MATURÎDÎ'NİN KELAM SİSTEMİNDE

İMÂN ALLAH VE PEYGAMBERLİK ANLAYIŞI

(Doçentlik Tezi)

Doç. Dr. Kemal IŞIK

Fütüvvet Yayınları
Ankara 1980

Bu eser, Prof. M. Tâvit et-Tancî, Prof. Dr. İbrahim A. Çubukcu, Prof. Dr. Nihat Keklik, prof. Dr. Mubahat Küyel ve Prof. Dr. Cavit Sunar'dan kurulu bilim jurisi tarafından 1974 Ekim ayında ittifakla Doçentlik Tezi olarak kabul edilmiştir.

İstiklal Matbaası Tel : 15 74 65
Demetevler — ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Ebû Mansûr el-Mâturîdî, İslâm akîdesi ve Kelâmı üzerinde Ehl-i Sünnet'in aklî düşüncesini temsil eden ünlü bir imamdır. Ayrıca İslâm âleminin Doğu bölgelerinin daha çok Orta Asya sahasına hâkim bulunan ve el-Mâturîdiyye adıyla bilinen büyük bir teolojik mektebin kurucusu olarak da, Müslümanlar arasında büyük bir mevki ve şöhrete sâhiptir.

Mâturîdî, İslâm dini, özellikle İslâm akîdesi üzerinde bugüne kadar kuvvetini kaybetmeyen derin izler, engin tesirler bırakmayı başaran büyük bir otoritedir. Bu alanda telif ettiği eserler, günümüze kadar intikal etmiştir. Bu cümleden olarak, meselâ, *Kitâbu't-Tevhîd ve Te'vîlâtu'l-Kur'ân* adlı eserleri, Müslümanlar arasında çok meşhurdur. Kısaca Mâturîdî, İslâm tefekkürü, İslâm akîdesi ve Kelâm'ına yeni bir yön veren, yeni bir ufuk açan büyük bir imam, ünlü bir bilgindir.

Buna rağmen Mâturîdî, kendisinden sonra gelenler tarafından büyük bir ihmâle uğramış ve İslâm âleminin orta bölgelerine hâkim bulunan ve *el-Eş'ariyye* adiyle bilinen teolojik okulun kurucusu ve çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (Ölm. H. 324/M. 935 veya H. 330/M. 941) kadar geniş bir araştırma ve inceleme konusu olmamıştır.

İşte bundan dolayı biz, *«Mâturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah ve Peygamberlik Anlayışı»* konusunu doçentlik tezi olarak seçerken, her şeyden önce bu gerçekleri gözönünde tutmayı ve konuyu buna göre işlemeyi amaç edindik. İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe (Ölm. H. 150/M. 767)'nin gerek Kaderiyye, gerekse Cebriyye'ye karşı ileri sürdüğü esasları sistemleştiren bu büyük imamın kelâmî konularla ilgili görüşlerini, elimizden geldiği kadar, daha çok kendi eserlerine dayanmak suretiyle açıklamağa ve bunları, belirli bir ölçüde de olsa, gün ışığına çıkarmağa çalıştık.

Ve işte bu amaç ve umutla konuyu işlemiş bulunuyoruz. Yorucu olan bu çalışmamızla ilme ve konu ile ilgilenenlere, biraz olsun hizmette bulunduğumuza inanıyor ve bundan dolayı da kendimizi mutlu sayıyoruz.

Dr. Kemal IŞIK

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURÎDÎ

I — Mâturîdî'nin Adı ve Nesebi

Mâturîdî, İslâm kültürü ve özellikle İslâm akîdesi ve Kelâm'ı üzerinde daha çok aklî düşünceyi temsil eden ve *Mâturîdiyye* adını alan büyük bir teolojik mektebin kurucusudur.[1] Ehl-i Sünnet okulunun iki ünlü liderinden biri olan bu büyük imamın tam adı, *Ebû Mansûr Muhammed b.Muhammed b.Mahmûd el-Mâturîdî*'dir. Mâverâünnehr'de Semerkand'ın bir köyü veya mahallesi olan Mâturîd veya Mâturit'te doğmuş olduğundan, buraya nisbetle kendisine *«el-Mâturîdî»* denmiştir.[2] Bazan adına Semerkand da eklenmek suretiyle, kendisine *«Ebû Mansûr el-Mâturîdî es-Semerkandî»* de denmektedir. Bundan başka kendisine ayrıca, *«Alamu'l-Hudâ»*, *«İmâmu'l-Hudâ»* ve *«İmâmu'l-Mütekellimîn»* gibi bazı lâkablar verilmektedir ki, bunlar da kendisinin gerek ilim, gerekse İslâm inancını, özellikle Ehl-i Sünnet akîdesini savunmada gösterdiği üstün çabalar ve büyük başarılar yönünden arkadaşları ve çağında yaşamış bilginler arasındaki müstesnâ yerini ve değerini gösteren belgelerdir.[3]

---

1 Bk. D. B. Macdonald, **«Mâturîdî» Mad**, **İslâm Ansiklopedisi**, C. VII, s. 404, İstanbul 1956; Sa'deddîn et-Teftezânî, **Şerhu'l- Makâsıd**, C. II, s. 199, İstanbul 1277; Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, S. I-II, s. 1, Ankara 1955; Prof. Yusuf Ziya Yörükan, **Kitâb-u Tefsîri'l-Esmâ ve's-Sıfat Hakkında**, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, s. 104, İstanbul 1952.

2 Bk. eş-Sem'ânî, **Kitâbu'l-Ensâb**, s. 498, Leiden-London 1912; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Fethullah Huleyf Mukaddimesi, s. 1, Beyrut 1970; M. Şerefeddin «Yaltkaya», **Türk Kelâmcıları**, Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmûası, Sayı 23, s.3, İstanbul 1932; Gibb, H.A.R. ve Kramers, J.H., **el-Mâturîdî Mad.**, **Shorter Encyclopaedia of Islam**, s. 362, Leiden-London 1961.

3 Bk. ez-Zebîdî, **İthâfu's-Sâde el-Muttakîn bi Şerh Esrâr İhyâ'Ulûmi'd-Dîn**, C. II, s. 5, Kahire tarihsiz; el-Laknavî, Muhammed Abdulhayy, **el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye**, s. 195, Kahire 1324.

Mâturîdî'nin gerek hayatı, gerekse âilesi hakkında kesin olarak hiçbir şey bilinmemekle beraber, bazı târihçiler, nesebinin, Hz. Peygamber Medîne'ye hicret ettiği zaman ilk olarak evine inip misafir kaldığı Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb el-Ensârî'ye dayandığını[4] ve bunun için de adının sonuna *«el-Ensârî»* lâkabının eklenmiş olduğunu zikretmektedirler.[5]

Burada hemen kaydedelim ki, *British Museum*'da Or. 12781 numarada kayıtlı ve Ebû'l-Kasım İshak b.Muhammed el-Mâtûrîdî (Ölm. H. 342/M. 953)'ye ait «Kitâb-u Nakdi'l-Mubtadia mine's-Sevâdi'l-A'zâm alâ Tarîkati'l-İmami'l-A'zâm Ebî Hanîfe» adlı yazma bir eserin varlığından bahsedilmekte ve Prof. A. S. Tritton tarafından bu eserin yazarının, büyük bir ihtimalle, Mâturîdî okulunu kuran meşhur İmâm Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin öz kardeşi olabileceği ileri sürülmektedir. Aynı zamanda bu şahsın, fıkıh ve kelâm konularında İmâm Mâturîdî'den ders almış ve onun talebeliğini yapmış olduğu da zikredilmektedir.[6] Prof. Tritton'un ileri sürdüğü bu görüşün doğruluğu hususunda ihtilâfa düşülmüştür. Meselâ, *Kitâbu't-Tevhîd*'in nâşiri, bazı kaynaklara dayanarak, onun, Mûturîdî'nin talebesi olabileceğini kabul etmekle beraber, kardeşi olabileceğini, aralarındaki isim farklılığını delil göstermek suretiyle reddetmiş ve bu şahsın «el-Hakîm es-Semerkandî» lâkabıyle anılan «el-Kâdî Ebû'l Kâsım-İshâk b. Muhammed b. İsmâil (Ölm. O. 340/M. 951)'den başkası olmadığını ileri sürmüştür.[7]

---

4 Bk. es-Sem'ânî, **Kitâbu'l-Ensâb**, s. 498; ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 5; Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Var. 1 Hâmiş, Cambridge Uni. Ktb., yazma, No: Add. 3651; aynı eserin Dr. Fethullah Huleyf tarafından neşri, Mukaddime, s. 2.

5 Bk. el-Beyâdî, Kemâleddin Ahmed, **İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm**, s. 23; Kahire 1368/1949.

6 Bk. A. S. Tritton, **An Early Work from the School of al-Mâturîdî**, journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, s. 96-99, Parts; 3,4; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Fethullah Huleyf Mukaddimesi, s. 2.

7 Bk. **Kitâbu't-Tevhîd**, nâşirin önsözü, s. 2; Dr. Fethullah Huleyf'in, sözü geçen düşüncesini ileri sürerken dayandığı kaynaklar için bakınız: el-Laknavî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; el-Kefevî, Mahmûd, b. Suleymân, **Tabakâtu Ketâib Alâmi'l-Ahyâr min Fukahâ Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtar**, Var. 130, yazma, Daru'l-Kutubi'l-Mısrıyye, No: 84; Kezâ bk. var. 117 b-118 a, Süleymâniye Ktb. Cârullah Bl. yazma No: 1580; Dr. Eyyûb Alî, **el-Akîdetu'l-Mâturîdiyye**, Kahire Üniversitesi; Daru'l-Ulûm Fak. Yazma, No: 48/24954.

Mâturîdî'nin doğduğu târih hakkında da kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Her nekadar bazıları, H. 248/M. 862 yılında vefat eden Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin, Mâturîdî'nin hocalarından biri olduğu gerekçesiyle, onun H. 238/M. 852 yılları civarında doğmuş olabileceğini[8] ileri sürüyorlarsa da, bu görüşün doğruluk derecesi hakkında şüpheye düşülmektedir. Zira bu görüş kabul edildiği takdirde, Mâturîdî'nin yüz yıla yakın yaşamış olması gerekmektedir. Çünkü bilindiği gibi, bütün târihçiler kesin olarak onun, H. 333/M. 944 yılında öldüğü hususunda ittifak etmişlerdir.[9]

Mâturîdî'nin gerek hayatı, gerekse ilmî hüviyeti hakkında, daha önce de belirttiğimiz gibi, belli başlı İslâm fırkalarına dair eserlerde aydınlatıcı bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Hattâ kaynak eser sayılan bazı kitaplar, Kelâm ilmine ve bu sahada şöhrete ulaşmış diğer bilginlere veya mezhep sâhiplerine büyük bir yer ayırmış olmalarına rağmen, her nedense Mâturîdî'den tek kelimeyle dahî bahsetmemeyi âdeta kendilerine kutsal bir görev saymışlardır. Meselâ, el-Bağdâdî (Ölm. H. 429/M. 1037)[10], Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyinî (Ölm. H. 471/M. 1078)[11], İbn Hazm el-Endelusî (Ölm. H. 456/M. 1063)[12], eş-Şehrestanî (Ölm. H. 548/M. 1153)[13] gibi ünlü bilginler, eserlerinde ondan tek kelimeyle bahsetmedikleri gibi, İbn Haldûn (Ölm. H. 808/M. 1405) dahî *«Mukaddime»*sinde, Kelâm ilminin tarihçesini yaparken[14] Mâturîdî'yi zikretmekten kaçınmıştır. Kezâ, kendisinden elli yıldan az bir zaman sonra ölen İbnu'n-Nedîm (Ölm. H. 379/M. 987) de *«el-Fihrist»* adlı eserinde, Mâturîdî'nin muâsırı ve Mısır'da Hanefîlerin şeyhi ve Ehl-i

---

8 Bk. Eyyûb Ali, **A. History of Muslim Philosophy**, C. I, s. 260, Wiesbaden 1963; **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 2.

9 Tafsilât için bakınız: el-Bağdâdî, İsmâil Paşa, **Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Asâri'l-Musannifîn**, C. II, s. 36, İstanbul 1955; İbn Kutlubuğa, Ebû'l-Adl Zeynuddin Kâsım, Tâcu't-Terâcim fî-Tabakâti'l-Hanefiyye, s. 59, Bağdad 1962; el-Laknavî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; el-Kefevî, Tabakâtu Ketâib-i **A'lâmi'l-Ahyâr**, Var. 110 a- 110 b, Süleymâniye Kütüphânesi, Cârullah Bölümü No. 1580; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Fethullah Huleyf Mukaddimesi, s. 2.

10 Bk. el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, **el-Fark beyne'l-Fırak**, Kahire 1367/1948; **Kitâb-u Usûli'd-Dîn**, İstanbul 1346/1928.

11 Bk. el-İsferâyinî, Ebû'l-Muzaffer, **et-Tabsîr fî'd-Dîn**, Kahire 1359/1940.

12 Bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, **Kitâbu'l-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, Kahire 1317-1321.

13 Bk. eş-Şehrestânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, **el-Milel ve'n-Nihal**, Kahire 1381/1961.

14 Bk. İbn Haldûn, **Mukaddime (Târih)**, s. 382, Mısır Bulak Bas. 1284.

Sünnet akîdesinin imamı sayılan el-İmâm et-Tahavî (Ölm. H. 321/M. 933)'ye ve özellikle el-Eş'arî'ye büyük bir yer ayırırken, Mâturîdî'den tek satırla bahsetmemiştir.[15] İbn Hallikân'ın «*Vefâyat*»ında da ona ait bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.[16] İşin garibi, Mâturîdî mezhebini ve akîdesini savunan bilginler dahî, ondan gereği gibi bahsetmemişlerdir. Meselâ, Ömer en-Nesefî de, «*el-Akâdetu'n-Nesefiyye*» adlı eserinde Mâturîdî'den bahsetmemiştir.[17] Bunlardan başka, Mâturîdî'nin hayatından bahseden Hanefî Tabakât kitaplarında dahî, Eş'arî'den bahseden Şâfiî Tabakât kitaplariyle[18] kıyas edilemiyecek derecede muhtasar bir şekilde bahsedilmiş ve bu kısa bilgiler dahî birbirlerinin tekrarından öteye gidememiştir. Bu, sükûtla geçiştirme işinin başlıca sebeplerinden biri, büyük bir ihtimalle, Mâturîdî'nin Mâverâünnehr'de, zamanın kültür merkezi sayılan ve Eş'arî'nin yaşamış ve mezhebinin de geniş ölçüde yayılmış olduğu Irak'tan uzak olarak yaşamış veya onun *Sünnî Kelâm İlmi* üzerindeki büyük etkisini saklamağa ve buna karşılık çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yi Ehl-i Sünnet akîdesinin yegâne savunucusu olarak gösterme temâyülü ve arzusundan ileri gelmiş olmasıdır ki, çağdaş araştırıcıların da önemle üzerinde durdukları noktalardan biri işte budur.[19]

İmâm-ı A'zâm Ebû Hanife (Ölm. H. 150/M. 767)'nin açtığı yoldan yürüyüp, aklı ön plâna alarak sistemini geliştiren ve bu uğurda gerek Semerkand, gerekse çevresinde bulunan çok sayıdaki mezhep medreselerine karşı giriştiği münazara ve mücadelede büyük başarı kazanmak şurtiyle kısa zamanda onları etrafında toplamağa ve aralarında fikir birliği tesisine muvaffak olan bu büyük imam, nihâyet H.

15 Bk. İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, **Kitâbu'l-Fihrist,** s. 292, Kahire 1348.

16 Bk. İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Ahmed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân,** Muhammed M. Abdulhamîd neşri, Kahire 1367/1948.

17 Bk. en-Nesefî, Ömer, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, Kahire 1319; et-Teftazânî, **Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye,** İstanbul 1308.

18 Mukâyeşe için bk. es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takkıyyuddîn, **Tabakâtu'ş-Şâfiîyye el-Kubrâ,** C. II, s. 245-300, Kahire 1324; İbn Asâkir, Ebû-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, **Tebyînu Kezib el-Mufterî fîmâ Nusibe ilâ el-İmâm Ebû'l-Hasan el-Eş'arî,** Dımaşk, 1347.

19 Bk. Prof. M. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî,** İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 1 vd. Ankara 1955; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 8-10 m; H. A. R. Gibb - J. H. Kramers, **Shorter Encyclopedia of Islam, al - Mâturîdî,** s. 362-363; D. B. Macdonald, **Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi,** C. VII, s. 404-406, İstanbul 1956.

333/M. 944 yılında, görevini hakkıyle başarmış bir mücâhidin huzur ve sükûnu içinde hayata gözlerini yummuş ve Semerkand'da defnedilmiştir.[20]

II — Çağı, Kültürü ve Eserleri :

a — Ç a ğ ı :

Mâturîdî'nin yaşadığı asır, Abbasî devletinin zayıflamağa başladığı ve bunun bir sonucu olarak da birçok İslâm devletinin ortaya çıktığı bir zamana rastlar. Uzun zaman Doğu ülkeleri Abbâsî halifelerinin hükmü altında birlik ve beraberlik içinde kalmış, fakat itizâlî prensiplerin savunucusu durumunda bulunan Me'mûn (Ölm. H. 218/M. 833)'un hilâfet makamına gelmesiyle, daha önce tesis edilen bu birlik, zayıflamağa ve Bağdad'ın hükmü altından çıkmağa başlamıştır. Sünnî sistemin hâmisi ve Halife Me'mûn'un başlattığı «*Mihne*» devrini[21] sona erdiren Mütevekkil[22] halife olduğu zaman (H. 232—247/M. 846—861), artık bu ülkelerin çoğu Abbasi devletinden kopmuş ve birer müstakil devlet haline gelmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak da Mâverâünnehr'de Sâmânîler devleti[23] kurulduğu gibi, başlangıçta İran, Ho-

20 Bk. Prof. Dr. Neşet Çağatay-Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu, **İslâm Mezhepleri Tarihi,** C. I, s. 184, Ankara 1965; Doç. Dr. Yaşar Kutlüay, **Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri,** s. 149, Ankara 1968.

21 Mihne devri ilk defa H. 212/M. 827 yılında Mutezile bilginlerinin tesiri altında kalarak, Me'mûn'un da Kur'an'ın mahlûk, yaradılmış olduğu fikrini kabul ettiğini resmen açıklamasıyle başlamış oldu. Tafsilât için bk. el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak,** s. 103ß eş-Şehrestânî, **el-Milel ve'n-Nihal,** C. I. s. 70, 71; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, C. I, s. 64; Kahire 1317-1321; el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî **Târihu Bağdâd,** C. IV, s. 142, Kahire 1332/1913; es-Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiîyye el-Kubrâ,** C. I, s. 206, Kahire 1324; ed-Damirî, Kemâleddin, **Hayâtu'l-Hayavân al-Kubrâ,** C. I, s. 72, Kahire 1324/1906; Dr. Kemal Işık, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri,** s. 61, Ankara 1967.

22 Tafsilât için bak: İbnu'l-Cevzî, **Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** s. 315, 317, 400, Kahire 1349; ez-Zehebî, el-Hâfız Şemseddîn, **Duvelu'l-İslâm,** C. I, s. 102, Haydarâbâd 1337; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, **Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl,** Doç. Dr. Talat Koçyiğit Önsözü, C. I, s. 8, Ankara 1963; Ahmed Emîn, **Duha'l-İslâm,** C. III, s. 178 vd. Kahire 1357-1368; Zuhdî Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile,** s. 169 vd. Kahire 1947; Dr. Kemal Işık, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri,** s. 61 vd.

23 Bu konu için bak: V.F. Büchner, **Sâmânîler** Mad., **İslâm Ansiklopedisi** C. X, s. 140-143, İstanbul 1964.

rasan, Sistân ve Kirman'ı içine alan Saffârîler devleti[24] ve Cürcân ve Taberistan'da da ayrıca Alevî Zeydîler devleti teşekkül etmiştir.[25]

Halife Me'mûn devrinden beri Abbâsîlerin hükmü altında bulunan Sâmânîler, ancak Hicrî 261 yılında istiklâllerine kavuşmuşlar ve kısa zamanda bu bölgede büyük bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardır. Hicrî 389 yılına kadar devam eden bu güçlü devlet, nihâyet bir taraftan Sebük-Tigin hânedânı, diğer taraftan da Türk hakanlarının baskılarına dayanamıyarak çökmüştür.[26]

Sâmânîler gerçekten gerek İslâmî ilimlere, gerekse Arap dili ve edebiyatına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Makdisî, Sâmânî krallarından, Mâverâünnehr ve Horasan'dan bahsederken aynen şöyle demektedir: «Bu bölge, ilim ve âlimler yönünden zirveye ulaşmış bir bölgedir. İlmin ve hayrın hazinesidir. İslâm'ın aşılmaz, muhkem bir kalesidir. Hükümdarları en hayırlı hükümdarlar olduğu gibi, ordusu da en hayırlı ve en seçkin ordulardan biridir. Bu ülkede fâkîhler, bilginler, krallar seviyesine ulaşmıştır.»[27]

İbn Hallikân da bu görüşü teyid ediyor ve şöyle diyor: «Mâverâünnehr ve Horasan'daki Sâmânî hükümdarları, ahlâk ve iyilik yönünden başta gelen kimselerdi. Hükümdar olan kimseye *sultanların sultanı* adı verilir ve bu lâkaptan başka bir isimle aslâ anılmazdı. Bunlar adâlet, bilgi ve dinî vecîbeleri yerine getirme yönünden en üstün bir dereceye ulaşmışlardı.»[28]

Bundan da anlaşılıyor ki, Sâmânîler, ülkelerinde geniş çapta bir ilmî hareketin başlamasında ve devam etmesinde büyük bir katkıda bulunmuşlar ve bunu bütün imkânlariyle desteklemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak da ülkede, tefsir, fıkıh, hadîs, tasavvuf, kelâm, dil ve ede-

24 Saffarîler Devleti için bak: T.W. Haig, **Saffariler** Mad., **İslâm Ansiklopedisi**, C. X, s. 59-60, İstanbul 1964.

25 Muhammed el-Hudari Bey, **Muhâdarâtu Târihi'l-Umemi'l-İslâmiyye**, s. 311, Kahire 1364/1945.

26 el-Hudari Bey, **anılan eser**, s. 310; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu Ehli's Sunne**, Dr. İbrahim Avazayn ve es-Seyyid Avazayn Önsözü, C. I, s. 11, Kahire 1391/1971.

27 Bk. el-Makdisî, Şemseddîn, **Ahsenu't-Takâsîm fî-Ma'rifeti'l-Akâlim**, s. 294, Lieden 1324/1906.

28 Bk. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, C. IV, s. 245.

biyat gibi, ilmin her dalında mütehassıs büyük bilginler yetişmiştir.[29] Bu bilginler, zaman zaman ilmin her dalında, özellikle fıkhî ve kelâmî konular etrafında büyük mücâdele ve tartışmalara girmişler ve bu da mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarının daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[30] Bu büyük bilginlerin, bu tür ilmî faaliyetlerinin, üstün yetenek ve başarılarının bir sonucu olarak, bütün ülkeye, Ehl-i Sünnet mezhebi sür'atle yayılmış ve Müslümanlar, Ebû Hanîfe'nin koyduğu esaslara sımsıkı bir şekilde bağlanmışlardır.[31]

İşte Mâturîdî, böyle bir muhitte ve böyle bir ortamda yaşadı. Bu ortam görüldüğü gibi, siyâsî entrikalardan, gizli veya açık her türlü mücâdele ve desiselerden uzak, sâkin bir muhit idi. Bu durum ise, ilmî hareketin, araştırma faliyetlerinin gelişmesine ve yayılmasına geniş ölçüde yardımcı olmuştur. İşte Mâturîdî de bunu bir fırsat bilmiş ve yorulmak bilmez bir çabayla Ehl-i Sünnet mezhebini savunmağa ve Müslümanları bu mezhebin etrafında toplamağa davete başlamış ve bunu da hayatı boyunca devam ettirmiştir.[32]

b — Kültürü:

Elimizdeki kaynaklara göre Mâturîdî, kültürünü, çağında yaşamış ve dizileri itibariyle Ebû Hanîfe'ye kadar varan büyük bilginlerden almıştır. İlk şeyhi Ebû Nasr el-'İyâdî olup, daha sonraları «*el-Fark ve't-Temyîz*» ve «*et-Tevbê*» adlı eserlerin sâhibi Ebû Bekr Ahmed b. İshâk b. es-Subeyh (Sâlih) el-Cuzcânî, er-Reyy kadısı Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Nusayr b. Yahyâ el-Belhî'den ders almış ve gerek fıkıh, gerekse kelâm ilmindeki bilgisini bunların elinde tamamlamıştır.[33]

İlk hocası Ebû Nasr el-'İyâdî de Mâturîdî gibi «Ensârî» olup, nesebi, Yahyâ b. Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî'ye dayan-

29 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu Ehli's-Sunne**, Nâşirlerin Önsözü, C. I, s. 11.

30 Bk. M. Ebû Zahra, Târihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, C. I, s. 207.

31 Ahmed **Emin, Zuhru'l-İslâm**, C. I, s. 261, Kahire 1365/1946.

32 Mâturîdî bu çalışmalarında o kadar samimi idi ki, hiç kimse tarafından, kişiliğine ve temizliğine çok ufak da olsa bir leke getirebilecek şekilde itham edilmemiştir. Oysa Eş'arî de dâhil diğer bilginler, sünnî veya gayr-i sünnî olsun, bundan kendilerini kurtaramamışlardır. Örnek için bk. Muhammed Abduh, **Risâletu't-Tevhîd**, s. 18, Kahire 1331; İbn Asâkir, **Tebyînu Kezibi'l-Mufterî**, s. 26, 27, Dımaşk 1347.

33 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 3 m; ez-Zebîdî; **İthâfu's-Sâde**, C. II, s. 5; el-Beyâdî, **İşâratu'l-Merâm**, s. 23.

maktadır.[34] Bu şahıs, zamanının en büyük bilginlerinden ve takvâ eh-
linden olduğu gibi, aynı zamanda da büyük bir savaşçı idi. Rivâyet edil-
diğine göre, kâfirlere karşı, Mâturîdî'nin akranı olan 40 kişilik bir grup
içinde savaşırken şehid edildi.[35] Daha sonra iki oğlu Ebû Ahmed el-'İyâdî
ile Ebû Bekr el-'İyadî babalarının ilmini ve takvâsını tevârüs etmişler
ve bu alanda büyük bir üne sâhip olmuşlardır. Hattâ bu iki büyük bil-
ginden Ahmed el-'İyâdî, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin doğruluğuna bir
delil olarak gösterilmiş ve bu mezhebin doğruluğuna en büyük delil,
Ebû Ahmed el-'İyâdî'nin onu kendisine mezhep olarak seçmiş ve ona
inanmış olmasıdır. Çünkü o, aslâ bâtıl bir mezhebi kabul etmez, den-
miştir.[36]

Ebû Bekr el-'İyâdî (Ölm. H. 361/M. 971) de, kardeşi gibi, her tür-
lü ilmi ihata etmiş olması yönünden eşi bulunmayan büyük bir bilgin-
di. Ölmeden önce Semerkand halkına, Ehl-i Sünnet mezhebine sımsıkı
bağlanmalarını ve sapık fikirlerden özellikle itizâl mezhebinden uzak-
laşmalarını vasiyet etmiştir. Ayrıca, Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasın-
daki ihtilâfın esaslarını teşkil eden « *el-Mesâilu'l-Aşra el-İyâdiyye*»
adiyle bilinen on ana meseleyi bir araya getirmiştir.[37]

Babaları Ebû Nasrel-İyâdî, Mâturîdî'nin hocası olmasına rağmen,
kendisiyle beraber Ebû Bekr Ahmed el-Cuzcânî'nin[38] derslerine devam

34 Bk. ez-Zebîdî, **Ithâfu's-Sâde**, C. II, S. 5.

35 Tafsilât için bk. Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, **Abû Mansûr al-Mâtu-
rîdî,** İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı, I - II, s. 4 - 5; el-Kuraşî; Muhammed b.
Ebîl-Vefâ, **el-Cevâhiru'l-Mudîa fî-Tabakâti'l-Hanefiyye**, C. I, s. 70, Haydarâ-
bâd, Birinci baskı - târihsiz; en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 155 b, Serez
Kütübhânesi, No. 1395.

36 Bk. ez-Zebîdî, **anılan eser**, C. II, s. 5; el-Kefevî, **Tabakâtu Ketâibi A'lâmi'l-
Ahyâr,** Var. 110 b, Süleymaniye Ktb. Cârullah Bl.; et-Temîmî, Takyuddîn b.
Abdilkâdir, **et-Tabakâtu's-Seniyye fî-Terâcimi'l-Hanefiyye**, C. II, Var. 558,
yazma, Dâru'l-Kutubu'l-Mısrıyye, Târih Halîm, No. 55; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-
Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 4 m; Prof. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâ-
hiyat Fak. Der. C. IV, Sayı, I - II, s. 5 - 6; en-Nesefî, Ebu'l-Muîn, **Tabsıratu'l-
Edille**, Var. 155 b, vd. Serez Ktb. No. 1395; el-Kuraşî, **el-Cevâhiru'l-Mudîa**,
C. II, s. 192, 237; el-Laknavî, **el-Fevâid**, s. 220.

37 Bk. en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 51 a, vdd. Fâtih Ktb. No. 2907; Prof.
Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâh. Fak. Der. C. IV, S. I - II, s. 6; el-Kuraşî,
el-Cevâhiru'l-Mudîa, C. II, s. 241; el-Laknavî, **el-Fevâidu'l-Behiyye**, s. 156.

38 Cüzcân, Efgan Türkistanı'nın Murgab ile Amu-Derya arasındaki bir bölge-
sinin adıdır. Tafsilât için bak. R. Hartmann, **Cüzcân** Mad. **İslâm Ansiklope-
disi**, C. III, s. 229-230, İstanbul 1963.

etmiş ve ondan, birlikte icâzet almışlardır.[39] Ebû Bekr el-Cuzcânî, bütün ilimleri ihata etmiş, her türlü bilgide zirveye ulaşmış olan büyük bir bilgindi.[40] Aynı şekilde bu büyük bilgin de talebesi Ebû Nasr el-İyâdî ile beraber Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu Muhammed b. Hasan'dan ilmini alan ve gerek fıkıh, gerekse hadîs sahalarında büyük bir otorite olan, aynı zamanda dindarlığı ve takvâsıyle de şöhret yapan Ebû Suleymân el-Cüzcânî'nin derslerine devam etmişler ve onun talebeliğini yapmışlardır.[41]

Mâturîdî'nin çağında yaşayan diğer bir bilgin de Ebû Bekr Muhammed b. el-Yemân es-Semerkandî (Ölm. H. 268/M. 881)'dir. Onun «*Meâlimu'd-Dîn*», *el-İ'tisâm*», «*er-Reddu alâ'l-Kerrâmiyye*» adlı kitapları ve Kelâm ilmi ile ilgili daha birçok eserler yazdığı ve bu eserleri, özellikle «*er-Redd alâ'l-Kerrâmiyye*» adlı eseri görenlerin, onun gerek Kelâm ilminde, gerekse din ilimlerinde ne derece büyük bir bilgin olduğunu anlamakta gecikmiyecekleri söylenir. Ayrıca onun, aynı asırda yaşamış olması itibariyle Kerrâmiyye fırkasına karşı ilk çıkan ve onların fikirlerini reddeden şahıs olduğu ileri sürülür.[42]

Mâturîdî'nin çağında yaşayan bilginlerin hepsinden burada bahsetmemiz mümkün değildir.[43] Yukarıda hayatlarından kısaca bahsettiğimiz bilginler dahî, Mâturîdî'nin yaşadığı asrın ve yetiştiği muhitin ilmî hüviyetini bize göstermesi bakımından kâfi geleceği kanısındayız. İşte bu asırda yetişen bilginler topluluğu, bütün gücünü, İmâm A'zâm Ebû Hanîfe'nin akâid esaslarına dair kitaplarını, risâlelerini ve görüşlerini toplamağa, okumağa ve bunlar üzerinde incelemelerde bulunmağa hasretti.[44] Bu arada Mâturîdî, Ebû Hanîfe'nin «*el-Fıkhu'l-Ek-*

39 Bk. el-Kefevî, **Ketâibu A'lâmi'l-Ahyâr,** Var. 110 b, Süleymâniye Ktb. Cârullah Bl.

40 Bk. **Anılan eser,** Var. 110 b; **ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde,** C. II, s. 5.

41 Bk. ez-Zebîdî, **İthâfu's-Sâde**, C. II, s. 5; İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, Kitâbu'l-Fihrist, s. 290, Kahire (tarihsiz); el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 4 m.

42 Bk. en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 89 vd., Kılıç Ali Paşa Ktb. No. 506; Prof. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, S. I - II, s. 7; el-Kuraşî, el-Cevâhir, C. II, s. 144; el-Laknevî, **el-Fevâid**, s. 202.

43 Daha fazla bilgi için bak: en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 155 b, vd. Serez, No. 1395; Var. 51 a, vd. Fâtih Ktb. No. 2907; Prof. Tancî **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâh. Fak. Der. C. II, S. I - II, s. 3 - 12.

44 Bk. el-Beyâdî, **İşârâtu'l-Merâm**, s. 21 - 23.

ber», «er-Risâle», «el-Fıkhu'l-Ebsat», «el-Âlim ve'l-Mute'allim» ve «el-Vasıyye» gibi itikadla ilgili esasları da içine alan eserlerini hocalarından rivâyet etti.[45] Aslında bunlar, herhangi bir delile dayanmadan Ehl-i Sünnet'in inancını açıklayan eserlerdi.[46] Fakat daha sonraları Mâturîdî, bu eserlerin ihtivâ ettiği, inançla ilgili esasları, mücerred akîde esasları olmaktan çıkararak, bunları eserlerinde aklî ve naklî delillerle de perçinlemek suretiyle bir ilim, başka bir deyimle «K e l â m İ l m i» haline soktu. Bu da haklı olarak kendisine, Ebû Hanîfe mezhebinin ilk mütekellimi ve Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın da ilk reisi unvânının verilmesine sebep oldu.[47] Daha sonraları Mâturîdî'nin mezhebine bu isim verildiği gibi, Mâverâünnehir'deki Ebû Hanîfe mezhebine bağlı kelâmcılara da «M â t u r î d i y y e» denmeğe başladı. Bunun tabiî bir sonucu olarak da, Ebû Hanîfe lâfzı, sadece onun fıkhî mezhebinde ihtisas yapanlara verilen bir ad olarak kaldı.

Mâturîdî, zamanında büyük ün yapmış, birçok bilginler yetiştirmiştir. Bunlar arasında meselâ, el-Hakîm es-Semerkandî lâkabıyle bilinen Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâîl (Ölm. H. 340/M. 951), Ebû Muhammed Abdulkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî (Ölm. H. 390/M. 999), Ebû'l-Leys el-Buhârî ve Ebû'l-Hasan Alî b. Saîd er-Rustuğfanî gibi, zamanlarında ilim ve takvâ yönünden ün yapmış ve imam derecesine ulaşmış büyük bilginler vardır.[48] Mâturîdî okuluna bağlı olarak daha sonra gelen nesiller, imamlarının mezhebini geniş ölçüde incelemişler, anlaşılmayan noktaları açıklığa kavuşturmuşlar ve bunu yaparlarken de çoğu zaman Mâturîdî'nin fikirlerini olduğu gibi kabul etmişler ve bazan da fikir ayrılığına düştükleri noktalar olmuştur. Bu çalışmalar, Mâverâünnehir'de Mâturîdî Mezhebinin yayılmasına ve bu bölgede yaşıyan

45 Bk. **Anılan eser,** Zâhidu'l-Kevserî'nin Önsözü, s. 6 ve 2. 23; el Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 4 m.

46 Mısır'da Ehl-i Sünnet'in imamı olan Ebû Ca'fer Ahmed et-Tahâvî (Ölm. H. 321/M. 933) de, «**Beyânu's-Sunne ve'l-Cemâ'a**» (H. 1344 yılında Haleb'de basılmıştır) adlı küçük eserini, aynı üslûpla yazdığı gibi, el-Eş'arî de «**el-İbâne 'an-Usûli'd-Diyâne**» adlı eserinde aynı metodu takip etmiştir.

47 Bk. Taşköprülü Zâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde,** C. II, s. 21, Haydarâbâd 1329; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 5 m.

48 Bk. el-Laknevî, **el-Fevâidu'l-Behiyye,** s. 195; el-Kureşî, **el-Cevâhir,** C. I, s. 363, C. II, s. 310; Prof. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî,** İlâhiyat Fak. Der. C. IV, S. I-II, s. 7, 10; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 5 m.

bütün Müslümanların itikadda mezhebi hâline gelmesine geniş ölçüde yardımcı olmuştur.[49]

c — *E s e r l e r i :*

Hayatını ilme ve Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa vakfeden Mâturîdî, her türlü dinî bilgilerde ne derece büyük bir otorite olduğuna delâlet eden ve bu sahalarda benzerine rastlanmayacak ölçüde değerli eserler vermiştir. Fakat maalesef bunların bir kısmı, çeşitli sebeplerle günümüze kadar intikal edememiş, intikal edenler de, son zamanlara kadar neşredilme imkânına kavuşamamıştır. Burada memnuniyetle kaydetmek gerekir ki, bu büyük eksiklik ve ihmal geç de olsa anlaşılmış ve Mâturîdî'nin «*K i t â b u ' t - T e v h î d*» adlı büyük eseri, Dr. Fethullah Huleyf tarafından uzunca bir giriş eklenmek suretiyle 1970 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Kezâ aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle hasımlarının görüşlerini ve delillerini çürütmesi yönünden eşine rastlanması hemen hemen imkânsız olan «*Te'vîlâtu'l-Kur'ân*» adlı büyük tefsîri de Dr. İbrâhîm 'Avazayn ve es-Seyyid' Avazayn tarafından «*Te'vîlât-u Ehli's-Sunne*» adıyle neşredilmeğe başlanmış ve Birinci cildi 1391/1971 yılında Kahire'de bastırılmıştır. Ne var ki, elimizdeki nüshadan da anlaşıldığı gibi, bu eser neşredilirken sadece üç yazma nüshasına dayanmakla yetinilmiş, İstanbul Kütüphanelerindeki müteaddit nüshalarıyle karşılaştırmak bir yana, Semerkandî'nin bu esere yaptığı büyük şerhine dahî gereği gibi bakılmak ve istifade edilmek lüzumu hissedilmemiştir. Bunun için nâşirler bu eseri neşrederken gerek ilmî, gerekse teknik yönden birtakım hatâlara düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Temennimiz, müteakip ciltlerde bu hususların göz önüne alınması veya bu eserin daha ehliyetli bilim adamları tarafından yeniden neşredilmesi ve gereken değer ve önem verilmiş olarak en kısa zamanda okuyucuların istifadesine sunulmasıdır.

Bu tefsirde, başka bir deyimle, «*Te'vîlâtu Ehli's-Sunne*» veya «*Te'-*

49 Mâturîdî mezhebinin en büyük yardımcılarından birinin Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (Ölm. 508/M. 1114) olduğunda şüphe yoktur. O, Mâturîdîliği savunmada, Eş'arîliği savunan Kâdı Ebû Bekr el-Bâkıllânî (Ölm. H. 403) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî (Ölm. H. 505/M. 1111)'nin durumundadır. Onun «**Tabsırat'ul-Edille**» adlı yazma eseri, «**Kitâbu't-Tevhid**» den sonra, Mâturîdî mezhebi mensuplarının dayanabileceği en büyük bir eserdir. Bununla beraber bu kıymetli kitap, maalesef bugüne kadar neşredilememiştir. Temennimiz en kısa zamanda bu görevin yerine getirilmesidir.

vîlâtu'l-Mâturîdiyye fî-Beyâni Usûli Ehli's-Sunne ve Usûli't-Tevhîd» de Mâturîdî, âyetlerin mânalarını açıklarken gayet sâde ve herkesin kolaylıkla anlıyabileceği bir üslûp ve ifade kullanmakta, bu arada gereksiz tafsilâta kaçmadan, âyetlerin ihtivâ ettiği dinî ve itikâdî konuları Ehl-i Sünnet açısından ele almakta ve lüzumlu gördüğü takdirde, bu meseleler hakkındaki diğer emzhep ve fırkaların görüşlerini zikrederek, bunlara aklî ve naklî delillere dayanan susturucu cevaplar vermektedir. «*Keşfu'z-Zunûn*» yazarına göre, şimdiye kadar bu tefsir ayarında veya bunun seviyesine yaklaşabilecek bir kitap yazılmamıştır.[50] Buna rağmen târihçiler, müfessirlerin hayatlarından ve eserlerinden bahseden Tabakât kitaplarında, bu büyük eserin müellifi Mâturîdî'den ve eserinden bahsetmeyi âdeta lüzumsuz görmüşlerdir.[51]

Mâturîdî'nin ikinci büyük eseri, *Kitâbu't-Tevhîd*'dir. Bu eserin yazma tek nüshası, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde Add. 3651 numara altında muhafaza edilmektedir. Bu nüsha bütün dünyada tek olup, başka kütüphanelerde benzerine rastlamak mümkün değildir. Bu eser, her sayfası 21 satırı ihtivâ eden, orta boyda 206 varakadan meydana gelmektedir. H. 1150 yıllarında istinsah edilmiştir. Kitap, Mâturîdî'nin İslâm akîdesi ile ilgili, başka bir deyimle Kelâmî görüşlerini ihtivâ etmesi yönünden çok kıymetli olup, Ehl-i Sünnet akîdesi savunucularının elden düşürmemesi gereken emsalsiz bir kaynak eser mahiyetindedir. Daha önce de söylediğimiz gibi, Mısırlı Dr. Fethullah Huleyf bu büyük eseri neşretmek suretiyle ilim dünyasına, özellikle bu alanda çalışan araştırıcılara büyük bir hizmette bulunmuştur.

Mâturîdî, hayatının büyük bir kısmını, Mu'tezile'nin prensiplerini ve onların görüşlerini çürütmeye hasretmiş ve bu uğurda büyük bir mücâdeleye girişmiştir. Kendi çağdaşı ve Mu'tezile'ye göre yeryüzünün imamı sayılan el-Kâ'bî'yi[52] adım adım takip etmiş ve onun görüşleri-

50 Bk. Hacı Halife, Mustafa Abdullah, **Keşfu'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kutub ve'l-Fünûn, C. I**, s. 335-336, İstanbul 1360/1941.

51 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 6-7.

52 el-Kâ'bî el-Mu'tezili namıyla bilinen bu şahsın tam adı, Ebû'-l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî'dir. **Kâ'biyye** fırkasının kurucusudur. Ölüm tarihi hakkında ihtilâf vardır. Hicrî 309, veya 317, yahut da 319 yılında öldüğü söylenir. Görüşleri için bak: el-Bağdâdi, Ebû Mansûr, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 108-110, İbnu'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 23; el-Kureşî **el-Cevâhir**, C. I, s. 271; Prof. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî**, İlâh. Fak. Der. C. IV, Sayı, I-II, s. 8.

ni çürütmeye çalışmıştır. Kâ'bî'nin itizalî prensiplerini ve görüşlerini ihtiva eden eserlerine reddiye olarak «*Reddu Evâili'l-Edille li'l-Kâbî*», «*Reddu Tehzîbi'l-Cedel li'l-Kâbî*» ve «*Reddu Va'îdi'l-Fussâk li'l-K'bî*» adlı eserlerini yazmıştır. Ayrıca Mu'tezile'nin genel prensiplerine ve görüşlerine karşı bir reddiye olarak «*Beyânu Vehmi'l-Mu'tezile*»sini yazdığı gibi, onların beş ana prensibine[53] karşı da «*Reddu'l-Usûli'l-Hamse li-Ebî Omer el-Bâhilî*»[54] adlı kitabı yazmıştır.

Kezâ, Karmatîlere [55] ve Râfızîlere[56] reddiye olarak da «*er-Reddu alâ Usûli'l-Karamita*» ve «*Reddu Kitâbi'l-İmâme li Ba'zi'r-Revâfıza*» adlı iki eseri telif etmiştir.

Mâturîdî, Usûl'ü Fıkıh'da da kıymetli eserler vermiştir. Bunlar arasında «*Me'hazu'ş-Şerâ'i*» ve «*Kitâbu'l-Cedel*» adlı eserleri çok meşhurdur. «*Kitâbu'l-Makâlât fi'l-Kelâm*» adlı kitabı ise, «*Kitâbu't-Tevhîd*»den sonra Kelâm ilminde yazılmış en değerli eserlerden biridir. Brockelmann,[57] «*Makâlât*'ın Köprülü Kütüphanesi'nde 856 numara al-

53 Mu'tezile'nin beş prensibi şunlardır: 1 — et-Tevhîd, 2 — el-Adl, 3 — el-Va'd ve'l-Vaîd, 4 — el-Menzile beyn'l-Menzileteyn, 5 — el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Munker. Tafsilât için bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 68-70; eş-Şehrestânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 44 vd. Kahire 1381/1961; J. Windrow Sweetman, **Islam and Christian Theology**, Part. I, Volum. 2, s. 21, London 1947; Hannâ'l-Fâhurî ve Halil el-Cerr, **Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye**, s. 145 vd. Beyrut 1957; M. Ebû Zahra, **Tarîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, C. I, s. 149 vd. Kahire (tarihsiz); Zuhdî Hasan Câ-rullah, **el-Mu tezile**, s. 60 vd. Kahire 1366/1947; Dr. Alber Nasrî Nâder, **Felsefetu'l-Mutezile**, C. I, s. 99 vd. Kahire 1950; Prof. Dr. Neşet Çağatay-Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, **İslâm Mezhepleri Târihi**, C. I, s. 92-95; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 67-73.

54 Bu şahsın tam adı, Ebû Ömer Muhammed b. Omer b. Saîd el-Bâhilî el-Basrî'dir. Mu'tezile'nin Basra kolunun mütekellimidir. Bk. Prof. Tancî, **anılan makale**, s. 9; el-Laknevî, el-Fevâid, s. 195

55 Karmatîler, Bâtınıyye'nin bir kolunu teşkil etmektedir. Tafsilât için bk. el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 169-173; es-Sam'ânî, **el-Ensâb**, s. 448; Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî, **Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâru'l-Karamita**, Kahire 1357/1939.

56 Bunlar Şia'nın bir koludur. Bk. el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, C. I, s. 65, Kahire 1369/1950; er-Râzî, Fahruddîn, **İ'tikâdatu Fıraki'l-Müslimîn**, s. 52, Kahire 1356.

57 Bk. C. Brockelmann, Gal. I, 195 ve Suppl. I, 346; Suppl. I, 364.

tında bir nüshasının bulunduğunu söylemekte ise de, bunun Mâturîdî'ye ait olduğu doğru değildir.[58]

Bunlardan başka Mâturîdî'ye isnâd edilen daha birçok eser vardır ki, bunların doğruluk derecesi hakkında ihtilâf vardır. Dolayısiyle bunları kesin olarak Mâturîdî'nin yazdığını söylemek mümkün değildir. Bu cümleden olarak meselâ Nesefî, Mâturîdî'nin «*Mulhidu'ş-Şerâ'i*» adlı bir eserinin varlığından bahsetmektedir[59] ki, belli başlı kaynak eserler, Mâturîdî'nin eserleri arasında bu kitaptan bahsetmemişlerdir. Kezâ Mâturîdî'ye isnâd edilen ve Kayseri'de Râşid Efendi Kütüphanesi'nde 497/53 numara altında bulunan «*Kitâmu Tefsîri'l-Esmâ' ve's-Sıfat*» adlı eser de, Mâturîdî'nin olmayıp, gerçekte 'Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin eseridir.[60]

Fâtih Millet Kütüphânesi Feyzullah Efendi kısmında 2155 numaralı mecmûa içinde bulunan ve Mâturîdî'ye isnâd edilen «*Kitâbu't-Tevhîd*» adlı küçük risâle ile «*Risâletun fi'l-Akâid*» adlı eser, Türkiye'de hususî ellerde bulunan iki nüshasına istinâden Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan tarafından Türkçe tercümeleriyle birlikte yayınlanmıştır. Fakat bu her iki eserin de, Mâturîdî'nin eserleri arasında zikredilmemesi sebebiyle, ona ait olduğu keyfiyetini şüpheyle karşılamak lâzımdır. Esâsen merhum Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan da bu eserleri neşrederken bu konudaki şüphelerini belirtmiş ve bununla beraber bu eserlerin gerek muhtevâları, gerekse üslûpları bakımından Mâturîdî'ye ait olmalarının kuvvetle muhtemel olduğunu ileri sürmüştür.[61]

Ayrıca, H. 1321 yılında Haydarâbâd'da basılmış olan «Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber» ile «Şerhu'l-İbâne» adlı eserler, her nekadar Mâturîdî'ye isnâd edilmekte ise de, elimizdeki kaynak eserlerde bu görüşün doğruluğunu teyid edecek bir kayda rastlamak mümkün olamamaktadır.[62]

Mâturîdî'nin andığımız birkaç büyük eserinin dışında kalan diğer eserlerinin tümü, maalesef günümüze kadar intikal edememiş ve gerek mes'ul kişilerin, gerekse ilim adamlarının ihmalleri yüzünden kaybolmağa mahkûm olmuştur.

III — Mâturîdî ve Eş'arî Mezheplerinin Özellikleri :

Daha önce, hayatı boyunca İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin mezhebini ve onun koymuş olduğu esasları sistemleştirmeğe, onun yolunda yürümek suretiyle Ehl-i Sünnet akîdesine yeni bir yön vermeğe ve bu akîdeyi de tüm Hanefî mezhebi mensuplarının akîdesi haline getirmeğe çalışmış ve bunu da başarmış, en önemlisi Ehl-i Sünnet akîdesi üzere doğmuş ve bu akîdeyle dünyâyı terketmiş olan Mâturîdî'nin, bizzat kendi taraftarları ve Hanefî Tabakât kitapları yazarlarınca büyük bir ihmale uğramasına rağmen, hayatının büyük bir kısmını, başka bir deyimle 40 yılını itizâli prensiplere inanmış olarak geçirmiş ve daha sonra bu prensipleri terkederek Şâfiî mezhebine göre Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa başlamış olan Eş'arî'nin hayatından ve görüşlerinden aynı yazarların, özellikle Şâfiî Tabakât kitapları müelliflerinin nasıl geniş bir şekilde bahsettiklerini zikretmiş ve bunun muhtemel sebepleri üzerinde durmuştuk.

Bununla beraber, adı geçen Tabakât kitaplarının inkâr edemedikleri veya ittifak etmek zorunda kaldıkları bir husus, Ehl-i Sünnet mezhebinin iki reisi bulunduğu, bunlardan birisinin Hanefî mezhebinden

---

58 Bk. D. B. Macdonald, **Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi,** C. VII, S. 405; Prof. Tancî, **Abû Mansûr al-Mâturîdî,** İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 8.

59 Bk. en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** Var. 51 a, Süleymâniye Ktb. Fatih Bl. No. 2907.

60 Bk. Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan, **«Kitâb-u Tefsîr-il Esmâ-i Ve's-Sıfât»** Hakkında, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. I, s. 104 vdd., İstanbul 1952; D. B. Macdonald, **Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi,** C. VII, s. 405.

61 Bk. Prof. Yusuf Ziyâ Yörükan, İslâm Akâidine Dair Eski Metinler, I, Ebû Mansûr Mâturîdî'nin İki Eseri: Tevhîd Kitabı ve Akâid Risâlesi «Kitâb at-Tavhîd» ve «Risâlatun fi'l-Akâid») ve bak. Nâşirin Önsözü, s. VII-VIII, İlâhiyat Fak. Yay. No. V, İstanbul 1953.

62 Mâturîdî'nin eserlerinden bahseden kaynaklar için bak: en-Nesefî, Tabsıratu'l-Edille, Var. 89, Kılıç Ali Paşa Ktb. No. 506 M; Süleymâniye Ktb. Fâtih Bl. Var. 51 a, vdd; Var. 152 b; Serez Ktb. No. 1395; Prof. Tancî, Abû Mansûr al-Mâturîdî, İlâhiyat Fak. Der. C. IV, Sayı I-II, s. 8-9; ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 5; İbn Kutlubuğa; Tâcu't-Terâcim, s. 59; el-Bağdâdî, İsmâîl Paşa, Hediyyetu'l-'Ârifîn, C. II, s. 36-37; el-Kefevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 195; et-Temîmî, et-Tabakâtu's-Seniyye, Var. 491, Süleymâniye Ktb. Ayasofya Blm. No. 3295; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Önsözü, s. 6m-7m; H. A. R. Gibb ve J. H. Kramers, Shorter Encyclopedia of İslâm, s. 362-363; D. B. Macdonald, **Mâturîdî, İslâm Ansiklopedisi,** C. VII, s. 405; Prof; Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İ. Agâh Çubuçu, İslâm Mezhepleri Târihi, I, s. 185; M. Ebû Zahra, el-Mezâhibu'l-İslâmiyye, s. 287 vdd.; el-Kureşi, el-Cevâhiru'l-Mudia, C. II, s. 130; Eyyub Ali, A History of Muslim Philosophy, C. I, s. 261; ve bu konuda anılan diğer eserler.

Mâturîdî, diğerinin ise Şâfiî mezhebinden el-Eş'arî (Ölm. H. 324/M. 935 H. 330/M. 941) olduğudur. Bu konuda Taşköprülü Zâde *«Miftâhu's-Saâde»* adlı eserinde aynen şöyle demektedir : «Bil ki, Kelâm ilminde E h l - i S ü n n e t v e ' l - C e m a â t ' ı n iki reisi vardır : Bunlardan biri Hanefî, diğeri ise Şâfiî'dir. Hanefî olan İmâmu'l-Hudâ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî'dir. Şâfiî olan diğeri ise, İmâmu'l-Mütekellimîn ve Resullerin Efendisi Hz. Muhammed'in Sünneti'nin müdâfii, dînin ve Müslümanların akîdesinin savunucusu ve muhâfızı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî el-Basrîdir.»[63]

ez-Zebîdî' ise, «E h l - i S ü n n e t v e ' l - C e m a â t ' tan murad, Eş'arîlik ile Mâturîdîlik'tir»[64] demekte ve ancak zannedildiği gibi, Mâturîdî'nin, Ehl-i Sünnet mezhebini ve prensiplerini ilk defa ortaya attığı ileri sürülen el-Eş'arî'nin etbaından olmayıp gerçekte onun, Eş'arî'den önce ilk defa Ehl-i Sünnet mezhebini tesis eden İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe ve ashâbının kurdukları Hanefî mezhebinin bir açıklayıcısı ve tamamlayıcısı olduğunu ve bu itibarla da Mâturîdî'nin, Ehl-i Sünnet akîdesini yeni şekliyle ilk sistemleştiren kimse olması gerektiğini, el-Beyâdî'nin «İşârâtu'l-Merâm» adlı eserindeki ifadesine dayanarak söylemektedir.[65]

Taftazânî'nin *«Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye»* adlı eserinin hâşiyesinde ise, el-Mevlâ Muslihiddîn Mustafa el-Kestellî, Horasan, Irak, Şam ve diğer birçok ülkede Ebû'l-Hâsan el-Eşarî'nin kurduğu E ş ' a r î l i - ğ i n Ehl-i Sünnet akîdesini temsil ettiğini, buna mukabil Mâverünnehir ve dolaylarında da öğrenim silsileşi Ebû Hanîfe'ye kadar dayanan Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin kurduğu M â t u r î d î l i ğ i n hâkim bulunduğu ve Ehl-i Sünnet mezhebini temsil ettiğini zikretmekte[66] ve böylece de yukarıdaki görüşü desteklemiş olmaktadır.

Aralarındaki bazı cüz'î ihtilâflar bir yana, Ehl-i Sünnet mezhebini temsil eden bu iki büyük imâm, genel olarak esasa taallûk eden konu-

63 Bk. Taşköprülü Zâde, Miftâhu's-Saâde ve **Misbâhu's-Siyâde**, C. II, s. 21 vdd. Haydarâbâd 1329.

64 Bk. ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 6.

65 Bk. ez-Zebîdî, anılan eser, C. II, s. 5; el-Beyâdî, **İşârâtu'l-Merâm**, s. 23.

66 Bk. et-Taftazânî, **Şerhu'l- Akâidi'n-Nesefiyye**, s. 17, Kahire 1326; Kezâ bk. ez-Zebîdî, İthâfu's-Sâde, C. II, s. 6; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 7 m, vdd.

larda, özellikle mücâdele metodu ve prensipleri yönünden birbirleriyle uyuşmuşlardır ki, bu da, ne ifrat ne de tefrit prensibine uygun olarak, meselelere, çeşitli zıt fikirlerin ve aşırı uçların görüşlerinin aksine, mutedil ve orta bir zâviyeden bakmak suretiyle, bunların en iyi bir şekilde halledilebileceğine inanmış olmalarından ileri gelmiştir.

İşte bu metod birliğinin bir sonucu olarak, gerek Mâturîdî, gerekse Eş'arî, genel olarak muhafazakârlarla akılcılar arasında orta bir yolu takip ettikleri gibi, özellikle Haşeviyye, Müşebbihe ve Müçessime gibi aşırı giden fırkalarla, akılcıların mümessili olarak görünen Mu'tezile arasında ve Cebriyye fırkası ile de G u l â t u ' r - R â f ı d a arasında aynı metod ve yolu izlemişlerdir. Bu iki büyük imamın, aşırı uçtaki fırkalar arasında böyle orta ve mutedil bir yolu seçmeleri, onları, biraz önce de söylediğimiz gibi, metod birliğine ve dolayısıyle de mezheb birliğine götürmüştür. Bu da tabiatiyle, Kelâm ilminin en çok ihtilâfa sebep olan Allah'ın sıfatlarının isbâtı, ezelî Kelâm'ı, görülmesinin cevâzı, kulların filleri, büyük günah işleyenlerin durumu, Peygamber'in şefaatı, Allah'ın arşı istivâsı ve benzeri konularda birleşmelerine ve fikir birliği etmelerine sebep olmuştur.

Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, bazı bilginler, Mâturîdîliğin, Eş'arîlik ile Mu'tezile arasında kalan bir sistem olduğunu,[67] Mâtûrîdîliğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın bulunduğunu ve bu mezhebin Eş'arî mezhebi ile ancak esasa taallûk etmeyen pek az tâlî meselelerde uyuştuğunu[68] ileri sürmüşlerdir ki, bu görüşlerin doğruluğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira yukarıda andığımız ve iki mezhep sâhibinin de genel olarak üzerinde ittifak ettiğini söylediğimiz meselelerin,[69] esasa ilişkin meseleler olmadığını söylemek gerçeğe aykırıdır. Meselâ çeşitli fırkalar arasında en çok ihtilâf ve tartışma konusu olan Allah'ın sıfatları mselesidir. Hattâ Kelâm ilmi bilginleri dahî,

67 Bu görüşü, Şeyh Muhammed Zâhidu'l-Kevserî ileri sürmüş ve Muhammed Ebû Zahra ile Dr. Eyyûb Ali de aynı görüşü benimsemişlerdir. Bk. İbn Asâkir, **Tebyînu Kezib'il-Mufterî**, Kevserî'nin Mukaddimesi, s. 19; M. Ebû Zahra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, s. 212 vdd. Kahire (trz.); Dr. Eyyûb Ali, **el-'Akîdetu'l-Matârîdiyye**, s. 283.

68 Bu görüşü ileri sürenler için bk. Dr. Mahmûd Kâsım, **Menâhicu'l-Edille fi-'Akâidi'l-Mille li-İbn Ruşd**, Dr. Kâsım'ın Mukaddimesi, s. 18, 122, 123, Kahire 1964; Ebû Zahra, **Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, C. I, s. 212, 213, Kahire.

69 Bu meselelerde iki mezhezin nasıl uyuştuklarını anlamak için bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf'in Mukaddimesi, s. 10-17.

bu ilme «İ l m u ' t - T e v h î d v e ' s - S ı f â t» adını vermişler ve konularını açık bir şekilde belirtmişlerdir.[70] Allah'ın sıfatları konusu, zamanla siyâsî bir çehreye dahî bürünmüş ve «M i h n e» devrinde İmâm Ahmed b. Hanbel (Ölm. H. 241/M. 855)'in Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmemesi yüzünden imtihâna çekildiği ve çeşitli işkencelere mâruz bırakıldığı görülmüştür.[71] Allah'ın sıfatalrı konusuna, önemine binaen, özellikle «İ l m - i K e l â m» adı bile verenler olmuştur.[72] Böyle bir meselenin, esasa taallûk etmediğini ileri sürmek nasıl mümkün olur? Bunun gibi, Ehl-i Sünnet akîdesini temsil eden bu iki büyük imâmın ittifak ettikleri, rü'yet, 'arş, kulun kesbi v.s. gibi konularda da aynı şeyleri söylemek mümkündür.

el-Beyâdî de, «İşârâtu'l-Merâm» adlı eserinde Ehlli Sünnet akîdesini temsil edenlerin, esasta birleştiklerine ve sâdece bazı fer'î meselelerde birbirlerinden ayrıldıklarına işâret ettikten sonra, onların ancak, kesb, rü'yet, bütün varlıkların Allah'a isnâd edilmesi, Allah'ın zâtının aynı veya gayrı olup olmadığı v.s. gibi esasla ilgili konularda diğer fırkalardan geniş ölçüde ayrıldıklarını zikretmektedir.[73]

Bu konuyu bitirmeden önce Mâturîdiyye ile Eş'arîyye'nin genel olarak ittifak ettikleri esaslarla, ihtilâfa düştükleri fer'î meselelere, burada kısaca da olsa değinmeği, yukarıdaki görüşleri teyid etmesi yönünden yararlı görmekteyiz.

Ehl-i Sünnet genel olarak Allah'ın zâtıyla ilgili sıfatların isbâtı konusunda ittifak etmişlerdir. Onlara göre zâtî sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim, kadîm mânalar olup, bunlar ne zâtının aynıdır, ne de gayrıdır. Buna göre, Allah âlimdir, demek, O'nun bir ilmi olması veya bir ilimle bilmesi demektir. Bu ilim ise, kadîm bir mâna olup, O'nun zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş bir sıfattır. Bu ise ne zâtının aynıdır, ne de gayrıdır. Allah'ın kudret, irâde, hayat, kelâm, görme ve işitme sıfatları da aynen bunun gibidir. Gerek Mâturîdîler, gerekse Eşarîler, bütün Ehl-i Sünnet esasa ilişkin bu yedi sıfat konusunda ittifak etmişlerdir.[74] Bununla beraber, Allah'a bekâ ve tekvîn gibi, başka sıfatlar isnâd etmek hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Onlara göre Allah, Bâkîdir; fakat bekâ'nın mânâsı nedir? Acaba O, bekâ ile Bâkî olup, bu da O'nun zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş bir sıfat mıdır? veya Allah, bekaa ile olmayıp Kendi zâtıyla mı Bâkîdir? Başka bir deyimle, acaba bekâ veya zâtın varlıkta devamı, zâtın varlığına eklenmiş bir mâna mıdır? Yoksa bu, ikinci bir zamanda zâtın varlığının aynı mıdır?

Ehl-i Sünnet mezhebini meydana getiren Mâturîdiyye ile Eş'âriyye'nin ihtilâf ettikleri konular işte bu gibi fer'î meselelerdir. Eş'arî'ye göre, bekaa, Allah'ın zâtına eklenmiş olan bir sıfattır. İlim ve hayat gibi diğer mâna sıfatları da bunun gibidir. Mâturîdîler ise, bekâ'nın bâkî olan Zât'a eklenmiş bir sıfat olmasını kabul etmemişlerdir.[75]

Mâtûrîdî'ye göre «Tekvîn» sıfatı Allah'ın zâtıyla kâim ve zâtına eklenmiş kadîm bir sıfattır. Eş'arîler ise, bu görüşün karşısına çıkmışlar ve tekvîn sıfatının itibarî ve hâdis bir sıfat olduğunu ileri sürmüşler ve bunun da fiillerin meydana gelmesiyle meydana gelen, teceddüd eden ve hâdis olan fiilî sıfatlardan biri olduğunu söylemişlerdir. Mâturîdî'ye göre tekvîn (yaratma) sıfatı, mükevven (yaradılmış) ile aynı değildir. Zira tekvîn, Allah'ın sıfatı olduğu halde, mükevven yaradılmıştır. Tekvîn sonradan olma değil, mükevven sonradan olmadır. Eş'arîlere göre ise, tekvîn, mükevven'in yani yapılan şeyin kendisidir. Başka bir deyimle fiil fâilin değil, mef'ûlün sıfatıdır. Mâturîdî ise bu görüşü kabul etmemiş ve yaratmanın yaradılanın değil, Yaradan'ın sıfatı olduğunu söylemiştir.[76] Mâturîdî'ye göre, tekvîn, mümkün varlıklara taallûk eden ve onların yoktan var olmasını sağlayan bir sıfattır. Kudret sıfatı, mümkün varlıklara, mümkün olmaları itibariyle taallûk etmekte ise de, onların yoktan var olmalarında müessir değil-

---

70 en-Nesefî, Omer, **el-'Akâidu'n-Nesefiyye**, s. 6, Kahire 1879.

71 Bk. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, **Kitâbu'l-ilel ve Ma'rifeti'r-Ricâl**, Doç. Dr. Talât Koçyiğit'in Önsözü, C. I, s. 8, Ankara 1963; ez-Zehebî, el-Hâfız Şemseddîn, **Duvelu'l-İslâm**, C. I, s. 102, Haydarâbâd 1337; İbnu'l-Cevzî, Ebû,l-Ferec, **Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, s. 315, 317, 400, Kahire 1349; Ahmed Emin, **Duhâ'l-İslâm**, C. III, s. 178 vdd, Kahire 1357-1368, Zuhdî Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 169 vdd., Kahire 1366/1947; Dr. Kemal Işık **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 61.

72 Bk. eş-Şehrestânî, Abdulkerîm, **Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 32, Bağdad (tarihsiz).

73 Bk. el-Beyâdî, **İşârâtu'l-Merâm**, s. 52; el Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 18-19 m.

74 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 19 m.

75 Bk. el-Mâturîdî, **anılan eser**, s. 19, 20 m.

76 Bk. Prof. Dr. Neşet Çağatay - Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, **İslâm Mezhebleri Târihi**, C. I, s. 185.

dir. Çünkü bu, tekvîn sıfatının görevidir. Eş'arîlere göre ise, mümkün varlıkların yoktan var olmalarını sağlayan ve bunda birinci derecede müessir olan sıfat kudret sıfatı olup, tekvîn sıfatı değildir. İşte bu anlayış farkından dolayı tekvîn sıfatı, Mâturîdîlere göre kadîm, Eş'arîlere göre hâdis olmuştur.[77]

Görüldüğü gibi tekvîn sıfatı, dolayısıyla fiilî sıfatlar konusundaki bu ihtilâfların tümü, esasla ilgili olmayıp, fer'î meselelerle ilgili bir takım ihtilâflardan ibarettir ki, bunların hiçbiri Ehl-i Sünnet inancını zedeliyecek bir nitelikte değildir.

Ehl-i Sünnet, kelâm sıfatının Allah'ın zâtıyla kâim kadîm bir sıfat olduğu, ancak nefsî kelâm'ın kadîm ve bu nefsî kelâma delâlet eden harf ve seslerin hâdis olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bundan sonra, bu nefsî kelâm'ın duyulup duyulmayacağı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Eş'arî'ye göre, kelâm-ı nefsî'nin duyulması câizdir. Eş'arîler bu görüşlerini bir takım aklî ve naklî delillerle isbatlamaya çalışmışlardır. Aklî delil olarak, Allah'ın görülmesinin câiz olması konusunda dayandıkları delili ileri sürmüşler ve Allah'ın varlığı, görülmesinin câiz olmasının bir sebebi olduğuna göre, kelâm-ı nefsî'nin varlığı da duyulmasının imkânının bir illeti, sebebidir, demişlerdir.[78] Naklî delil olarak da *«Allah Mûsâ ile konuştu.»*,[79] *«Mûsâ tâyin ettiğimiz müddet için gelip Rabbi onunla konuşunca, Mûsâ: 'Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım' dedi.»*,[80] *«Ey Muhammed! Müşriklerden biri sana sığınırsa, onu, Allah'ın kelâmını duyuncaya (dinleyinceye) kadar kabul et.»*[81] âyetlerini göstermişlerdir.

Mâturîdî ve taraftarları, bu âyetlerin Hz. Mûsâ'nın, Allah'ın ezelî kelâmını duyduğuna bir delil olamıyacağını ileri sürmüşler ve ancak onun Allah'ın ezelî kelâmına delâlet eden bir şeyi duymuş olabileceğini söylemişlerdir.[82] Bunun için de *«Allah'ın kelâmını duyuncaya kadar»*

77 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 20 m .vdd; İzmirli İsmâil Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, C. II, s. 121, vdd. İstanbul 1340-1343.

78 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Mukaddimesi, s. 21; Şeyhzâde, Abdurrahîm b. Ali, **Kitâbu Nazmi'l-Ferâid** ve **Cem'i'l-Fevâid**, s. 16, Kahire 1317.

79 **Nisâ Sûresi**, âyet: 164.

80 **A'râf Sûresi**, âyet: 143.

81 **Tevbe Sûresi**, âyet: 6.

82 Bk. Omer en-Nesefî, el-'Akâidu'n-Nesefiyye, s. 85; Şeyhzâde, **Nazmu'l-Ferâid** ve **Cemu'l-Fevâid**, s. 16.

âyetini, Allah'ın kelâmına delâlet eden bir şeyi duyuncaya kadar, şeklinde tefsîr etmişlerdir.

Allah'ın keyfiyeti olmadan, görülmesinin mümkün olduğu hususunda ittifak etmişler, fakat bunun akılla mı, veya naklî delil ile mi bilineceği konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Şu kadar var ki, Allah'ın görüleceğini bildiren âyetler hakkında aralarında tam bir ittifaka varmışlar ve Mu'tezile'nin Allah'ın görülemiyeceğine dair ileri sürdüğü âyetleri te'vîl ve tefsîr etmek suretiyle kendi görüşlerinin doğruluğunu isbatlamaya çalışmışlardır.[83]

Mu'tezile'ye göre, Allah'ın ahirette gözle görülmesi imkânsızdır. Çünkü onlara göre Allah, cisimlere benzemez. Gözle görünen şeyler cisimlerdir. Allah'ın gözle görüleceğini söylemek, O'nun cisimler gibi, görülebilecek bir varlık olduğunu kabul etmek demektir. Bu ise, Allah hakkında muhaldir. Mu'tezile, bu düşüncelerine mesned olarak, Allah'ın görüleceğine dair Ehl-i Sünnet'in dayandığı naklî delillere dayanmış ve onları kendi görüşlerine uygun olarak te'vil etmişlerdir. Mu'tezile'ye göre *«O'nu gözler idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder»*[84], *«Allah bir insanla ancak vahy suretiyle veya perde arkasından konuşur...»*[85] âyetleri ve özellikle Hz. Mûsâ ile ilgili âyete cevap olarak inen *«Len terânî - Beni aslâ göremezsin»*,[86] âyeti Allah'ın ebediyyen görülemiyeceğine delâlet eden kesin nasslardır.

Ehl-i Sünnet ise, Mu'tezile'nin bu görüşünü reddetmiş ve aksine bu âyetlerin Allah'ın görüleceğinin bir delili olduğunu ileri sürmüştür. Zira onlara göre, *«O'nu gözler idrak edemez»* âyeti, görmeyi değil, idraki nefyetmektedir. Çünkü bunda bir ihata mânası vardır. Allah ise, her türlü ihata ve sınırlamalardan münezzehdir.[87]

83 Tafsilât için bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, yazma, Var. 37 a, vdd.; Dr. Huleyf neşri, s. 23 m. ve 77-85; el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, **Kitâbu'l-İbâne 'an-Usûli'd-Diyâne**, s. 9-10, Kahire (trz.); el-Eş'arî, **Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ-Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 34, Beyrut 1953; Omer en-Nesefî, **el-'Akâidu'n-Nesefiyye**, s. 96-97.

84 **En'âm Sûresi**, âyet: 103.

85 **Şûrâ Sûresi**, âyet: 51.

86 **A'râf Sûresi**, âyet: 143.

87 Bk. **Fahreddin** Muhammed b. Omer er-Râzi, **el-Erbaîn fi Usûli'd-Dîn**, s. 213, Haydarâbâd 1353; el Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 77.

Hz. Mûsâ'nın *«Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım»*[88] sözüne karşılık, Allah'ın *«Beni aslâ göremezsin»* demesi, O'nun sâdece bu dünyâda görülemiyeceği anlamını taşıyıp, âhirette görüleceği hakikatini nefyetmez. Zira Hz. Mûsâ gibi bir peygamberin, rü'yet'in muhal olduğunu bildiği halde, onu Allah'dan istemesi imkânsızdır.[89] Bundan başka *«Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rabblerini görecektir»*[90] âyeti de Allah'ın gözle görüleceğine kesin bir delildir. Dolayısıyle *«O'nu gözler idrak edemez»* ve *«Beni aslâ göremezsin»* âyetlerinin hükmü, sâdece bu dünyâ içindir. Aksi takdirde Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri arasında tenâkuzun bulunması gerekir ki, bu imkânsızdır. Binaenaleyh Allah, bu dünyâda değil, fakat âhirette mutlaka görülecektir.[91]

Görüldüğü gibi Ehl-i Sünnet, gerek Mâturîdîler, gerekse Eş'arîler olsun, Allah'ın görülmesini ispatlamak için bu âyetlerin tefsiri konusunda ihtilâfa düşmemişlerdir. Fakat aralarında ihtilâf ettikleri nokta, bu rü'yetin aklen câiz olup olmadığı keyfiyetidir. Mâturîdî, rü'yetin naklî delillerle sâbit ve vâcib olmakla, bu konuda herhangi bir tefsire veya aklî delile istinad etmenin doğru olmayacağını, zira aklî delilin bu konuyu isbat etmeye yeterli bulunmadığını söylerken, Eş'arî Allah'ın görülmesinin mümkün olduğunu aklî delillerle de ispat edilebileceğini ileri sürmüştür.

Eş'arî'nin bu konuyla ilgili meşhur bir aklî delili vardır ki, kelâmcılar buna «v a r l ı k d e l i l i» adını vermişlerdir. Bu delili şu şekilde özetlemek mümkündür : «Allah'ın gözle görülmesinin mümkün olması, O'nun varlığından doğan bir hakikattir. Yüce Allah var olduğuna göre, görülmesi de elbette mümkündür. Gözle görülen varlıklar,

---

[88] **A'râf Sûresi**, âyet: 143.

[89] Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 23 m., 77-85; es-Sâbunî, Nureddîn Ahmed b. Mahmûd, **Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fî Usûli'd-Dîn**, Dr. Fethullah Huleyf neşri, s. 74, Mısır 1969; er-Râzî, **el-Erbaîn**, s. 200-201.

[90] **Kıyâmet Sûresi**, âyet: 22-23.

[91] Bu konular için bakınız: eş-Eehrestânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 45, Kahire 1381/1961 ve Matba'atu'l-Ezher baskısı; el Eş'arî, **el-Luma'**, s. 61-68, Mısır 1955; Albert Nasrî Nâder, **Felsefetu'l-Mu'tezile**, s. 112 vdd, İskenderiye 1950; Zuhdî Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 79-83; el-Gazzâlî, **el-İktisâd fi'l-'İtikâd**, Haz. Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay, s. 60 vdd. Ankara 1962 ve aynı eserin Dr. Kemal Işık tarafından Türkçe terc. **«İtikâdda Orta Yol»**, s. 45 vd. Ankara 1971; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 73-75.

ancak fiilen var olduklarından dolayı görülebilirler. Bunun delili, bizim cevher ve araz gibi, hakikatleri değişen çeşitli şeyleri görmemizin mümkün olmasıdır. Burada, görmeyi sağlayanın, değişkenlik olması imkânsızdır. Zira bu takdirde, bu hükmün iki ayrı sebebinin bulunması gerekir ki, aklın bunu kabul etmesi düşünülemez. O halde, gördüğümüz çeşitli hakikatler arasında müşterek bir vasfın bulunması zorunludur ki, aslında görmemizi sağlayan da işte budur. Yapılan araştırma ve tecrübelerden anlaşıldığına göre, cevher ve arazlarda olduğu gibi, çeşitli varlıklar arasında ancak vücûd ve hudûs yönünden bir müştereklik vardır. Bununla beraber sâdece hudûs'ün, görmenin gerçek bir illeti, sebebi olması mümkün değildir. Çünkü hudûs, yokluktan sonra meydana gelen bir varlıktır. Bu yokluk ise, onda herhangi bir tesir icrâ etmemiştir. Buna göre geriye sâdece vücûd, varlık kalmaktadır. Vücûd ise, görülenle görülmeyen varlıklar arasında müşterektir. Binaenaleyh Allah'ın varlığı, O'nun görülmesinin gerçek bir sebebidir. Sebep, illet var olduğuna göre, hüküm de var demektir ki, bu da, Allah'ın görülmesinin câiz ve mümkün olmasıdır.»[92]

Fahreddîn Râzî'nin dışında kalan bütün Eş'arîler, bu delili kabul etmişler ve Allah'ın görüleleceğini bununla ispatlamağa çalışmışlardır. Râzî ise, Mâturîdî'nin bu konudaki görüşünü benimsemiş ve Allah'ın görülmesinin naklî delillerle sâbit olmasına rağmen, bunun aklî delillerle ispat edilemiyeceğini ileri sürmüştür.[93] Fahreddîn Râzî, bu konuda Eş'arî ve taraftarlarından ayrılıp, Mâturîdî'nin görüşünü benimsediği gibi, Mâturîdî'nin taraftarları da imamlarının görüşlerini kabul etmemişler ve Eş'arî ve taraftarlarının adı geçen delilini kullanmak suretiyle, Allah'ın gözle görülmesinin aklî delillerle de isbat edilebileceğini ileri sürmüşlerdir.[94]

Görüldüğü gibi, Ehl-i Sünnet mezhebini meydana getiren bu iki

---

[92] Bk. el-Eş'arî, **el-Luma'**, s. 32; eş-Şehrestânî, **Kitâbu Nihâyeti'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm**, Alfred Guillaume neşri, s. 357, London 1934; er-Râzî, **el-Erbaîn**, s. 191; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf neşri, Mukaddime, s. 24, 25, 39-40.

[93] Bk. er-Râzî, **el-Erbaîn**, s. 198.

[94] Örnek için bakınız: en-Nesefî, Ebû'l-Muîn, **Tabsıratu'l-Edille**, «Allah'ın görülmesi (rü'yet)'nin aklî delillerle ispatı» bahsi, Süleymâniye-Fâtih Ktb. No: 2907, Lâleli, 2162, Kılıç Ali Paşa, 506 m ve 517, Serez 1395; en-Nesefî, Omer, **el-'Akâidu'n-Nesefiyye**, s. 94; es-Sâbunî, **Kitâbu'l-Bidâye**, s. 77 vdd.; el-Pezdevî, Alî b. Muhammed, **Usûl**, **Keşfu'l-Esrâr**, kenarında, C. I, s. 59, İstanbul 1308-1310/1890-1892.

büyük okul arasındaki ihtilâf esasa ilişkin olmayıp, sâdece teferruatla, başka bir deyimle yan meselelerle ilgili ihtilâflardır.[95] Yine görüldüğü gibi, bu tür ihtilâflar sâdece iki mezhep arasında kalmayıp, kendi aralarında dahî vukû bulmuştur. Bu da, sözü geçen ihtilâfların ciddî ve kesin olmadıklarını bize göstermektedir. Binaenaleyh, bu gibi fer'î ihtilâfları bir senet kabul ederek, Mâturîd'liğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın olduğunu ileri sürmek, gerçekle uzaktan veya yakından ilgisi bulunmayan bir iddiadan başka birşey değildir.

Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, Eş'arîlerle Mâturîdîler arasındaki bu tür ihtilâfların kırka kadar vadığını söyleyen bazı bilginle vardır.[96] Binaenaleyh, bu konuyu bitirmeden önce, bunların en önemlilerini özet olarak burada zikretmek, her iki okulun aralarında ihtilâfa düştükleri konuların mahiyetini belirtmesi bakımından yararlı olacaktır :

1 — *Cüz'î irâde* : Eş'arîlere göre, cüz'î irâdeyi yaratan Allah'dır. Mâturîdîler ise, cüz'î irâdeyi Allahı'n yaratmadığını söylerler.

2 — *Kesb* : Eş'arîlere göre kesb, kulun gücünün makdûra iktiranıdır. Mâturîdîlere göre ise kesb, kulun bir şeye azm ve niyet etmesiyle o şeyin hâsıl olmasıdır.

3 — *Husun ve kubuh* : Eş'arîlere göre husun ve kubuh, başka bir deyimle bir şeyin iyi veya kötü olduğunun akıl ile bilinmesi mümkün değildir. Bunları ancak Allah'ın emirleri ve nehiyleri ile bilmemiz mümkündür. Eğer Allah bir şeyin yapılmasını emretti ise, o şey iyidir. Yapılmasını nehyetti ise, o şey kötüdür. Mâturîdîlere göre ise, husun ve kubuh'un akıl ile bilinmesi mümkündür. Emir ve nehiy, bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bildirir. İyi olan şey Allah tarafından emredilmiş, kötü olan şey de yasaklanmıştır.

4 — *Allah'ı bilme* : Eş'arîlere göre Allah'ı bilmek şer'an vâcibdir. Mâturîdîler ise, Allah'ı tanımanın aklen vâcib olduğunu ileri sürmüşlerdir.

[95] Bu fer'î ihtilâflar konusu için bakınız: Ebû Azba, **er-Ravdatu'l-Behiyye fîmâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye**, Haydarâbâd 1322; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan, **Tebyînu Kezibi'l- Mufterî fîmâ Nusibe ilâ'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'arî**, Zâhidu'l-Kevserî Mukaddimesi, s. 19, Dımaşk 1347; el-Beyâdî, **İşârâtu'l-Merâm**, s. 53-56; Şeyh Zâde, **Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid.**

[96] Şeyh Zâde, Abdurrahîm b. Alî, **Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid**, Mısır 1317.

5 — *Tekvîn* : Eş'arîlere göre tekvîn, hakikî bir sıfat olmayıp, itibârî bir sıfattır. Mâturîdîler ise bunun, kudret ve irâde gibi hakikî bir sıfat olduğunu söylerler.

6 — *Nübüvvet* : Eş'arîlere göre nübüvvet için erkek olmak şart değildir. Kadın da nebî olabilir. Buna göre, Meryem, Âsiye, Sâre, Havva, Hâcer ve Hz. Mûsâ'nın annesi de nebîdirler. Mâturîdîler ise, bu görüşü kabul etmiyorlar. Onlara göre nübüvvetin şartlarından birisi de erkek olmaktır. Kadınların nebî olması câiz değildir.

7 — *Kur'ân* : Eş'arîlere göre Kur'an'ın bazısı, bazısından büyüktür. Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve Kur'an'ın bazısının, bazısından büyük olamıyacağını söylerler.

8 — *Teklîf-i Mâ Lâyutâk* : Allah'ın, insanın gücünün dışında kalan bir şeyin yapılmasını emretmesi ve kullarını bununla mükellef kılması Eş'arîlere göre câizdir. Mâturîdîlere göre ise, böyle bir teklif câiz değildir.

9 — *Sebeb ve Hikmet* : Eş'arîlere göre Allah'ın fiilleri bir hikmet ile muâllel olmadığı gibi, bir sebebe de bağlı değildir. Çünkü Allah, yaptıklarından sorumlu değildir. Sorumlu olan ancak kullardır. Mâturîdîler ise, Alah'ın fiillerinin bir hikmet ile mâllel olduğunu ve bunların bir sebebe dayandığını ieri sürerler. Zira onlara göre Allah, abesten münezzehdir. O'nun fiilleri hikmeti icâbı meydana gelir. Çünkü Allah, her şeyi bilen ve hakîm olandır.

10 — *Kelâm-ı Nefsî* : Eş'arîlere göre, kelâm-ı nefsî'nin işitilmesi câizdir. Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve kelâm-ı nefsî'nin duyulamıyacağını söylerler.

11 — *Ezelde ma'dûm'a hitâb* : Eş'arîlere göre, ma'dûma hitâb-ı İlâhînin taallûk etmesi câizdir. Buna göre Allah, ezelde Mükellim'dir Mâturîdîler ise bunu kabul etmezler ve ma'dûma ezelde İlâhî hitâbın taallûk etmediğini ve dolayısıyle Allah'ın ezelde Mükellim olmadığını ileri sürerler.

12 — *İbâdetin yerine getirilmesi* : Eş'arîlere göre Müslüman olmayanlar da ibâdet etmekle mükellef olup, bunu ifâ etmeyenler ayrıca cezâ göreceklerdir. Mâturîdîler ise, Müslüman olmayanların ibâdetle mükellef bulunmadıkları ve bunu terkettikleri için de ayrıca cezâ görmiyecekleri görüşündedirler.

13 — *İrtidâd* : Eş'arîlere göre mürted, yani dîninden dönen, yeni-

den imân ederse, âmelleri de avdet etmiş olur. Mâturîdîlere göre, mürted yeniden imâna dönse de âmelleri avdet etmez.

14 — Tevbe-i ye's : Ye's halinde yapılan tevbe, Eş'arîlere göre makbul değildir. Mâturîdîler ise, bunun makbul olduğu inancındadırlar.[97]

Ehl-i Sünnet mezhebini teşkil eden Eş'arîlik ile Mâturîdîlik arasındaki başlıca ihtilâflar işte bunlardır. Bunlar daha önce de söylediğimiz gibi esasla değil, teferruatla, yan meselelere ilişkin ihtilâflardır. Esas olan da, Ehl-i Sünnet'in fer'î meselelerde ihtilâf etmeleri değil, prensip ve esaslarda birleşmeleridir.

IV — Mâturîdî ve Sapık Fırkalar :

Mâturîdî, eserlerinde, sapık cereyanların çeşitli fikirlerini zikretmiş ve özellikle yaratıcıyı nûr ile zulmet olmak üzere iki esas olarak telâkkî eden ve bu ikisinin de aynı derecede ebedî olduğunu ileri süren Seneviyye[98] ile müşrikler hakkında nâzil olan «*Hayat, ancak bu dünyâdaki hayatımızdır. Yaşar ve ölürüz; bizi ancak zaman (ed-Dehr) helâk eder, derler*»[99] âyetine atfen, Allah'ın varlığını ve dünyânın Allah tarafından ve O'nun lûtf ve keremiyle yaratıldığını inkâr etmekle kalmayarak, ayrıca dinî hükümlerin tamamını reddeden ve zaman ile maddenin ebedîliğini ileri sürerek, dünyadaki olayların ancak tabîat kanunlarına uymak suretiyle meydana geldiğini söyleyen Dehriye'nin[100] görüşlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve özellikle *Kitâbu't-Tevhîd* adlı ünlü eserinde sırası geldikçe, bunlara gereken cevapları vermiştir.

Burada hemen şu gerçeği belirtmemiz gerekir ki, *Kitâbu't-Tevhîd,* adı geçen ve benzeri sapık düşünce ve cereyanları içine alan ve bunların gereği gibi çürütülmesine çalışan en değerli ve en eski bir eser veya vesika mahiyetini taşımaktadır. Meselâ bu eser, bu tür konuları içine alan el-Kâdî Abdu'l-Cebbâr (Ölm. H. 415/M. 1024)'ın *Kitâbu'l-Muğnî'*-sinden ve eş-Şehrestânî (Ölm. H. 548/M. 1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal'*-inden eski olduğu gibi, H. 379/M. 987 yılında ölen İbnu'n-Nedim'in *el-Fihrist'*inden de eskidir.[101] Bu demektir ki, bu gibi konuları böylesine geniş bir şekilde ele alan ilk ciddî eser *Kitâbu't-Tevhîd'*dir. Bütün bunlara rağmen Mâturîdî'nin bu gibi fırkaların görüşlerini çürütmede ne derece etkili veya bu konudaki yardımının hangi ölçüde olduğunun tam olarak tahkîk ve tesbit edilmesi güçtür. Zira daha önce, eserlerinin ekserîsi kaybolan, özellikle ilk şeyhlerinin eserlerinin izine rastlanmayan Mu'tezile'nin de bu konularda önemli bir rol oynadıklarını ve meşhur münâzaralarında bu gibi İslâm dışı sapık fırkalara karşı da gereken önemi verdiklerini görüyoruz.[102] Buna bir örnek olarak meselâ, Mâturîdî'den sonra gelen ve Mu'tezilî olan el-Kâdî Abdulcebbâr'ın *Kitâbu'l-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* adlı meşhur eserinin,[103] İslâm dışında kalan fırkalara ayrılan ve Mu'tezile'nin genel olarak bunlar hakkındaki görüşlerini içine alan bölümü incelendiği zaman, bu eser ile Mâturîdî'nin Kitâbu't-Tevhîd'i arasında büyük bir benzerliğin bulunduğu görülecektir.

Meselâ el-Kâdî Abdulcebbâr, «*el-Muğnî*»de Maniheistler'den bahsederken açık bir şekilde, H. 247/M. 861 yılında ölen Ebû İsâ el-Varrak'a ve onun Seneviyye fırkası hakkında yazdığı şeylere dayanmakta[104] ve Mâturîdî de bu konuda aynı şeyi yapmaktadır. Bu da gösteriyor ki, gerek el-Varrak, gerekse Mâturîdî bu fırkalar hakkındaki bilgilerini aynı kaynaktan almışlardır. Bunun en belirgin delili, Mâturîdî'nin, el-Verrak'ı *Kitâbu't-Tevhîd'*inde birçok yerde zikretmiş ve onun bu fırkalar hakkındaki görüşlerine yer vermiş olmasıdır.[105]

Bunun gibi, gerek el-Kâdî Abdulcebbâr, gerekse Mâturîdî, Seneviyye ve onu meydana getiren fırkaların görüşlerinden bahsederler-

---

97 Bk. M. Ebû Zahra, el-Mezâhibu'l-İslâmiyye, s. 292-309; el-Beyâdi, **İşârâtu'l-Merâm,** s. 35-56; Şeyh Zâde, **Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid;** Ebû Azba, **er-Ravdatu'l-Behiyye;** İbn Asâkir, **Tebyînu Kezibi'l-Mufteri;** Zâhidu'l-Kevserî Mukaddimesi, s. 19; İzmirli İsmâil Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm,** C. I, s. 113-115; Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, **İslâm Mezhepleri Târihi,** C. I, s. 187-189; Dr. Hamûde Gurâbe, **el-Eş'arî,** s. 187-196, Kahire.

98 Tafsilât için bk. R. Strothmann, **Seneviyye, İslâm Ansiklopedisi,** C. X, s. 495-498, İstanbul 1965.

99 **Câsiye Sûresi,** âyet: 24.

100 Tafsilât için bk. I. Goldziher, **Dehriye, İslâm Ansiklopedisi,** C. III, s. 512-513, İstanbul 1963; H. A. Gibb - J. Kramers, **Shorter Encyclopaedia of Islam,** s. 67-68.

101 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Dr. Huleyf Muk. s. 47.

102 Bk. İbnu'l-Murtazâ, **Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel,** s. 25-27.

103 Bu eser, Dr. Tâ-ha Huseyn ve Dr. İbrahîm Mezkûr yönetiminde «el-Muessesetu'l-Mısrıyye el-Âmme li't-Te'lf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr» tarafından neşredilmektedir.

104 Bk., el-Kâdî, Abdulcebbâr **Kitâbu'l-Muğnî,** C.V, s. 10-11.

105 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 186, 187, 191; Dr. Huleyf, Muk. s. 47-48.

ken, aralarında büyük bir ittifakın ve görüş birliğinin varlığını müşâhade etmekteyiz. Meselâ el-Kâdî Abdulcebbâr'ın *Kitâbu'l-Muğnî'de* Manihelistelere tahsis ettiği bir bölümde özet olarak şöyle dediğini görmekteyiz: «Onlara göre N û r ve Z u l m e t'in her biri beş kısımdan meydana gelmektedir. Bunlar da, s i y a h, b e y a z, k ı r m ı z ı, s a r ı ve y e ş i l'dir. Bunlardan Nûr âleminde beyaz olan hayra, Zulmet âleminde siyah olan şerre delâlet etmektedir. Bunlar için ayrıca beş duygu vardır. Bunlardan Nûr'un bünyesinde olanlar hayır, Zulmet'te olanlar şerdir...»[106]

Aynı konuyla ilgili olarak Mâturîdî de onların şöyle dediklerini zikrediyor: «Nûr ve Zulmet'in her birinin kırmızı, beyaz, sarı, siyah ve yeşil olmak üzere ayrı ayrı beş türü vardır. Bu türlerden Nûr'un cevherinden olanlar hayır, Zulmet'in cevherinden olanlar ise şer'dir. Ayrıca Nûr ve Zulmet'in her biri için de beş duygu vardır... Bunlardan Nûr'un cevherinin idrakini sağlayan hayır, Zulmet'in cevherini idrak eden ise şer'dir...»[107]

Diğer taraftan el-Kâdî Abdulcebbâr ile Mâturîdî arasındaki ittifak, sâdece Ebû Îsâ el-Varrak'a dayanmağa ve bu gibi İslâmî olmayan fırkalar hakkındaki görüş ve rivâyetlerinin açıklanmasına inhisar etmekle kalmamış, bunun ötesinde onların iddialarının reddi ve görüşlerinin fesadı hususunda da ittifak etmişlerdir.[108] Her iki eserde de bunun birçok örneklerini görmemiz mümkündür. el-Kâdî Abdulcebbâr'dan daha önce gelmesine rağmen, Mâturîdî'nin, Seneviyye ve benzeri fırkaların fikirlerini tartışma konusu yapan ve bunları reddeden ilk insan olarak kabul edilmesi konusunda doğru bir fikre varmak hernekadar güç gibi görünüyorsa da, aslında, o asırda İslâm âleminde yaygın olan[109] ve özellikle Müslümanların yakından ilgilenmeleri ve tartışma konusu yapmaları sonucu Kelâm ilminin de gelişmesine yol açan[110] bu tür din ve

106 Bk. **Kitâbu'l-Muğnî**, C.V, s. 11.

107 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhid**, s. 157.

108 Karşılaştırmak için bakınız: el-Kâdî Abdulcebbâr, **Kitâbu'l-Muğnî**, C.V, s. 43-44; el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhid, s. 158; Dr. Huleyf, Mukaddimesi, s. 49.

109 Bk. İbnu'n-Nedim, **el-Fihrist**, s. 472, 473; Abdurrahman Bedevî, **Târîhu'l-İlhâd fî'l-İslâm**, s. 23 vdd., Kahire 1945.

110 Bk. Bedevî, **anılan eser**, s. 23; Hayyât, **Kitâbu'l-İntisâr**, s. 54-60.

mezheplerin görüşlerine geniş bir yer veren elimizdeki en eski metnin, Kitâbu't-Tevhîd olduğunda şüphe yoktur.

Sonuç olarak şunu söyliyebiliriz : İslâm âlemine bu gibi fikir ve cereyanların sızması ve Müslümanların, fethettikleri ülkelerde bu çeşit düşünce ve mezheplerle karşılaşması, onların tevhîd dînî olan İslâmiyeti ve Yaratıcı'nın birliğini, eşi ve benzeri bulunmadığını hararetle savunmalarından ve bu hususlarda haklı olarak aslâ bir tâvize yanaşmamalarından ileri gelmiştir.

İ K İ N C İ   B Ö L Ü M

Î M Â N

I — İmânla İlgili Genel Hükümler :

Mâturîdî'nin îmân hakkındaki görüşlerine geçmeden önce bu deyimin gerek lügât, gerekse ıstılâh yönünden neyi ifade ettiğinin açıklanmasını gerekli bulmaktayız.

a — Îmânın Târifi ve Dereceleri :

Îmânın, kökü itibariyle esas mânası, kalbin huzura ve sükûna kavuşması, herhangi bir korku karşısında kendisini emniyette hissetmesidir. Ayrıca, korkusuz kılmak anlamına geldiği gibi, doğrulamak, bir şeyin doğruluğunu söylemek ve kabul etmek veya bir şeye ya da birisine inanıp güvenmek anlamına da gelir.[111] Îmânın Türkçe anlamı olan inanmak kelimesinde de aynı mânaları sezmek mümkündür. İnsanın bir şeye inanmak kelimesinde de aynı mânaları sezmek mümkündür. İnsanın bir şeye inanması, genel olarak iki şekilde olur :

1 — Zihnin bir şeye bağlanması, bir hüküm vermesi için herhangi bir tenkide, tahlile veya delile dayanmaksızın o şeye kendi kendine, kendiliğinden inanması suretiyle ortaya çıkan inanç.

---

111 Tafsilât için bak: Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin el-Fadl er-Râğıb el-Isfahânî, **el-Mufredât fî-Gârîbi'l-Kur'ân**, s. 24, Mısır 1324; Ebû'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, C. XIII, s. 21, Beyrut 1955; Ebû'l-Huseyin Ahmed b. Fârız b. Zekeriyyâ, **Mu'cemu Makâyısı'l-Luğa**, C. I, s. 133, Mısır 1366; Âsım Efendi, **Kâmus Tercümesi**, C. IV, s. 548, İstanbul 1304-1305; Mahmûd b. Omer ez-Zemâhşerî, **Esâsu'l-Belâğa**, C. I, s. 10, Bulak 1882; Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'ân'a Göre İmân Esasları**, s. 2, Ankara 1961; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, **el-Sıhah**, C. V, s. 2071, Mısır 1956; Abdulkâhir el-Bağdâdî, **Usûlu'd-Dîn**, s. 248, İstanbul 1928; D. B. Macdonald **Îmân Maddesi, İslâm Ansiklopedisi**, C. V/2, s. 984, İstanbul 1951.

2 — Bir düşüncenin veya aklî muhakemenin sonucu olarak doğan inanç ki, buna «t e e m m ü l î i n a n ç» adını vermemiz mümkündür. Bu tür inançta birtakım aklî delillere, tenkid, tahlil ve nazariyelere dayanmak zorunluluğu vardır.[112] İşte bu inanç vasıtasıyla zihin, belirli bir hükme varır ve o hükme tüm benliğiyle bağlanmış olur. Bu safhada aklın büyük önemi de ortaya çıkmış olur. Zira akıl, açık ve seçik olan bir gerçeği kabul ve tasdik etmek zorunluluğundadır. Şu kadar var ki, tüm gerçekleri kavrayabilecek bir nitelikte olmayan mahdud insan zihninde, isbat edilememekle beraber, tasdik olunan bazı gerçeklerin de varlığını görmek mümkündür. Böyle bir durumda «i r â d e»ye de büyük bir görev düşmektedir ki, bu da mütereddit kalan aklı uyarması, belirli sebeplerle onu hükmetmeye ve görevini yapmaya sevketmesidir. Görüldüğü gibi, bir şeye inanma veya imân etmede kısmen de olsa, irâdenin de önemli bir payı vardır.[113]

İslâm dîninin büyük bir önem verdiği ve hemen hemen tüm sorumluluğu kendisine yüklediği bu irade payını İslâm bilginleri de hesaba katmışlar ve aklın, hattâ ilmin zorunlu kıldığı tasdik'in imân olabilmesi için iradenin payına dikkati çekmek suretiyle, ona iz'an ile beraber «tasdîk» adını vermişlerdir.[114]

Bazılarına göre imânın, başka bir deyimle inanmanın bilmede olduğu gibi birçok dereceleri vardır. Meselâ, halkın ilkel bilgisiyle birtakım sınıflamalara ve açıklamalara dayanan ilmî bilgi ve ayrıntılı, parçalı bilgileri bir araya getirmek suretiyle bunları birleştiren, bütünleştiren felsefî bilgi arasında önemli derece farkları olduğu gibi, halkın her türlü etkilerden uzak inancı ile aklın ve zihnin bütün tecrübe ve kontrollerinin, şüphe ve tereddütlerinin bir sonucu olan ilmî inanç ve «ilimlerin bilme ve düşünce çevrelerine dayanak bulma ihtiyacı ile, içkin duyular ve kavramlar dünyasını kuşatan aşkın varlığa çevrilme zorundan doğan felsefî inanma»[115] arasında da mühim derece farkları vardır.

---

112 Bk. Ebû el-Gazzâlî, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 212, Ankara 1962; aynı eserin Dr. Kemal Işık tarafından tercümesi, **«İtikadda Orta Yol»**, s. 158, Ankara 1971.

113 Bk. D. Dwelhauvers, **Psikoloji**, Mustafa Şekip Tunç tercümesi, s. 381, 382, İstanbul 1938; Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'ân'a göre İmân Esasları**, s. 3.

114 Bk. Sa'deddin Mes'ûd b. Omer et-Teftazânî, **Şerhu Makâsıdi't-Tâlibîn fî İlmi Usûl 'Akâidi'd-Dîn**, C. II, s. 259, İst. 1304.

115 Bk. Ord. Prof. Hilmi Ziyâ Ülken, **Felsefeye Giriş**, C. I, s. 51, Ankara 1963.

İnançla ilgili bu üç dereceyi daha belirgin bir hale koymamız için şöyle bir sıralama yapmamız mümkündür :

1 — *Halkın inancı* ki, bu tür inanç, safdil olarak kabul edilen ve birtakım öğretilerle, taklitle veya sağduyu sezgisiyle doğmuş olması mümkün olan bir inanış şeklidir. Buna bir örnek olarak, meselâ, bir kömürcünün veya basit bir işçinin inancını göstermemiz mümkündür. Bu tür bir inanca sâhip olan bir kimsenin herhangi bir tenkîde katlanması veya inancı konusunda bir tartışmaya girişmesi mümkün değildir. Onun inancının kendisine has sağlam ve sarsılmaz bir temeli vardır.

2 — *Doğmatik aklın inancı* ki, bu tür bir inancı özellikle medrese kelâmında ve skolâstik düşünce tarzında görmek mümkündür. Bu çeşit inanç, daha çok doğmatik aklın delillerine dayanmak suretiyle, kendisini sağlamlaştırmağa ve zihnin bütün gücünü tecrübeye dayanan delilin yerine koymağa çalışır.

3 — *Tenkidci aklın inancı* ki, bu, diğerlerinden farklı olarak, inancı, zihinden ve duyulardan tamamen ayırması suretiyle ortaya çıkar. Bu ince ayırış ise, inanmaya en elverişli yolu açmağa sebep olur.[116]

b — İmân ile İslâm ve İhsan Arasındaki Derece Farkları :

Istılâhî anlamda imân kelimesi şu iki önemli mânayı ifade eder:

1 — Allah'a, Resûlü'ne ve onun risâletine;

2 — Bu risâletin muhtevâsına inanıp güvenmek.

İslâmiyeti kabul eden ve böyle bir imâna sâhip olan bir kimseye «m ü ' m i n» adı verilir. Hz. Peygamber bir hadîsinde, ki buna «C i b r î l H a d î s i» de denmektedir, İ s l â m, Î m â n ve İ h s a n deyimlerinin mânalarını gayet açık bir şekilde anlatmış ve aralarındaki derece farklarını veciz bir tarzda belirtmiştir. Hadîsin târifine göre İslâm, Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna inanmak, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak, kudreti yetenlerin Beytullah'ı haccetmesidir. Îmân ise, Allah'a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kaderin iyi veya kötü, tatlı veya acı Allah tarafından olduğuna inanmaktır. İhsân'a ge-

---

116 Tafsilât için bak: Hilmi Ziyâ Ülken, **Felsefeye Giriş**, C. II, s. 229-232, Ankara 1958.

lince, Allah'a, Kendisini görüyormuş gibi ibâdet etmektir. Zira insan, her nekadar O'nu görmüyorsa da, Allah onu görmektedir.[117]

Bu hadîs, bize önemli bir hususu daha öğretmektedir ki, bu da inanan insanların imânca birbirlerine eşit olmadıkları keyfiyetidir. Gerçekte insanlar gerek imân, gerekse bu imânın gereği olan âmel yönünden çeşitli durumlar arzetmektedirler. Buna göre, elbetteki onların Allah katındaki dereceleri de, imânları ve âmellerine göre çeşitli olacak ve kendilerine bu dereceleriyle mütenasip birtakım isimler verilecektir. İşte bundan dolayı adı geçen hadîs, Müslümanları genel olarak üç dereceye ayırmaktadır ki, bunları burada kısaca izah etmekte yarar görmekteyiz:

1— « İ s l â m d e r e c e s i : İslâmiyetin beş şartını kabul eden her insan, bu dereceyi ihraz etmeğe hak kazanmış olur. Böyle bir kimse « m ü s l i m » veya « m ü s l ü m a n » adıyla anılır. Gerek Kur'ân-ı Kerîm'in müteaddit âyetlerinde[118], gerekse Hz. Peygamber'in bazı hadîslerinde geçtiği gibi, İslâm, biri « ş e h â d e t », diğeri bedenî hareketlerden meydana gelen « â m e l » olmak üzere iki unsurdan teşekkül etmektedir[119].

2 — «İ m â n» d e r e c e s i : Bu derece, insanın duygulanacak derecede sağlam ve kuvvetli bir inanca sâhip olmasıdır. Burada hemen kaydedelim ki, imân sadece kalple, başka bir deyimle ruhla ilgili bulunduğundan, onun bir dış görünüşü yoktur. Bunun için inananla inanmayanı birbirinden ayırmak güçtür; hattâ bazı hallerde mümkün de değildir. Oysa «İslâm» böyle değildir. Zira İslâm'ın bir unsuru da, birtakım bedenî hareketlerden meydana gelen ameldir. Bunun ise bir dış görünüşü vardır. Binaenaleyh, dış görünüşe dayalı bu bedenî hareketleri yerine getiren her insana «müslüman» denir. O halde imân derecesinin, İslâm derecesinden üstün olması, sâhiplerine de « m ü '- m i n » adının vrilmesi, İlâhî adâletin bir gereği olarak görülmelidir.

117 Bk. el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil, **el-Câmi'u's-Sahîh,** C. I, s. 18, İstanbul 1315; en-Nisâburî, Ebû'l-Huseyn b. Muslim b. Haccâc, **el-Câmi'-u's-Sahîh,** C. I, s. 39, Kahire 1373/1955; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri,** s. 17, 18, Ankara 1967; Ebû'l-Muin en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** Var. 199a, yazma, Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097.

118 **Bakara Sûresi,** âyet: 3; **'Asr,** 3; **Tâ-Hâ,** 96; **Lukmân,** 2; **'Ankebût,** 7.

119 Bk. **Muslim,** C.I, s. 37; **Buhârî,** C. I, s. 18.

3 — « İ h s â n » d e r e c e s i : Bu dereceyi ihraz eden bir kimse, artık en üstün dereceye ulaşmıştır. Bu derece sahibine « M u h s î n » adı verilir. Muhsîn, îmânını tam olarak yaşar ve Rabbini görüyormuş gibi, O'na ibadet eder. Gazzâlî bunlara «ayne'l-yakîn» ve «hakke'l-yakîn» adını verir[120].

c — Küfür, Şekk ve Şüphe :

İslâm dinine göre « t a s d î k » anlamına gelen îmânın karşıtı *i* n k â r'dır. Terim olarak ele alındığı takdirde ise, bunun « k ü f ü r » anlamını taşıdığı görülür.

Küfür, (KFR) kökünden gelmesi itibariyle, bir şeyin üstünü örtmek veya kapamak anlamına gelir. Buna göre, küfrün din açısından ifade ettiği mâna, İslâm inancına göre îmân edilmesi zorunlu olan gerçek esasların üstünü örtmek, üzerlerini kapamak suretiyle onları yokmuş gibi farzedip inkâr etmek, kabul etmemektir[121].

Îmân ile küfür arasında mütereddit kalma ve hiçbirine kesinlikle katılmama veya zihnî kavramlarda bir şeyi kabul etmeme ve inkâr etmeme haline de şekk ve şüphe adı verilmiştir[122].

Buraya kadar, genel olarak, din açısından gerek îmân, gerekse îmânla yakından ilgili birtakım kavramların ifade ettiği anlamlar üzerinde durduk. Bundan sonra, bu kavramların, Mâturîdî'ye göre neyi ifade ettiklerini ve nasıl değerlendirildiklerini açıklamağa çalışacağız.

II — Maturîdî'nin İmân Anlayışı :

a — İmân'ın Mahiyeti :

Maturîdî'ye göre imân, dil ile ikrar, kalb ile tasdiktir. Dili ile ikrar ettiği halde kalbi ile tasdik etmeyen kimse mümin değildir. Bir mâni olmadığı halde imânını gizleyen, dili ile ikrar etmeyen kimseye

120 Bk. el-Gazzâli, **Faysalu't-Tefrika Beyne Ehli'l-İslâm ve'z-Zandaka,** s. 82, Mısır 1325/1907; el-Kavâidu'l-Aşere, s. 96, Mısır 1343; İbn Haldûn, Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil, M. Tâvit et-Tancî neşri, s. nz., İstanbul 1958; Doç. Dr. Hüseyin Atay, Kur'an'a Göre İmân Esasları, s. 3-4; Dr. Kemal Işık, Mutezilenin Doğuşu **ve Kelâmî Görüşleri,** s. 18.

121 Bk. **Lisân,** C.V, s. 144; **Makâyis,** C.V, s. 191.

122 Bk. Mustafa Çankı, **Büyük Felsefe Lûgatı,** C. III, s. 118, İstanbul 1954.

de mü'min nazariyle bakılamaz. Zira imanın bir şartı da, bunun açıklanmasıdır. Bir mazeret bulunmadığı halde, dil ile ikrarın terkedilmesi, kalbî tasdikin de bulunmadığına bir delildir. Tasdikin zıddı, tekzibdir. Tekzibin karşıtı da tasdik olduğuna göre, bunun kalb ile olması zorunludur. Dil ise, kalpteki tasdikin açıklanmasını sağlayan bir âlettir[123]. Binaenaleyh, Kerrâmiyye fırkasının ileri sürdüğü gibi, imân kalple ilgili olmayıp sadece dil ile ikrardan ibarettir[124] demek, doğru değildir.

Ebû Hanîfe'nin de zikrettiği gibi[125], gerçek imânın ancak kalbî tasdikle olabileceği hususundaki görüşü, Mâturîdî, aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle de isbatlamağa çalışmıştır. Bunun için Kur'an-ı Kerîm'de geçen birçok âyeti naklî delil olarak gösteren ve bunları büyük bir titizlikle inceleyen Mâturîdî, meselâ, Yüce Allah'ın münâfıklar hakkındaki *«Onlar ağızlariyle imân ettik, dediler; oysa kalpleri imân etmiş değildir»*[126] ve *«Bedevî Araplar, imân ettik dediler, de ki, imân etmediniz ama müslüman olduk, deyin; imân henüz kalbinize girmedi..»*[127] sözünü, buna bir delil olarak göstermekte ve kalbî tasdik olmadan sadece dil ile yapılan ikrarın gerçek bir imân olamıyacağını söylemektedir. Eğer imân, sadece dil ile ikrardan ibaret olsaydı, bunu söyleyenin doğruluğuna derhal inanmak gerekirdi. Oysa Yüce Allah şöyle buyuruyor: *«Ey imân edenler! İnanmış kadınlar hicret ederek size gelirlerse, onları imtihan edin. Allah onların imânlarını en iyi bilendir»*[128]; *«Sizinle beraber olduklarına Allah'a yemin ederler, oysa onlar sizden değildir*[129]; *«Allah sizin imânınızı en iyi bilendir»*[130]. Bu son âyetin de gösterdiği gibi, kalpteki imânı, ancak Allah bilir; bunu kulun bilmesi imkânsızdır. Binaenaleyh dil ile ikrar edilenle kalpteki imân arasında bir çelişkinin bulunmaması ve bunların tamamen birbirleriyle uyum halinde olması zorunludur. Kalplerinde imânın zerresi bulunmadığı halde, ben mü'minim, diyenlerin imânla bir ilgisi yoktur. *«İnsanlardan, imân etmedikleri halde, Allah'a ve âhiret gününe imân ettik, diyenler vardır. Bunlar Allah'ı ve imân edenleri aldatmağa çalışırlar; oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında olmazlar»*[131]

Gerçek mü'minlerin âhiretteki yeri, ebedî olarak Cennet'te kalmaktır. Oysa münâfıklar bu âyette de görüldüğü gibi, inanmadıkları halde, inandık demek suretiyle güyâ Allah'ı aldatmağa çalışmışlardır. Sözleri kalplerindekine uygun olsaydı, cezalarının arttırılması yerine, onlar da hakiki mü'minler gibi ebedî olarak Cennet'te kalacak ve Allah'ın sayısız nimetlerinden faydalanacaklardı. İslâm Dininin esasları konusunda, herşeyi bilen Allah'ın kandırılabileceğini sanmak, en azından hafifliktir, Allah'ı bilmemektir. Bu ise küfür olup, gerçek imânla bağdaşamaz. Şu kadar var ki, samimi olarak tevbe edenler, günahlarından, inkârlarından dönenler, tekrar imâna dönmüş olacaklardır. Bunların geçmiş günahlarını Allah bağışlayacaktır[132]. *«De ki: İnkârcılar, inkârlarından döndükleri takdirde, geçmiş günahları bağışlanacaktır»*[133].

Mâturîdî imân için esas olanın, kalbî tasdik olduğuna bir delil olarak da mükreh'in, başka bir deyimle dinden dönmesi için zorlanan bir kimsenin imânını göstermektedir. Böyle bir kimsenin kalbi imânla dolu ise, zorlamanın bir sonucu olarak dili ile söylediği sözün bir kıymeti yoktur. Bundan dolayı onun imânına bir zarar gelmeyecektir. Zira Yüce Allah bu konuda şöyle demektedir: *«Gönlü imânla dolu olduğu halde, zor altında olanın dışında, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katından büyük bir gazab vardır, büyük azâb da onlar içindir»*[134]. Bu âyet-i kerîmedeki istisnâdan da anlaşılıyor ki, imânın esas yeri kalptir.

---

123 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 186a, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktb., yazma No. 40; en-Nesefî, Ebû'l-Muin, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 8b, Süleymaniye, Fatih Blm. yazma No. 2907; Nur-u Osmaniye Ktb. Var. 198b, No. 2097.

124 Kerrâmiyye fırkası bu görüşüne Hz. Peygamber'in «**Ben insanlarla, Allah'dan başka tanrı yoktur, deyinceye kadar savaşmakla emrolundum**» hadisini delil olarak göstermiş ve imânda kalbî tasdik olmasa da, dil ile ikrarın kâfi geleceğini ileri sürmüştür. Bk. el-Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, C.I,s. 205, Kahire 1950; eş-Şehrestânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C.I,s. 154; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak**, Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 135, 212; el-Bağdâdî, **Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal**, Dr. A. Nasrî Nâder neşri, s. 152, Beyrut (trz); el-Mâturîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 4b; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 198a-b, Nur-u Osmaniye, 2097.

125 Bk. Ebû Hanife, **el-'Âlim ve'l-Müte'allim**, Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 57 vdd. Kahire 1368.

126 **Mâide Sûresi**, âyet: 41.

127 **Hucurât Sûresi**, âyet: 14.

128 **Mümtehine Sûresi**, âyet: 10.

129 **Tevbe Sûresi**, âyet: 56.

130 **Nisâ Sûresi**, âyet: 25.

131 **Bakara Sûresi**, âyet: 8-9.

132 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 373-375; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 186 a.

133 **Enfâl Sûresi**, âyet: 38.

134 **Nahl Sûresi**, âyet: 106.

Mâturîdî'ye göre, zor altında imân eden, dili ile ikrar eden bir kimsenin, gerçekten mü'min olup olmadığını anlamak da güçtür. Zira bu kimsenin kalbine nüfûz etmek mümkün değildir. Bu, ancak herşeyden haberdar olan Yüce Allah'ın bileceği bir iştir. Şu kadar var ki, dil ile yapılan ikrara istinaden, bu kimsenin mü'min olduğuna hükmolunur ve ona, bu dış görünüşünün bir gereği olarak İslâmî hükümler uygulanır. Hz. Peygamber'in *«Allah'dan başka tanrı yoktur; Muhammed O'nun elçisidir, deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu hakkı ile söyleyenlerin canları ve malları artık benim için haramdır. Bundan sonraki hesapları ise, Allah'a kalmıştır»*[135] sözü, Mâturîdî'ye göre, savaşın durdurulmasınnı şartını bize bildirmektedir ki, bu da k e l i m e - i ş e h â d e t ' i n getirilmesidir. Bunun ise, kalpteki imânın mahiyeti ile bir ilgisi yoktur. Zira bu şartlar altında müslüman olan bir kimsenin kalbine gerçekten imân nurunun girip girmediğini bilmek mümkün değildir.[136] Hz. Peygamber, Üsâme b. Zeyd'i bir savaşta kâfirlerden birini kelime-i şehâdet getirdikten sonra öldürdüğü için azarlamış ve ona *«Allah'dan başka tanrı yoktur, dediği halde onu nasıl öldürdün?»* demiştir. Buna karşılık Üsâme, korkusundan böyle söyledi, dediği zaman Hz. Peygamber ona, «Onun kalbini *yararak içine mi baktın? Ben insanların kalbini yarmakla ve karınlarını deşmekle emrolunmadım»* demiştir.[137]

Mâturîdî, imân için kalbî tasdikin şart olduğunu, yukarıda görüldüğü gibi, naklî delillere dayanmak suretiyle açıkladıktan sonra, bunun ayrıca akılla da bilinebileceğini zikretmiş ve özet olarak şöyle demiştir : İslâm hak bir dindir. Dinlere inanmak zorunluluğu vardır. Bu ise, ancak kalp ile olur. İmânın lügât mânası tasdiktir. Tasdik de ancak kalp ile olur.[138] Kalbe yerleşen gerçek imâna hükmetmek, zorla da

135 Bu hâdisin birçok varyantları vardır. Bk. el-Buhârî, **el-Câmiu's-Sahîh,** C. II, s. 109-110; Muslim, **el-Câmiu's-Sahîh,** C. I, s. 38-39; Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-Zebîdî, **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,** Çev: Ahmed Naîm ve Prof. Kâmil Miras, C. I, s. 38-39, Üçüncü baskı, Ankara 1970 ve başlıca hadis kitapları.

136 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 377; Aynı eser, Dr. F. Huleyf Önsözü, s. 46; D. B. Macdonald, **İmân Mad., İslâm Ansiklopedisi** C. V/2, s. 984-985, İstanbul 1951.

137 İbn Teymiyye, Takyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm, **Kitâbu'l-İmân,** s. 85, Kahire 1325.

138 Bk. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** Var. 8 b, Fâtih No. 2907; Nur-u Osmâniye Ktb. Var. 198 a, vd. No. 2097; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 4 b, 33 b, 186 a, 339 b.

olsa, hiçbir kimsenin kudreti içinde değildir. Allah'a ve Resûlü'ne samimi olarak kalbini bağlayan bir kimsenin bundan döndürülmesi imkânsızdır. Esasen Yüce Allah da, gerçek imânın kalbî imân olduğunu bildirmiş ve buna en üstün dereceyi vermiştir. İşte kul, böyle bir imânla iyi âmellerde bulunur ve bu sayede kulun ibâdetleri, iyi âmelleri Allah katında makbûl olur. Sadece dil ile ikrar ise, bunun için yeterli değildir.[139]

Bundan başka, Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde mü'minlere *«Ey imân edenler!»*[140] şeklinde hitâb etmiştir ki, Mâturîdî'ye göre bu da gerçek imânın ancak kalbî imân olduğunu isbatlıyan diğer aklî bir delildir. Zira, bu İlâhî hitâbın vuku bulduğu anda düşünce ve araştırmanın bir sonucu olarak hakikat ve mahiyeti idrâk edilen imân, muhataplarda mevcuttur. Bunun yeri ise kalptir. Binaenaleyh, herşeyi bilen Yüce Allah'ın, dilleriyle ikrâr ettikleri halde, kalplerinde imânın zerresi dahî bulunmayan kimselere karşı bu şekilde hitâb edebileceğini düşünmek imkânsızdır. Zira böyle bir düşünce, Allah'ı, kalpte olanları bilmemekle, cehâletle itham etmektir ki, şüphesiz O, bu tür düşüncelerden münezzehtir.

Kezâ Yüce Allah'ın *«Ey imân edenler! Yapmadığınız şeyi niçin yaptığınızı söylersiniz? Yapmadığınız şeyi yaptık demeniz, Allah katında büyük azâba sebep olur»*[141]; *«Ey imân edenler! Size ne oldu ki, Allah yolunda savaşa çıkın, dendiği zaman yere çöküp kaldınız.»*[142]; *«Size ne oluyor da, Rabbimiz! Bizi halkı zâlim olan bu şehirden çıkar, Katından bize bir dost kıl, Katından bize bir yardımcı gönder, diyen zavallı çocuklar, erkekler ve kadınlar uğrunda ve Allah yolunda savaşmıyorsunuz»*[143] *«İmân edenlerin kalplerinin Allah'ı anması ve O'ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi...?»*[144] anlamındaki sözleri, Mâturîdî'ye göre imânın kalpte olduğuna delâlet eden örneklerden diğer bazılarıdır. Zira bu âyetlerde görüldüğü gibi Yüce Allah, mü'minleri yaptıkları kusurlardan, işledikleri günahlardan dolayı kınadığı, ve bunlar için kendilerine gereken câzanın verileceğini bildirdiği halde, onları bu hareketlerinden dolayı imânlarından çı-

139 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 377 vd.; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 4 b.

140 **Hucurât Sûresi,** âyet: 1; bu âyet Kur'ân-ı Kerîm'de 74 yerde geçmiştir.

141 **Sâf Sûresi,** âyet: 2-3.

142 **Tevbe Sûresi,** âyet : 38.

143 **Nisâ Sûresi,** âyet : 75

144 **Hadîd Sûresi,** âyet : 16

karmamış, sadece görecekleri cezânın büyüklüğünden bahsetmekle yetinmiştir. Bu da gösteriyor ki, imânda kalbî tasdik esastır. Dil ile ikrar ise, bu tasdik'i doğrulayan ve açıklayan bir vasıtadan ibarettir.[145]

b — Büyük Günah ve İman :

Mâturîdî'ye göre zina etmek ve adam öldürmek gibi, büyük günah işlemek insanı imândan çıkarmaz. Zira Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, imân ile küfür arasında üçüncü bir menzile, üçüncü bir makam yoktur.[146] Çünkü Yüce Allah insanları mü'min ve kâfir olmak üzere iki kısma ayırmıştır : *«Kiminiz kâfir, kiminiz mü'min olarak sizi yaratan O'dur»*[147] *«De ki, gerçek Rabbinizdendir. Dileyen imân etsin, dileyen kâfir olsun...»*.[148] Yüce Allah kâfirlerden rahmetini esirgeyeceğini bildirirken, mü'minleri özellikle tevbeye teşvik etmiştir. *«Ey imân edenler! Saadete ermeniz için hepiniz tevbe ederek Allah'ın hükmüne dönün»*.[149] Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi mü'minlerin işlediği günahlar, imânlarına bir zarar gelmeden tevbe ile affedilecektir. Zira küfrün mânası tekzîb'dir. Büyük günah işleyen kimse ise, o anda Allah'ı tekzîb etmeyip O'na inanmakta, rahmetini ummakta ve azâbından korkmaktadır.[150] İşlenmekte olan konu ile yakından ilgisi bulunması yönünden burada kısaca değindiğimiz bu mevzu, ileride daha tafsilâtlı bir şekilde incelenecektir.

145 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 378-379; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 198 b, 200 a, Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 186 a.

146 Mu'tezile'nin meşhur beş prensibinden biri de, «e l - M e n z i l e b e y - n e ' l - M e n z i l e t e y n» nazariyesidir ki, bu da iki mânevî yer arasında kalan orta bir yer demektir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse ne mü'mindir ne de kâfirdir. Böyle bir kimse fâsıktır; ölmeden önce tevbe ettiği takdirde tekrar imâna dönmüş olur. Tevbesiz ölürse ebedî olarak cehennemde kalır. Şu kadar var ki, Cehennemdeki azâb derecesi kâfirinkinden daha hafif olur. Tafsilât için bakınız: eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-'Nihal**, C. I, s. 48; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak**, M. Zâhidu'l-Kevserî neşri, s. 68; el-Hayyât, Ebû'l-Huseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osmân, **Kitâbu'l-İntisâr**, Dr. Nyberg neşri, s. 164 vd., Kahire 1344/1925; en-Nesefî, **el-'Akâidu'n-Nesefiyye**, s. 117, Kahire 1319; Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, s. 297, Kahire 1370/1950; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 309 a, Lâleli Bl. yazma No. 2162; W. Montgomery Watt, **Free will and Predestination in Early İslam**, s. 63, London 1948; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 72; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 34 b, 788 a, 789 b.

147 **Teğâbun Sûresi**, âyet : 2.

148 **Kehf Sûresi**, âyet : 29.

149 **Nûr Sûresi**, âyet : 31.

c — İmânda istisnâ :

Mâturîdî'ye göre imânda istisnâ câiz değildir. Çünkü istisnâ ancak zannî ve şüphe ile karşılanan konularda mümkündür. İmânda ise, böyle bir şeyin söz konusu edilmesi mümkün değildir. Zira şekk ve şüphenin karıştığı bir imân, gerçek bir imân olmaktan çıkmış olur. Yüce Allah *«İmân edenler, ancak Allah'a ve Peygamber'ine inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah uğrunda mallarıyla, canlarıyla cihâd etmiş olanlardır. İşte doğru sözlü olanlar, ancak onlardır»*[151] demek suretiyle imânda şüpheyi ve istisnâyı kesin olarak yasaklamıştır. Mâturîdî, şekkcilerin bu konu ile ilgili görüşlerini şiddetle reddetmekte ve onların ileri sürdükleri gibi «İ n ş a a l l a h» demek suretiyle, gerçek imânın Allah'ın meşiyyeti ve dilemesine bırakılamıyacağını söylemekte ve buna delil olarak da, sihirbazların *«Biz âlemlerin Rabbine inandık»*[152] deyip, «inşaallah» demelerini ve yine Kur'ân'da *«İşte onlar hakkıyla mü'mindirler»*[153] âyetinde, inşaallah mü'mindirler denilmeyip, kesin olarak «mü'mindirler» denmesini göstermektedir. Ona göre imân, bir ahiddir. Kulun Allah'a verdiği bir sözdür. İnşaallah veya Allah dilerse, sözü ise, hiç şüphesiz bu ahdin bozulmasına ve yok olmasına sebep olur. Ayrıca en iyi ameller konusunda sorulan bir koruya karşılık Hz. Peygamber'in *«İçinde şekk ve şüphe bulunmayan bir imân, hileden uzak bir cihad ve hacc-ı mebrûrdur»*[154] demesi de, bu gerçeği teyid eden bir delildir.

Bununla beraber, Hz. Peygamber'in bir kabrin yanından geçerken *«Biz de sizlere iltihak edeceğiz inşaallah»* demiş olması, şüphecileri destekleyen bir delil olamaz. Zira Mâturîdî'ye göre Hz. Peygamber, buradaki inşaallah sözünü, vukuu kesin olan ölüm için değil, kabristandaki ölülere iltihak için söylemiştir. Keza, Müslümanların Mescid-i Haram'a girecekleri, Allah'ın bildirmiş olmasıyla kesinlik kazanmış olduğu hal-

150 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 334; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 34 b, 89 a, 128 a, 134 a, 136 b, 162 b, 311 a, 351 b, 760 b.

151 **Hucurât Sûresi**, âyet : 15.

152 **'A'râf Sûresi**, âyet : 121.

153 **Enfâl Sûresi**, âyet : 74.

154 Bu hadis, Buhârî, Muslim ve Tirmizî gibi belli başlı hadis kitaplarında rivâyet edilmiştir.

de Kur'ân-ı Kerîm'de «*İnşaallah oraya gireceksiniz*»[155] denmesi, Mâturîdî'ye göre, muhakkak olacak şeyler için «inşaallah» demenin câiz olduğunu gösteren bir delil değildir. Zira bunun gerçek anlamı, inşaallah, Allah dilediği zaman veya «*âminîn*» kelimesi âyete dâhil olduğu için, inşaallah emniyet içinde gireceksiniz, demektir.[156]

Mâturîdî'nin imânda istisnâ konusundaki görüşleri, ana hatlarıyla işte bunlardır. Bu da gösteriyor ki, imânda asıl olan, onun mutlak olması, bir kayda veya şarta bağlı bulunmamasıdır.

d — Bilgi ve İmân Münâsebeti :

Mâturîdî, bilgi[157] ve imân arasındaki münasebet üzerinde önemle durmakta ve özellikle duygu, haber ve akıl yoluyla elde edilen bilgilerin değer ölçüsünü tartışma konusu yapmakta ve gerçeğin ancak bu üç yolla bilinebileceğini söylemektedir. Ona göre eşyanın hakikatini bilmek için, bu üç kaynaktan birinden dahî müstağnî kalmamız mümkün değildir. Zira bu kaynaklardan herbiri, başka yollarla elde etmemiz imkân dahilinde bulunmayan ve ancak onun vasıtasiyle bilmemiz mümkün olan birtakım bilgileri ihtiva etmektedir.

Mâturîdî'ye göre, insanların, kendilerine acı veya hoş gelen, varlık ya da yokluklarına sebep olan şeyleri bilmeleri, ancak d u y g u vasıtasıyla mümkündür. Binaenaleyh duygusal bilgiyi inkâr etmek mümkün değildir. Bunu inkâr etmek, cehâletten ve inatçılıktan başka birşey değildir. Böyle bir kimseyle bu konuda tartışmaya girişmek bile yersiz ve gereksizdir. Zira bu kimse her an kendi nefsinde denediği ve her zaman karşı karşıya geldiği bir gerçeği inkâr etmektedir. Bunun için en uygun hal çaresi, acı ve elem duyduğunu itiraf edinceye kadar dövmek veya bir tarafını kesmek gibi büyük acı veren birtakım metodları onun üzerinde tatbik etmek, sonra da karşısına geçip, kendisi gibi, böyle bir duygunun veya o anda onun herhangi bir acı ve elem duygunu bilmiş olabileceğini inkâr etmektir. Görülecektir ki, böyle bir durum karşısında bu kims[illegible] önceki inadından vaz geçmek ve dolayısıyla duygusal bilginir[illegible]ını kabul etmek zorunda kalacaktır.[158]

155 **Feth Sûresi**, âyet : 27.

156 Bk. el-Mâturidî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 391; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 69 b; **'Akâid Risâlesi**, s. 25; D. B. Macdonald, **İmân** Mad., **İslâm Ansiklopedisi**, C. V/2, s. 985, İstanbul 1951; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille** Var. 201 b, vd. Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097.

157 Bilgi teorisi konusunda daha fazla bilgi için bakınız: Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'an'da Bilgi Teorisi**, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, s. 155 vd., Ankara 1968.

Bilgi [illegible]ının ikincisi h a b e r ' dir. Mâturîdî'ye göre haber, mütevâtir [illegible] ve peygamberlerin haberi olmak üzere iki kısma ayrılır. Müt[illegible] haberin doğru olup olmadığının anlaşılabilmesi için, gereken i[illegible] ve araştırmanın yapılması zorunludur. Zira haberi verenlerin [illegible]ıkle peygamberlerden rivâyet edenlerin hatâ yapmaları veya ya[illegible]söylemeleri mümkündür. Zira ellerinde, doğru olduklarını gösterє[illegible]eya mâsumiyetlerini isbatlıyacak bir delil yoktur. İşte bunu bil[illegible]çin, araştırma ve inceleme gereklidir. Zira mütevâtir haberin bir özelliği de, râvîlerinin, doğruluğu, adâleti ve yalan haber üzerinde birleşmelerinin imkânsızlığı, kesin delillerle isbatlanmış kimselerden teşekkül etmiş olmasıdır. Peygamberlerin haberine gelince, bunları doğrudan doğruya, şekk ve şüpheye düşmeksizin kabul etmek zorunludur. Zira bu tür haberlerin doğruluğu, Yüce Allah'ın âyetleriyle de te'kid edilmiştir. Binaenaleyh, Allah'ın indirdiği Kitaplardan sonra inanılması gereken haber, peygamberlerin haberidir. Bunlara inanmak insana huzur ve sükûn verir. Aksi ise, onun akla aykırı olarak koyu bir inkârcılığa, inatçılığa düşmesine ve dolayısıyla da sapıklık ve dalâlet içinde yok olmasına sebep olur.[159]

Bilgi kaynağının üçüncüsü ise, n a z a r, başka bir deyimle a k ı l ' dır. Doğru ve gerçek bilgiyi elde edebilmek için bu kaynak zorunludur. Zira duygu ve haber kanalıyla elde edilen bilginin doğru olup olmadığı veya bunların dışında kalan diğer hususların, ya da haberin herhangi bir hatâ ve yanlışlığı ihtiva edip etmediğinin anlaşılabilmesi için başvurulabilecek yegâne kaynak akıldır. Akıl, bu gibi durumlarda, hakkı ve bâtılı ayırt edebilmek için hükmüne müracaat edilen âdil ve tarafsız bir hâkim gibidir. Ancak bunun vasıtasıyla peygamberlerin, doğruluklarına, dâvâlarının hak ve gerçek olduğuna delâlet eden mucizeleriyle, sahtekârların ve sihirbazların sihirleri ve benzeri hilelerini birbirinden ayırmak mümkün olur. Yine ancak akıl ile, Allah'ın sayısız nimetlerini, varlıkların yaratılışındaki hikmet ve gayeyi, özellikle bu yaratıkların bir mûcidi, bir yaratıcısının bulumasının zorunluluğu açısın-

158 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturidî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 7, 8; Dr. Fethullah Huleyf'in Mukaddimesi, s. 29.

158 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturidî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 7, 8; Dr. Fethullah Huleyf'in

dan, kudreti sonsuz bir Yaratıcıya, Yüce Allah'a delâlet ettiğini bilmemiz ve dolayısıyle de Kadîm Varlık'la, hâdis varlıkları birbirinden ayırmamız mümkün olur.

Mâturîdî, bilgi edinmede, aklın, düşüncenin ve araştırmanın zorunluluğunu bu şekilde belirttikten sonra, ayrıca, Hz. Peygamber'in en büyük mûcizesi olan ve insanların ve dinlerin dahî benzerini meydana getirmeyi başaramadıkları Kur'ân-ı Kerîm'de geçen *«akletmez misiniz?»*, *«düşünmez misiniz?»* anlamındaki birçok âyeti buna naklî bir delil olarak göstermekte ve özellikle şu âyetleri zikretmektedir[160]: *«Gerçeği anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada ve hem de kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin herşeye şâhid olması yetmez mi? Dikkat edin; onlar Rabblerine kavuşmaktan şüphe etmektedirler; dikkat edin; Allah şüphesiz herşeyi bilgisiyle Kuşatan'dır».*[161] *«Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?».*[162] *«Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardından gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip, onunla ölümünden sonra yeri diriltdiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre âmâde duran bulutları döndürmesinde, düşünen aklını kullanan kimseler için deliller vardır».*[163] *«Yeryüzünde ve kendi içinizde Allah'ın varlığına nice deliller vardır; görmez misiniz?».*[164] İşte bu ve benzeri âyetler de aklın ve düşüncenin bilgi üzerindeki büyük önemini açık bir şekilde belirtmektedir. İnsanoğlu belirli bir tabiat ve akıl üzere yaratılmıştır. Bazan aklın güzel gördüğü bir şeyi, tabiatı kabul etmiyebilir veya tabiatın benimsediği birşey, akla uygun gelmiyebilir, ya da her ikisi birşey üzerinde ittifak ettikleri gibi, ihtilâf da edebilirler. Bütün bunların hakikatını bilmek ve yukarıda geçen hangi bilim dalına girdiğini anlamak, ancak akıl, nazar ve düşünce ile mümkün olur. Bu gerçeği kabul etmemek ise, inkârcılıktan ve körükörüne inatçılıktan başka birşey değildir.[165]

Mâturîdî'nin bilgi nazariyesi ana hatlarıyle işte budur. Mâturîdî'-

---

160 Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 9.
161 **Fussilet Sûresi, âyet** : 53-54.
162 **Ğâşiye Sûresi, âyet** : 17-20.
163 **Bakara Sûresi, âyet** : 164.
164 **Zâriyât Sûresi, âyet** : 20-21.
165 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 10, 11.

den önceki kelâmcılar bu konuya önem vermedikleri, hattâ eserlerinde bilgiden tek kelimeyle dahî bahsetmedikleri halde,[166] daha sonra gelen kelâmcılar bu konuya büyük bir önem vermişler ve eserlerinde bunu dikkate değer bir şekilde işlemişlerdir.[167] Bu da gösteriyor ki, sanki Mâturîdî, kendisinden sonra gelen bilginlere bu konuda önder olmuş ve onların da kelâm ilmiyle ilgili eserlerinin başında bilgiye önemli bir yer ayırmalarına ve bilgilerimizin kıymetini büyük ölçüde tartışma konusu yapmalarına sebep olmuştur.

Mâturîdî'ye göre, bazılarının ileri sürdüğü gibi, imân, kalbî bir tasdik olmayıp, sadece bilgiden, başka bir deyimle mârifetten ibârettir, demek doğru değildir.[168] Zira imânın dildeki anlamı, daha önce de belirtildiği gibi, tasdiktir. Küfrün anlamı ise, tekzîb, yalanlama veya birşeyin, daha doğrusu gerçeğin üstünü örtmek suretiyle ortaya çıkmasını önlemedir. Gerçekte bilginin zıddı, cehâlettir, bilgisizliktir. Bir şeyin mâhiyetini bilmek, onu tasdik anlamına gelmiyeceği gibi, bilmemek de tekzîb mânasına gelmez. Binaenaleyh kalpteki imân, mârifetten başka bir şeydir.[169] Şu kadar var ki, mârifet, kalbî tasdikin hâsıl

---

166 Örnek olarak karşılaştırınız: el- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil, **Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ-Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, Mısır 1955.

167 Kezâ karşılaştırınız: en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, yazma Nûru Osmâniye, No. 2097; el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, **Şerhu'l-Mevâkıf**, İstanbul 1286; es-Sâbunî, Nureddin Ahmed b. Mahmûd, **Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi-Usûli'd-Dîn**, Dr. Fethullah Huleyf neşri, Mısır 1969; er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Omer, **Muhassalu Efkâri'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mutekellimîn**, Kahire 1323; el-Bâkıllânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb, **Kitâbu't-Temhîd**, McCarthy neşri, Beyrut 1957 ve **Kitâbu'l-İnsâf**, Kahire 1950; el-Bağdâdî, **Usûlu'd-Dîn**, İst. 1346; el-Cuveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillah, **Kitâbu'l-İrşâd**, Dr. M. Yûsuf Mûsâ ve Alî Abdulmun'im Abdilhamid neşri, Kahire 1950.

168 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 380.
169 İmânın mâhiyeti konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde özetlememiz mümkündür: İmân yalnız kalple ilgilidir; sâdece mârifettir; sâdece dil ile ikrardır; bütün dinî âmellerin tümüdür; imân irâdî olmayıp Allah'ın bir lütfû, bir mevhibesidir. Genel olarak halkın veya mukallidlerin anlayışına göre, imân dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. E b û H â n î f e ise, bunu daha da ilmîleştirerek imânın, ilmî kabul anlamına kalbin tasdikî, dil ile ikrarın bunun şartı bulunduğunu söylemektedir ki, Mâturîdî'nin de görüşü bu merkezdedir.
E ş ' a r î'ye göre imân kalp ile tasdiktir; tasdikin sahîh olmasının şartı mârifettir, bilgidir. Zihnî âmeliye, kalbin fiilinden öncedir. Buna gö-

olmasında en büyük rolü oynayan gerçek bir unsur olduğu gibi, cehâlet de bazan tekzîbin ve inkârcılığın bir sebebi olmaktadır.[170]

Bununla ilgili olarak meselâ, bütün peygamberlere kalbimle imân ettim, demek câiz olduğu halde, onları kalbimle bildim, demek gerçek imân için yeterli değildir. Esâsen Yüce Allah'ın *«Gönlü imânla dolu olduğu halde, zor altında olanın dışında, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, gönlünü kâfirliğe açanlara Allah katından bir gazâb vardır; büyük azâb da onlar içindir»*[171] anlamındaki sözü, buna bir delildir. Zira kalpte imân olmayıp, sadece mârifet bulunsaydı, Yüce Allah'ın böyle demesine gerek kalmazdı. Çünkü inkârın kalpteki bilgiyi yok etmesi düşünülemez. Bilinen bir şeyin, bilindikten sonra, cehâlete, bilgisizliğe

---

re mukallidin imânı sahih değildir. Ş i î l e r ve K a d e r i y y e ise, imânın mârifetten, yalnız zihnî âmeliyeden ibaret olduğunu söylerler. Bu görüşü ilk defa ortaya atan, Cehm b. Safvân'dır. Abdullah b. Gullâb da imânın hem marifet, hem de tasdik olduğunu ileri sürmektedir ki, M ü c e s s i m e ve M ü ş e b b i h e fırkasında olanların çoğunluğu da bu görüşü savunurlar. Bunlardan K e r r â m i y y e'ye göre, imân, sâdece ikrardan ibaret olup, onun tasdikle bir ilgisi yoktur.

(H â r i c i y y e fırkası mensuplarına göre, imân ikrar, tasdik ve âmelin tümünden meydana gelir. Onlara göre, Kur'ân'ın hükümleriyle âmel etmeyenler, hattâ farzlardan birini terkedenler kâfirdir. Gerek H a n b e l î l e r, gerekse V e h h â b î l e r bu görüşü savunurlar. M u ' t e z i l e 'nin çoğunluğu da bu fikirde olmakla beraber, âmel etmeyen veya büyük günah işleyenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, imân ile küfür arasında bir yerde (el-Menzile beyne'l-Menzileteyn) kaldığını ileri sürerler.)

S e l e f i n, f u k a h â n ı n ve h a d î s ç i l e r i n bazıları, imânın kesbî ve mahlûk, yaradılmış olmayıp, Allah'ın irâde ve hidâyetine bağlı bulunduğunu söylerler. Bazılarına göre ise, insan tarafından olan ihtidâ kesbîdir; Allah tarafından olan hidâyet ve tevfîk ise, yaradılmış olmayıp vehbîdir.

İmânın konusu, kesin hükümlerdir. Bunlar da Allah'la peygamberlerle ve âhiretle ilgili kesinlik ifade eden hükümlerdir. İmânın gayesi, Allah tarafından gelen emirlere bir bütün olarak uymayı, itaat etmeyi sağlamaktır. Bütün fırka mensupları bu hükümlerde birleşmişlerdir. Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Akâid Risâlesi**, Prof. Yusuf Ziya Yörükan tercümesi, mütercimin notu, s. 22, İstanbul 1953. Bu konuda daha fazla bilgi için kelâm ve fırkalarla ilgili eserlere başvurulabilir.

170 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 380.

171 **Nahl Sûresi**, âyet: 106.

dönüşmesi imkânsızdır. Demek oluyor ki, imânda esas olan, kalbî tasdiktir. Bunu sağlayan da bilgidir.[172]

e — İmânın Amel ile İlgisi ve İnsan Bedenindeki Yeri :

İmâm Şâfiî (Ölm. H. 204/M. 820)'ye göre [173] imân, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve iyi amellerde bulunmaktır. Bu görüşe göre amel imâna dâhildir. Zira Yüce Allah'ın *«Allah, sizin imânınızı zâyi edecek değildir. Doğrusu Allah insanlara şefkat gösterir, merhamet eder»*[174] sözü, Allah ibâdetlerinizi boşa çıkaracak değildir, anlamını taşımaktadır ki, bu da, namaz ve benzeri ibâdetlerin imâna dâhil olduğunu göstermektedir.

İmâm Şâfiî'nin bu görüşünü Mâturîdî, kabul etmemekle ve âmelin imâna dâhil edilmesinin doğru olmadığını söylemektedir. Zira ona göre Allah, *«Kim Allah'a imân eder ve iyi, yararlı iş işlerse, Allah onu, içinde temelli ve sonsuz kalınacak, altlarından ırmaklar akan Cennetlere koyar»*[175] demek suretiyle, imânı amelden ayırmış ve insana, amelden ayrı olarak mü'min demiştir. Ayrıca âyette *«iyi iş işleyen»* cümlesi, *«imân eden»* cümlesine atfedilmiştir. Atfedilen bir şey ise, şüphesiz atfolunandan başka bir şeydir. Binaenaleyh âyette geçen imândan maksat, kalp ile tasdiktir. Bundan başka, amelin imâna dâhil olduğu kabul edildiği takdirde, amelle ilgili hükümlerde olduğu gibi, imân esaslarında da neshin câiz olması gerekirdi. Oysa, imânla ilgili konularda, böyle

---

172 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 380-381; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 87 b.

173 Tam adı, eş-Şâfiî, el-İmâm Ebû Abdillah Muhammed b. İdris'dir. Şâfiî mezhebinin kurucusudur. H. 150/M. 767 yılında Gazza'da doğmuş ve H. 204/M. 820 yılında 53 yaşında iken Mısır'da vefat etmiş ve Mukattam dağının eteğinde, Benû Abdilhakem mezarlığına defnolunmuştur. Hayatı, eserleri ve görüşleri için bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, C. II, s. 56-73, Kahire 1931; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, C. I, s. 447, Kahire 1310; Brockelmann, GAL, I, s. 178, vd; SUPPL. I, s. 503 vd; es-Subkî, Ebû Nasr Abdulvehhâb, **Tabakâtu'ş-Şâfiiyye el-Kubrâ**, C. I, s. 172-175, Kahire 1324; İbn Haldûn, **el-Mukaddime**, s. 500 vd., Kahire 1327; Ahmed Teymûr, **Nazratun Târîhiyye fî Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erba'a**, s. 28 vd., Kahire 1344; H.A.R. Gibb - J. H. Kramers, **Shorter Encyclopedia of İslam**, s. 512 vd, Leiden-London 1961; W. Heffening, **Şâfiî Mad., İslâm Ansiklopedisi**, C. XI, s. 268 vd., İstanbul 1968.

174 **Bakara Sûresi**, âyet: 143.

175 **Talâk Sûresi**, âyet: 11.

bir şeyin söz konusu edilmesi imkânsızdır. Bu da gösteriyor ki, imân ile amel ayrı ayrı şeylerdir.[176]

Mâturîdî, imân ile ameli, gösterdiği gerekçe ve delillere dayanarak bu şekilde açıkladıktan sonra, gerçek imânın insanın belirli bir yerinde olmayıp, bütün bedenini kapladığını söylemiştir. Ona göre imân, parçalanır veya bölünür bir nesne olmadığı için, mü'min, meselâ, belirli bir yerinin kesilmesi veya bir uzvunu kaybetmesiyle imânından da bir kısmını kaybetmiş olmaz. Bütün vücuda yayılmış olan imân, bu gibi hallerde, esas durağı olan kalbe avdet eder. Çünkü imân bir bütündür. Onun eksilip artması da söz konusu değildir. İyi işler imânın esasından olmadığı gibi, ona tesir de edemez. İmân kalbî bir tasdiktir. Onun teceddüdü, yenilenmesi, ancak küfrün terkedilmesi ânında mümkün olur. Ziyâdeleşmesi konusu da, tıpkı bunun gibidir. İnsan öldüğü zaman, imân ruhla beraber gitmediği gibi, cesette de kalmaz. O ancak, insanın imâna ehliyet kazandığı mâna ile beraber kalır ki, bu da Yüce Allah'ın kişiyi gizliden nurlandırması veya insanın içindeki gizli mahiyeti ışıklandırmasıdır. İnsanın amelleri ise, Allah'ın sevâbına veya cezâsına ulaşır.[177]

Mâturîdî'ye göre, ölüm döşeğinde, umutsuz kalmış, ye's halinde imân eden bir kimsenin imânı makbûl değildir. Zira böyle bir kimse aslında gayba inanmış değildir.

Mâturîdî'nin bu düşüncelerinden de anlıyoruz ki, müsbet ilimler konusundaki tasdik ile, imân edilmesi gereken mevzularla ilgili tasdik, aynı değildir. Zira imân edilmesi gereken şeyler, gaybla ilgili olanlardır. Bir imânın gerçek bir imân olabilmesi için, sâhibinin daha hayatta iken, herhangi bir umutsuzluğa, ye'se kapılmadan önce, bilerek ve zorlanmaksızın imân etmiş olması gereklidir. Ölüm halinde insanın, gözü önüne âhiret ahvâli serilip, bu halleri gördükten sonra imân etmesi,

176 Bk. el-Mâturîdî, **Akâid Risâlesi,** Çeviren: Prof. Yusuf Ziya Yörükan, s. 22.

177 Tafsilât için bakınız: el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu Ehli-s-Sunne,** Dr. İbrâhîm Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, 289, 290, Kahire 1391/1971; **Akâid Risâlesi,** s .24 ;D.B. Macdonald, **İmân Mad., İslâm Ansiklopedisi,** C. V/2, s. 985, İst. 1951; H.A.R. Gibb - J. H. Kramers, **Shorter Encyclopedia of İslam,** s. 167; keza bk. A. J. Wensinck, **The Muslim Creed,** s. 22 vd, Cambridge 1932; I. Goldziher, **el-'Akîde ve'ş-Şerî'a fi'l-İslâm,** Arapçaya Çev.: M. Yûsuf Mûsâ, A. Hasan Abdulkâdir ve A. Abdulhakk, s. 87 vd, Kahire 1959; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** V. 200 b, Nûruosmâniye Ktb. No. 2097.

şuhûda dayanan bir imân olur ki, işte Mâturîdî'nin de kabul etmediği budur.

f — İmân ve İslâm :

İslâm bilginleri, imân ile İslâm'ın bir olup olmadığı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. İmân ile İslâm birdir, diyenler, delil olarak Yüce Allah'ın *«Bir kimse İslâmiyet'ten başka bir dîne yönelirse, onunki aslâ kabul edilmeyecektir. O, âhirette de kaybedenlerdendir»*[178] âyetini göstermişlerdir. Onlara göre imân, bütün ibâdetleri ve iyi işleri içine alan bir isimdir. Binaenaleyh her iyi iş İslâm olduğu gibi, her hayırlı amel de imândır. Bunlar dil bakımından hernekadar ayrı gibi görünüyorlarsa da, aslında ifade ettikleri mâna bakımından birdir.

İmân ile İslâm'ın ayrı ayrı şeyler olduğunu söyleyenler ise, *«Bedevî Araplar imân ettik dediler, onlara de ki: Siz imân etmediniz, fakat İslâm olduk, deyiniz; çünkü imân henüz kalplerinize yerleşmedi»*[179] âyetini buna bir delil olarak göstermişler ve âyette de görüldüğü gibi, Yüce Allah'ın bedevîlere İslâm olduk demelerine izin verdiği halde, imân ettik demelerine müsaade etmemiş olması, bunların aslında bir olmayıp, ayrı ayrı şeyler olduğunu gösterir demişler ve ayrıca bunu Cibrîl hadîsiyle de teyid etmek istemişlerdir. Daha önce de işâret ettiğimiz gibi, Müslümanlara dinlerini öğretmek gayesiyle Cibrîl'in sorduğu sorulara karşılık Hz. Peygamber gerek imânı, gerekse İslâm'ı gayet veciz bir şekilde târif etmiş ve aralarındaki derece faklarını belirtmiştir.[180] Bu görüşü ileri sürenlere göre, Hz. Peygamber ve Cibrîl gibi, yeryüzünün ve göklerin en emîn, en güvenilir kişilerinin aslında bir olan bir şeyi ikiye ayırıp, bunları ayrı ayrı târif etmede birleşmeleri beklenemez. Bunu yaptıklarına göre, demek ki, imân ile İslâm bir değildir, bunlar başka başka şeylerdir.[181]

178 **Âl-i İmrân Sûresi,** âyet: 85.

179 **Hucurât Sûresi,** âyet: 14.

180 Tafsilat için bakınız: **el-Buhârî,** C. I, s. 18; el-Muslim, C. I, s. 39, Dr. Kemal Işık, **Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri,** s. 17 vd. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 393.

181 Bu konu için bakınız: Buhârî, **el-Câmiu's-Sahîh, Kitâbu'l-İmân;** A. J. Wensinck, **The Muslim Creed,** s. 22 vd., Cambridge 1932; İgnaz Goldziher **el-Akîde ve'ş-Şerîa fi'l-İslâm,** Arapçaya çevirenler: M. Yûsuf Mûsâ, Alî Hasan Abdulkâdir ve Abdulaziz Abdulhak, s. 87 vd., Kahire 1959; D .B. Macdonald, **İslâm Ansiklopedisi,** C. V-2, Sayı 50, s. 984, İstanbul 1951; H. A. R. Gibb - j. H. Kramers, **Shorter Encyclopaedia of İslam,** s. 167.

Bu görüşte olanlar, bu konuda kendi aralarında da ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazılarına göre imân, Kur'ân ve hadîste de görüldüğü gibi, inanılması gereken şeylere inanmak ve onları kalben iasdikten ibârettir. Bunun bir dış görünüşü yoktur. İslâm'ın ise, bir dış görünüşü vardır. İşte bu dış görünüşe bakılarak bir kimsenin müslüman olup olmadığını anlamak mümkün olur. İmânın yeri ise, kalp olduğu için, gerçek imân sâhibi olanlarla olmayanları ayırmak zordur. Bundan dolayı Allah, Bedevî'ye *«İslâm oldum»* demesine izin verdiği halde *«imân ettim»* demesine izin vermemiştir. Çünkü onun kalbinde henüz imân olmadığını Allah bilmektedir. Esâsen hadîs de bunu teyit etmiş ve İslâmın dış görünüşü bulunan amellerden meydana geldiğini, imânın ise kalbi tasdik olduğunu bildirmiştir.

Bazıları, İslâmın, A l l a h ' a t e s l i m o l m a k , O'nun emirlerine uymak olduğunu söylerken, diğer bir kısmı da İslâmın dildeki mânası i h l a s t ı r ; Allah'a tam olarak gönlünü bağlamak ve O'na eş koşmamaktır, demiştir.[182] Buna delil olarak *«Rabbi ona : Teslim ol, buyurduğunda, Âlemlerin Rabbine teslim oldum, demiştir[183]»; «Bizler O'na teslim olmuşuzdur[184]»; Rabbimiz! İkimizi Sana teslim olanlardan kıl, soyumuzdan da Sana teslim olanlardan bir ümmet yetiştir[185]»* âyetlerini göstermişlerdir.

Mâturîdî bu çeşitli görüşleri belirttikten sonra, bu konudaki kendi görüşlerini de delillere dayanmak suretiyle açıklamıştır. Ona göre imân ile islâm, her nekadar dil yönünden ifade ettikleri mâna bakımından ayrı gibi görünüyorlarsa da, aslında dinî konularda taşıdıkları mâna ve önem itibariyle bir olup, aralarında bir fark yoktur. Dil ile ilgili bu ayrı anlamadan dolayı, kâfirler, kendilerinin imânla anılmalarına ses çıkarmadıkları halde, İslâma nisbet edilmelerini ruhları kabul edememiştir. Bunun sebebi de büyük bir ihtimalle, gerçek imânın kimde bulunduğunun bilinmemesi, bunun bir dış görünüşünün bulunmaması, oysa İslâmın bir dış görünüşü bulunup, buna göre amel edenlerin özellikle Müslüman adıyla anılmalarıdır. İşte bundan dolayı, meselâ, İ s l â m d i y a r ı , k ü f ü r d i y a r ı dendiği halde, i m â n d i y a r ı veya küfrün muradifi olarak, t e k z i b d i y a r ı denmemiştir.[186]

182 Bk. **Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 22 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 395.

183 **Bakara Sûresi**, âyet : 131.

184 **Bakara Sûresi**, âyet 133.

185 **Bakara Sûresi**, âyet 128.

Mâturîdî'ye göre, imânın, Allah'ın varlığını, birliğini, eşi ve benzeri bulunmadığını, her şeyin O'nun dilemesi ve yaratmasıyla var olduğunu tasdik etme olduğuna gerek akıl, gerekse kâinattaki bütün varlıklar delâlet etmektedir. İslâm da, kişinin kendisini tam olarak Allah'a teslim etmesi, O'nun emirlerini yerine getirmesi, nehiylerinden kaçınması, dinî vecibeleri noksansız yerine getirmesi ve kısaca tam bir sadakat ve ihlasla O'na kulluk etmesidir.[187] Bu da gösteriyor ki, bu iki kavramın ihtiva ettiği mâna yönünden esasa ilişkin bir fark yoktur. Ancak birincisinde inanılması ve tasdik edilmesi gereken imân esasları açıklanmakta, ikincisinde ise, bu imânın veya kalbî tasdiğin bir gereği olan şartlar ve bunların yerine getirilmesi zorunluğu belirtilmektedir. Binaenalyh, imân ile islâmın bu müşterek nitelikleri göz önüne alındığı taktirde, bunların bir olduğu, birinin gerçek varlığı kabul edilip, diğerinin edilmemesinin imkânsız bulunduğu hakikati kendiliğinden ortaya çıkmış olur. İbarelerin değişik olması bu gerçeği değiştiremez. İmânın bütün şartlarını yerine getiren bir kimsenin, Müslüman olmadığını ileri sürmek nasıl mümkün değilse, İslâmın tüm şartlarını hakkıyle ifâ eden bir kimsenin de mü'min olmadığını söylemek, akıl ve mantık yönünden mümkün değildir.[188]

Kur'an-ı Kerîm'de geçen *«Allah katında gerçek din şüphesiz İslâmiyettir»*[189] ve *«Kim İslâmiyetten başka bir dine yönelirse, onunki asla kabul edilmeyecektir»*[190] anlamındaki âyetler de, aslında bu gerçeği teyid etmektedir. Zira bir kimsenin hakikî bir mü'min olabilmesi, ancak, Yüce Allah'ın gerçek bir din olarak, vasıflandırdığı İslâmiyetin bütün şartlarını eksiksiz yerine getirmesiyle mümkündür. Bunların bir kısmını yerince getirip, diğerlerini kasden terkeden kimse Müslüman olmadığı gibi, mü'min de değildir. Zira İslâmiyetin şartların-

186 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 394; en-Nesefî,**Tabsiratu'l-Edille**, Var. 202 a vd. Muruosmaniye Ktb. No. 2097.

187 Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, **Te'vilatu Ehli's-Sunne**, Dr. İbrâhim Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, s. 257, 289, Kahire 1971; **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 394, 395; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 8 b, Süleymâniye-Fatih Bl. No. 2907.

188 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 396; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 22 b.

189 **Âl-i İmrân Sûresi**, âyet: 19.

190 **Âl-i İmrân Sûresi**, âyet: 85.

dan bir kısmını inkâr etmek suretiyle İslâmiyetten çıkan, imândan da çıkmıştır. Keza imân esaslarından bazılarını kabul etmemek suretiyle imândan çıkan kimse de, İslâmiyetten uzaklaşmış ve kâfir olmuştur. Mâturîdî bu kadarla da yetinmiyerek, görüşünü takviye etmek için Kur'ânı Kerîm'den daha birçok örnekler vermiştir. Meselâ *«Allah'â, bize gönderilene, İbrahim'e, İsmâîl'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve torunlarına gönderilene, Mûsâ ve 'Îsâ'ya verilene, Rabbleri tarafından Peygamberlere verilene, onları birbirinden ayırt etmeyerek imân ettik, biz O'na teslîm olanlarız, deyin»*[191]; *«Mûsâ şöyle dedi : Ey milletim! Allah'a imân ediyorsanız ve teslim olmuşsanız, O'na güvenin»*[192] âyetleri de, bunların ihtivâ ettikleri gerçeklere imân edenlerin Müslüman olduklarını bildirdiği gibi, diğer bir âyette de Yüce Allah, suçlu bir kavmi cezâlandırmak üzere gönderdiği meleklerin *«Biz suçlu milletin arasında bulunan mü'minleri çıkardık; zaten orada Müslüman olarak sâdece bir tek ev halkı bulduk»*[193] dediklerini beyan etmek suretiyle, Müslüman olanların da mü'min olduklarını açıkça ifade etmektedir. Bütün bunlar, özellikle yukarıdaki âyetlerde de görüldüğü gibi, Allah'ın insanları bazan mü'min, bazan da müslim olarak vasıflandırması da gösteriyor ki, gerçekte imân ile İslâm birdir. Bunları yekdiğerinden ayrı olarak mütalaâ etmek mümkün değildir.[194]

Mâturîdî'nin imân ve İslâm konusundaki görüşleri, ana hatlarıyle işte bunlardır. Konuyu şimdiye kadar açıklamağa çalıştığımız görüşlerinin bir özeti mâhiyetini taşıyan şu sözleriyle bitirelim : «İslâm, Allah'ı keyfiyetsiz olarak bilmektir; bunun yeri göğüstür. İmân, Allah'ı Allah'lığı ile bilmektir; bunun yeri de kalptir; bu ise, göğsün içindedir. Mârifet, Allah'ı sıfatlarıyle bilmektir; bunun yeri de gönüldür; bu da, kalbin içindedir. Tevhîd, Allah'ı birliğiyle bilmektir; bunun yeri sırdır; bu ise, gönül içindedir. Bunlar, Yüce Allah'ın *«Allah, göklerin ve yerin Nûr'udur. O'nun nûru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir; cam ise, sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır. Bu, ne yalnız doğu'da ve ne de yalnız Batı'da bulunan bereketli zeytin ağacından yapılır. Ateş değmese bile, nerdeyse yağın kendisi aydınlatacak! Nûr üstüne nûrdur»*[195] âyetine benzer. Şu halde bunlar, dört gerdanlıktır ki, dördü de birbirinden ayrı gayrı değildir; hepsi birleşince dîn olur».[196]

191 **Bakara Sûresi**; âyet : 136.

192 **Yûnus Sûresi**, âyet : 84.

193 **Zâriyât Sûresi**, âyet : 35, 36.

194 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 397 vd.; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 339 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 202 a, Nûr-u Osmâniye Ktb. No. 2097.

g — İmânın Yaratılmış Olup Olmaması Meselesi :

Mâturîdî'ye göre imân mahlûktur. Zira imânın mâhiyeti ya ma'lûmdur, bilinmektedir veya meçhuldür, bilinmemektedir. Eğer imân meçhul olup, mâhiyeti hiçbir kimse tarafından bilinmiyor ise, onun yaratılmamış olduğunu ileri sürmenin bir anlamı kalmaz. Çünkü bilinmeyen bir şeyin mâhiyeti ve hakîkatinin bilinmesi için bir takım delillere, araştırma ve incelemelere dayanmak zorunluluğu vardır. Böyle bir yolla elde edilen veya bilinen şey de, şüphesiz mahlûktur. Bundan başka, duyu organları kanalıyle de bilindiği gibi, Allah'dan başka, kâinatta mevcut herşey yaratılmıştır, yokluktan sonra var olmuştur. Öncesiz ve sonsuz, ezelî ve ebedî olan sâdece Yüce Allah'dır. Gerek âlem, gerekse onu meydana getiren bütün varlıklar, buna delâlet etmektedir. Herşey Allah'ın dilemesi ve yaratması ile var olduğuna göre, imânın da bunların dışında kalması ve yaratılmamış olduğunun ileri sürülmesi imkânsızdır.[197]

İmânın meçhûl, bilinmeyen birşey olması da mümkün değildir. Zira Yüce Allah, Peygamberlerine gönderdiği bütün kitaplarda, dâimâ imânla emretmiş, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok yerinde de geçtiği gibi, insanları imân etmekle yükümlü kılmış ve imân eden kullarını da mü'min adıyla vasıflandırmıştır. Buna göre, insanın yapmakla mükellef kılındığı, yaptığı taktirde sevâbe nâil olacağı, terkettiği takdirde ise, cezâya çarptırılacağı bildirilen birşeyin hakîkatini ve mâhiyetini bilmediğini düşünmek mümkün değildir. Bu da gösteriyor ki, imân meçhûl değil, ma'lûmdur. O halde, imânın mâhiyeti bilindiğine göre, daha insan var olmadan önce, onun ezelde mevcut bulunduğunu ve dolayısıyle yaratılmamış olduğunu ileri sürmek, ne aklın, ne de naklin kabul edebileceği bir husustur. Zira bu takdirde imân, daha mükellef kılınan insan yaratılmadan önce, onun iktisâb ettiği bir fiil hâline gelecektir. Bu ise, muhaldir. İmânın ezelî olmayıp, insanın bir fiili olduğuna en büyük delil, onun imânla mükellef kılınmış, terkinden nehyedil-

195 **Nûr Sûresi**, âyet : 35.

196 Bk. el-Mâturîdî, **Akâid Risâlesi**, s. 23.

197 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 385.

miş, özellikle imân edenler övülüp, kendilerine büyük mükâfatlar vaad edilirken, imân etmeyenler yerilip, kendilerinin büyük cezâ ve ikâba çarptırılacaklarının bildirilmiş olmasıdır.[198] İnsanın kendi fiilinden doğan bir şey, şüphesiz mahlûktur.

Mâturîdî, imânın yaratılmış olduğunu akla dayanan delillerle bu şekilde isbat ettikten sonra, bunu, ayrıca naklî delillerle de teyit etmiştir. Meselâ ona göre, Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli yerlerinde geçen *«Her şeyi yaratan Allah'tır»*[199] ve *«Sizi de, yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır»*[200] âyetleri, imânın da yaratıklar ve ameller cümlesinden olması itibariyle, mahlûk olduğuna delâlet etmektedir. Bundan başka Yüce Allah *«Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan, sonra da arşa hükmeden Rahmân'dır»*[201] demektedir ki şüphesiz bunlar arasında imân da vardır. Ayrıca imânın yaratılmış olduğuna dair Hz. Peygamberden rivâyet edilen çeşitli hadîsler de vardır.[202]

İmân, insan için bir güzelliktir, bir hayırdır, bir hidâyet kaynağıdır ve bir ziynettir. Bunların yeri ise, kalptir. Yüce Allah şöyle diyor : *«...Allah size imânı sevdirmiş, onu kalplerinize güzel göstermiş; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve baş kaldırmayı size iğrenç göstermiştir»*.[203] Sonra Yüce Allah'ın *«İmân henüz kalplerinize girmedi»*[204] ve *«...Kalpleri imân etmemişken, ağızlarıyle imân ettik, diyenler...»*[205] demek suretiyle imân ettiklerini iddia edenleri yalanlaması da, Mâturîdî'ye göre, imânın insanların bir fiili bulunduğunu ve dolayısiyle de yaratılmış olduğunu isbatlayan en büyük delildir.[206]

h — Mukallidin İmânı :

Mâturîdî'ye göre yaratıklar için zorunlu olan dîn, ancak iki yolla bilinir. Bunlardan birincisi n a k i l, ikincisi de a k ı l'dır. Dinî bilgilerin ve inançla ilgili esasların gereği gibi bilinmesi ve tasdik edilmesi, ancak bu iki yolla mümkün olur. Gerçek imân, aklî ve naklî de-

198 Bk. el-Mâturîdî, anılan eser, s. 386.
199 En'âm Sûresi, âyet: 102; Mü'min Sûresi, âyet: 62.
200 Saffât Sûresi, âyet : 96.
201 Furkân Sûresi, âyet : 59.
202 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 387.
203 Hucurât Sûresi, âyet : 7.
204 Hucurât Sûresi, âyet : 14.
205 Mâide Sûresi, âyet : 41.
206 Bk. el-Maturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 388.

lillere dayanan imândır. Bunlardan yoksun bir tasdik ise, taklidî imân olmaktan öteye gidemez. Bir kimsenin körükörüne taklîd edilmesi, herhangi bir delile veya araştırma ve incelemeye dayanmak gereği duyulmaksızın belirli bir fikrin, muayyen bir inancın benimsenmesi suretiyle elde edilen böyle bir imân ise, şüphesiz makbûl bir imân değildir. Zira bu tür bir imân, kendisini takviye eden esaslı bir dayanak ve destekten yoksun olduğu için, her an yıkılmağa ve yok olmağa mahkûmdur. Oysa akla ve delile dayanan imân, böyle değildir. O sağlam bir zemine oturtulmuş, kuvvetli bir temele dayandırılmış olduğundan onun yıkılması, zamanla yok olması düşünülemez.[207]

Görüldüğü gibi Mâturîdî, taklidî imânı kabul etmemektedir. O bu konuya o kadar önem vermektedir ki, *«Kitâbu't-Tevhîd»* adlı büyük eserinin daha ilk başlangıcında bu konuya öncelik vermiş ve taklîdin bâtıl olduğunu ve dinî esasların akılla ve delillerle bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.[208] Esâsen gerek Ehl-i Sünnet, gerekse Mu'tezile, taklîdin bâtıl olduğu hususunda ittifak etmişlerdir ki, Mâturîdî de bu görüşüyle onları desteklemiş olmaktadır.

Eş'arî ve taraftarları, mukallidin imânını kabul etmemekte, hattâ daha da ileriye giderek onu tekfîr etmektedirler. Onlara göre imânın sahîh olabilmesi için, delile dayanması şarttır. Bunlar bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki, erginlik çağına erdikten sonra şekk ve şüpheye düşmeden imân edenlerin imânlarının makbûl olmadığını ileri sürmüşlerdir.[209] Şu kadar var ki, burada şekkten maksat, bizâtihi kendisi değildir. Bundan maksat, kişinin daha önce, geleneksel bir biçimde edindiği her türlü bilgi, düşünce ve inançlardan sıyrılması ve dolayısıyle zihnin tam bir sâfiyetle delile ve araştırmaya dayanan gerçekleri kabule hazır bir duruma gelmesidir. Erginlik çağına eren her Müslümanı derhal buna alıştırmak, hattâ mümkün olduğu takdirde daha önce de bazı uyarıcı telkin ve tavsiyeler kanalıyle onu bu duruma hazırlamak zorunludur.

Bu konuyla ilgili olarak İbn Hazm aynen şöyle diyor : «Gerek Muhammed b. Cerîr et-Taberî, gerekse Eş'arîlerin tümü, istidlâle dayan-

207 el-Mâturîdî, Te'vîlât'l-Kur'ân, Var. 87b, Selim Ağa Ktb. No. 40.
208 el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 3.
209 Bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal, C. IV, s. 41, Bağdad (trz); el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Nâşirin Önsözü, s. 26.

mayan bir imânın sahîh olmadığını ve böyle bir imâna sâhip kimseye de Müslüman nazarıyle bakılamıyacağını söylemişlerdir. Taberî daha da ileri giderek şöyle demiştir.: 'Kadın ve erkek erginlik çağına eren herkes, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını istidlâl yoluyla bilmek zorundadır. Bunu yapmayan kimse kâfir olup, Müslümanlara onun canı ve malı helâldir. Bunun için yedi yaşına basan erkek ve kız çocuklarını buna alıştırmak ve istidlâl usûllerini kendilerine öğretmek gereklidir.' Eş'arîler ise, bunun ancak erginlik çağına ulaştıktan sonra zorunlu olduğunu söylemişlerdir».[210]

Mu'tezile'nin taklidin bâtıl oluşu konusundaki görüşü ise, daha önce belirttiğimiz Mâturîdî'nin görüşünün bir tekrarından ibârettir. Meselâ Mâturîdî'nin vefatından 82 yıl sonra ölen Mu'tezile bilginlerinden el-Kâdî Abdulcebbâr (el-Mu'tezilî) (Ölm. H. 415/M. 1024) bu konuda aynen şöyle diyor : «Taklîdin doğruluğunu kabul etmek, gerçeğin inkârı demektir. Çünkü buna göre, meselâ, cisimlerin kadîm olduğunu ileri süreni taklîd etmekle, bunların hâdis bulunduğunu söyleyeni taklîd etmek arasında bir fark yoktur. Binaenaleyh, bu tür bir taklîd, adı geçen cisimlerin aynı anda hem kadîm, hem da hâdis olduklarına inanmak demektir ki, şüphesiz bu muhaldir. Diğer bir şık ise, bunların ne kadîm, ne de hâdis olduklarına inanmaktır ki, bu da imkânsızdır. İnançla ilgili diğer konular hakkında da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Burada hemen belirtelim ki, bu durumda olan bir kimsenin burada, çoğunluğun görüşüne uyarım demesi de mümkün değildir. Zira haklı olan bir kişi olabileceği gibi, çoğunluğun da sapıklık üzre birleşmeleri pekâlâ mümkündür. Binaenaleyh, bu kimsenin gerçeği başka bir yolla bulması lâzımdır ki, bu da, istidlâl ve araştırma yoludur.»[211]

Görüldüğü gibi, taklîdin bâtıl oluşu konusunda gerek Mâturîdî, gerekse el-Kâdî Abdulcebbâr aynı görüşü savunmakta, lâfız ve ifade

210 Bk. İbn Hazm, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal,** C. IV, s. 35; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 27; keza bu konu için bakınız: el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **İhyâ' Ulûmi'd-Din,** C. I, s. 78-94, Kahire (trz); el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir, **Kitâbu Usûli'd-Dîn,** s. 254-255, İstanbul 1346/1928; İbn'ul-Cevzî, Cemâleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman, **Nakdu'l-İlm ve'l-'Ulemâ, ve Telbîsu İblîs,** s. 78, Kahire (trz); Ali el-Kârî, **Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber,** s. 129, Kahire 1323.

211 Bk. el-Kâdî Abdulcebbâr, **Kitâbu'l-Muğnî fî-Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl,** Dr. İbrâhîm Medkûr neşri, Cüz. 12, s. 123, Kahire tarihsiz; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Nâşirin Önsözü, s. 27-28.

tarzları değişik olmakla beraber, bu konuyu isbatlamak için aynı metod ve delillere dayanmaktadır. Burada hemen şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, Mu'tezile'nin şeyhlerinden olan bu şahıs, taklîdin bâtıl oluşu konusundaki görüşünde, büyük bir ihtimalle Mâturîdî'nin tesiri altında kalmış olacaktır. Zirâ el-Kâdî Abdulcebbâr'ın Mu'tezile mezhebine intisâb etmeden önce, Eş'arî ekolüne mensup ve Ehl-i Sünnet akîdesi üzerine yetişmiş bir kimse olduğu bilindiği halde,[212] Eş'arî'nin taklîdi kötülemede, gerek Mâturîdî, gerekse el-Kâdî Abdulcebbâr'da olduğu gibi, bir üslûp ve ifade kullandığına veya delile dayandığına dair bir tanığa rastlamak mümkün olamamaktadır.[213]

Meselâ Mâturîdî, «*Onlar kendilerine meleklerin gelmesini mi, yoksa Rabbinin gelmesini mi, yâhut Rabbinden birtakım mûcizelerin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin birtakım mûcizeleri geldiği gün, insan daha önce inanmamışsa veya imânıyle bir iyilik kazanmamışsa, imânı ona bir fayda vermez*»[214] âyetini izah ederken, taklîdî imân konusunda daha önce söylediği sözleri teyid eder mâhiyette aynen şöyle diyor : «Âyette geçen zamandan maksat, Allah'ın azâbının geldiği andır. Bu andaki imânın insana bir faydası olmayacaktır. Çünkü azâbın indiği o andaki îmân, bilgiye, akla ve delile dayanan bir imân olmayıp, korkudan ileri gelen bir imândır. Gerçek tasdik aklî delile dayanan tasdiktir. Mukallidin imânı ise, bundan yoksun olduğu için makbûl değildir. Çünkü sevap kazanmak, ancak birtakım güçlükleri yenmek, karşılaşılan zorlukların üstesinden gelmekle mümkün olur. Oysa imânın esasında bir güçlük ve zorluk yoktur. Asıl güçlük, istidlâl yoluyla, aklı ve düşünceyi çalıştırarak karşılaşılan şüpheleri, karşıt delilleri ve tereddütleri bertaraf etmek suretiyle imân etmektedir. İşte gerçek imân, böyle bir çalışmanın sonucu ve mahsûlü olan imândır.»[215]

Mâturîdî'nin genel olarak imân konusundaki görüşleri işte bunlardır. Bu bölümün başından beri görüldüğü gibi, Mâturîdî, her konuda

212 Bk. İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, **Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel fî şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal,** T. Arnold neşri, s. 66, Haydarâbad 1316/1902.

213 Örnek için bk. el-Eş'arî, **Kitâbu'l-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne,** Haydarâbâd 1367/1948; **Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida',** Mc.Carthy neşri, s. 87, Beyrut 1953, ve Mısır 1955; Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 3 ve nâşirin önsözü, s. 28.

214 **En'âm Sûresi,** âyet : 158.

215 Bk. Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** Var. 9 a, Süleymâniye Ktb. Fâtih Blm., No. 2907; Var. 6 vd. Nuruosmâniye Ktb. No. 2097.

olduğu gibi, bu konuyu da işlerken daima akla, düşünceye ve istidlâle öncelik vermiş ve bunun büyük önemini özellikle belirtmeye çalışmıştır. Bunu bilhassa taklîdî imânın bâtıl oluşu konusundaki görüşlerinde daha açık bir şekilde görmekteyiz. Esasen Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde de bu konuya değinilmekte ve taklîdin doğru olmadığı açık bir şekilde belirtilmektedir. Biz bu bölümü sona erdirmeden önce, bu tür âyetlerden burada birkaç örnek vermekte yarar görmekteyiz. Meselâ Yüce Allah şöyle diyor : *«Yoksa onlara, daha önce bir kitâb verdik de, ona mı bel bağlıyorlar? Hayır; 'doğrusu biz babalarımızı bir dîn üzerinde bulduk, biz de onların izlerinden gitmekteyiz' derler. Ey Muhammed! Senden önce, herhangi bir kasabaya gönderdiğimiz uyarıcıya, o kasabanın varlıklıları sadece : 'Doğrusu babalarımızı bir dîn üzerinde bulduk, biz de onların izlerini izlemekteyiz' derlerdi. Gönderilen uyarıcı; 'Eğer size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz dînden daha doğrusunu getirmiş isem de mi bana uymazsınız?' derdi. Onlar : 'Doğrusu sizinle gönderilen şeyi inkâr ediyoruz' derlerdi. Bunun üzerine Biz de onlardan intikam aldık. Yalancıların sonunun nasıl olduğuna bir bak!».*[216] *«Onlara : 'Allah'ın indirdiğine uyun' denilince, 'Hayır, atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız' derler; ya ataları birşey akledemeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler?».*[217] *«Rabbimiz! Biz yöneticilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; fakat onlar bizi yoldan saptırmışlar. 'Rabbimiz! Onlara iki kat azâb ver, onları büyük bir lânete uğrat' derler».*[218]

Kur'ân-ı Kerîm'de bu âyetlere benzer daha pek çok âyet vardır.[219] Görülüyor ki, Yüce Allah insanlardan gözü kapalı olarak bir şeye inanmamalarını, babaları da olsa, bâtıl olan hususlarda onlara itaât etmemelerini, onları taklîd etmemelerini istemekte ve bunu yapanların cezalandırılacaklarını bildirmektedir. Yine Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîmin bir çok yerinde insanların gerçeği aramada akla, bilime, düşünce ve istidlâle büyük önem vermelerinin gerektiğini ve ancak bu yolla hakikate ulaşabilmelerinin mümkün olduğunu bildirmektedir.[220] Taklîd ise, düşünme ve araştırma için yaratılmış olan aklın faydalarını iptal etmektedir ki, bu da yolunu aydınlatması için eline bir lamba verildiği halde, bu lambayı söndürüp karanlıkta yürüyen bir kimsenin durumuna benzer.[221]

216 **Zuhruf Sûresi,** âyet : 21 - 25.

217 **Bakara Sûresi,** âyet : 170.

218 **Ahzâb Sûresi,** âyet : 67 - 68.

219 Örnek için bakınız : **A'râf Sûresi,** âyet : 28; **Yûnus,** âyet : 78; **Enbiyâ,** âyet: 53; **Şuarâ,** âyet: 74; **Lukmân,** âyet: 21.

220 Örnek için bakınız : **Bakara Sûresi,** âyet : 164; **Fussilet,** âyet : 53; **Gâşiye,** âyet : 17.

221 Bk. İbnu'l-Cevzî, **Telbîsu İblîs,** s. 79; Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** Dr. Huleyf Muk., s. 28-29; **Te'vilâtu'l-Kur'ân,** Var. 87 b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALLAH

I — Allah'ın Varlığı :

Mâturîdî Allah'ın varlığını, kâinatın ve tüm varlıkların hâdis, başka bir deyimle yokluktan sonra var oldukları gerçeğinden hareket etmek suretiyle isbatlamağa çalışmaktadır. Bunun için o, herşeyden önce kâinatı meydana getiren cisimlerin hâdis olduklarını aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle isbatlamakta ve özellikle bunların kadîm, öncesi bulunmayan bir Yaratıcı tarafından yaratılmış olmalarının zorunluluğu üzerinde büyük bir titizlikle durmaktadır. Burada hemen şu gerçeği belirtmemiz gerekir ki, Mâturîdî'nin bu konuda takip etmiş olduğu metot, daha önce Mu'tezilenin, özellikle kendisinden yaklaşık olarak bir asır önce vefat etmiş ve Halife Me'mûn (Ölm. H. 218/M. 833) zamanında Yunancadan Arapçaya tercüme edilen eserleri ilk defa ciddi bir şekilde incelemiş ve Yunan filozoflarının birçok eserlerini okumuş ve daha sonra da onların görüşlerini Mu'tezile'nin görüşleriyle bağdaştırmağa çalışmış olan meşhur Mu'tezilî İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (Ölm. H. 231/M. 845) ın[222] izlemiş olduğu metodun aynıdır. Şu kadar var ki, Mâturîdî, bu konuda Mu'tezile'nin hilâfına, naklî delile, başka bir deyimle habere de büyük bir yer vermekte ve cisimlerin hâdis olduklarını isbatlarken bundan büyük ölçüde faydalanmaktadır.[223]

Mâturîdî'ye göre cisimlerin hâdis olduğunu isbatlayan deliller,

---

222 Bk. eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 53 vd.; İbn Nubâte el-Mısrî, **Serhu'l-Uyûn Şerhu Risâleti İbn-i Zeydûn**, s. 120, Kahire 1278/1861; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 48. Kezâ bu devirdeki tercüme faaliyetleri ve Mu'tezile'nin felsefe ile dînî uzlaştırma çabaları hakkında bilgi edinmek için bk. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, **İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri**, s. 102-103, İst. 1948; el-Makrızî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed, **Kitâbu'l-Hıtati'l-Makrîzıyye**, el-Müsemmâ bi **el-Mevâiz ve'l-I'tisâr bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr**, C. IV, s. 183, Kahire 1324-1326; el-Hayyât, **Kitâbu'l-İntisâr**, Prof. Nyberg Önsözü, s. 58.

223 el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. F. Huleyf Önsözü, s. 30.

h a b e r, d u y u ve a k ı l olmak üzere üçe ayrılır ki, ancak bunlar kanalıyla eşyânın hakîkatini bilmemiz mümkün olur. Daha önce bilgi kaynaklarından bahsederken bunlar üzerinde gereği kadar durmuştuk. Burada da konu ile münasebetleri yönünden bunlar üzerinde kısaca durmamızda fayda vardır. Burada haberden maksat, Allah'dan gelen ve yaratıkların, benzeri bir delil getirmeleri imkânsız olan nassların ihtivâ ettiği gerçeklerdir. Meselâ, Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de *«Allah herşeyin Yaratanı'dır»*[224]. *«O, gökleri ve yeri yoktan Yaratan'dır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa herşeyi O yaratmıştır, herşeyi bilen O'dur»*[225]. *«Gökleri ve yeri yoktan var eden Allah'dır. O, bir işin olmasını dilerse, ona ancak 'ol' der ve olur»*;[226] *«Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah, herşeye Kaadir'dir»*[227] demek suretiyle herşeyi yaratanın, gökleri ve yeri yoktan var edenin Kendisi bulunduğunu ve hükümranlığın ancak Kendisine ait olduğunu haber vermiştir ki, şüphesiz bu da, cisimlerin hâdis olduğuna ve Allah'dan başka kadîm bir varlığın bulunmadığına kesin bir delildir.[228]

Mâturîdî'ye göre, ancak duyu organlarımız vasıtasıyle bize acı ve lezzet veren şeyleri, var veya yok olmasının sebeplerini bilmemiz mümkün olur. Binaenaleyh, cisimlerin hâdis olduğuna delâlet eden bu delilin de inkâr edilmesi mümkün değildir. Duyusal bilgiyi inkâr eden kimsenin ya aklından zoru vardır; ya da bunu sırf inat ve inkârcılığından dolayı yapmaktadır. Bu gibi kimselerle böyle bir konuyu tartışmak bile gereksizdir. Zira her an bizzat kendi nefsinde denediği bir gerçeği inkâr etmektedir.[229] Bundan başka insanlar, cisimlerin birtakım ihtiyaç ve zaruretlere istinad ettiğini ve bunların bir sonucu olarak ortaya çıktığını duyu organlarıyla hissetmekte ve bilmektedir. Zaruret ve ihtiyaç ise, bir başkasına muhtaçtır. Böyle bir niteliğe sahip bir nesne de şüphesiz hâdistir; sonradan var olmadır. Kıdem'in, öncesiz ol-

224 Zumer Sûresi, âyet : 62.

225 En'âm Sûresi, âyet : 101. Âyette geçen ibda', daha önce geçmiş bir asla, bir esasa veya benzere dayanmaksızın bir şeyin ihdâs edilmesi, ortaya çıkarılmasıdır ki, âyette de görüldüğü gibi, buna yoktan var etme de dememiz mümkündür. Tafsilât için bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 224 b, Selim Ağa Ktb. No. 40; **Kitâbu't-Tevhîd**, Nâşirin Önsözü, s. 30, 31.

226 **Bakara Sûresi**, âyet : 117; tafsilât için bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu Ehli's-Sunne**, Dr. İ. Avazayn ve es-Seyyîd Avazayn neşri, C. I, s. 267-268.

227 **Âl-i İmrân Sûresi**, âyet : 189; keza bak: **Mâide Sûresi**, âyet: 18, 40, 120.

228 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 11.

229 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 7-8.

manın bir şartı da başkasına muhtaç olmamaktır. Oysa hâdis varlıklar, var olmalarında ve varlıklarını devam ettirmelerinde başkasına muhtaçtır. Meselâ cisimler, kendilerine ârız olan en ufak ârıza ve bozuklukları dahî gidermede başkalarına muhtaçtır. En mütekâmil, en kuvvetli oldukları devrede dahî, bunların kendi kendilerini ıslâh etmeleri, bozukluklarını gidermeleri, dağılmış parçalarını bir araya getirmeleri düşünülemez. Binaenaleyh insan, duyu organlariyle de anlıyor ki, birbirleriyle zıt, yekdiğerleriyle çelişik bir durumda yaratılmış olan cisimlerin, başka bir deyimle cevherlerin var olmalarında ve varlıklarını devam ettirmelerinde mutlaka başkalarına muhtaçtır. Ve yine anlıyor ki, bunlar değişken, fâni ve zamanla yok olmağa mahkûm varlıklar olmaları itibariyle hâdistir. İşte bu gerçeğin bilinmesini sağlayan vasıtalardan birisi de duyu organlarıdır.[230]

Mâturîdî'nin cisimlerin hâdis olduğunu ispatlamakta dayandığı üçüncü delil, aklî delildir. Aslında bu delil, Kelâmcıların bu hususta istinad ettikleri meşhur bir esasa dayanmaktadır. Meselâ onlara göre cisimlerin, birtakım olayların, çeşitli etkenlerin dışında kalması mümkün değildir. Cisimler her an hareket ve sükûn, birleşme veya ayrılma, iyi veya kötü, ziyade veya noksan olma halindedir. Bunlar ise, gerek aklımızla, gerekse duyu organlarımızla da bildiğimiz gibi, hâdis varlıklarla ilgili olan birtakım vasıflardır. Bir şeyin aynı anda hem iyi, hem kötü olması veya hem hareket, hem de sükûn halinde bulunması veya hem birleşik, hem de ayrık ya da hem ziyade, hem de noksan olması imkânsızdır. Dolayısiyle bunların bir düzen içinde cereyan etmesi, bir sırayı takip etmesi, birinin yokluğu ile diğerinin var olması zorunludur. Bu ise, hudûs'un bizatihî kendisidir.[231]

Kezâ, br yapımcı olmadan bir işin yapılması, meselâ en basitinden, bir yazar bulunmadan bir yazının yazılması, bir birleştirici veya ayırıcı olmadan bir şeyin birleştirilmesi veya ayrılması, bir hareket ettirici veya durdurucu bulunmadan bir cismin hareket etmesi veya durması düşünülemez. Burada özet olarak örneğini verdiğimiz bu gibi olayların, daha geniş bir anlamda bütün âleme de teşmil edilmesi ve onun bu olayların içinde, değerlendirilmesi mümkündür. Zira âlem birtakım birleşik ve ayrık unsurlardan meydana gelmektedir ki, bunların haricî bir müdahele veya müessir bulunmaksızın, kendiliklerinden

230 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 11 vd., Nâşirin Muk., s. 31.

231 Bk. Mâturîdî, **anılan eser**, s. 12, 13.

meydana gelmiş veya gelmekte olması imkânsızdır. O halde, aklın bir gereği olarak bunların kadîm değil, hâdis olması zorunludur. Binaenaleyh, en küçük bir hareketin dahi bir muharriki bulunduğuna göre, tüm varlıklar âleminin de gerçek bir muharriki, bir yaratıcısı, bir düzenleyicisi bulunması gerekir ki, bu da, kadîm, ezelî ve ebedî olan Yüce Allah'tır.[232]

Mâturîdî'nin daha çok duyu organlarına ve akla dayanan bu tür delillerini, daha önce de söylediğimiz gibi, kendisinden yaklaşık olarak bir asır önce vefat eden Nazzam'da da bulmak mümkündür. Zira Nazzam da aynı delilleri, daha sonra Mâturîdî'de olduğu gibi, cisimlerin hâdis olduğunu ispatlamada kullanmakta ve aynen şöyle demektedir : «Şuna inanıyorum ki, sıcak soğuğun tam zıddıdır ve iki zıddın aynı anda ve bir yerde kendiliklerinden birleşmeleri mümkün değildir. Bununla beraber iyi biliyorum ki, varlıklarında bunların her ikisi de birleşmiş olarak bir arada bulunmaktadır. O halde bunları, birbirlerine zıd olmalarına rağmen, bir araya getiren ve buna zorlayan bir dış müessirin, bir zorlayanın bulunması zorunludur. Onların bu zorlamaya boyun eğmesi ise, bir zayıflığın, bir kudretsizliğin ifadesinden başka bir şey değildir. Bu ise, onların hâdis olduğuna ve dolayısiyle kendilerini ihdâs eden, yoktan var eden ve kendilerine asla benzemeyen bir muhdisin, bir yaratıcının varlığını gerektirir ki, şüphesiz bu da, âlemlerin Rabbi ve kâdir-i mutlak olan Yüce Allah'tır. Bundan başka, ateş, su, toprak, hava ve benzer maddelerin bir araya gelmesi de, bunların hâdis olduğuna en büyük bir delildir. Şu kadar var ki, bu maddeleri bir araya getiren insan, bunların gerçek muhdisi, hakikî yaratıcısı değildir. Zira insan da tıpkı bu maddeler gibidir. O halde bu ve benzeri maddeleri ve kendilerine benzeyen insanı ihdâs eden, yoktan var eden bir yaratıcı vardır ki, bu da eşi ve benzeri bulunmayan ve Kendisini *«Göklerin ve yerin yaratanı, size içinizden eşler, çift çift hayvanlar var etmiştir. Bu sur tle, çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, İşiten'dir, Gören'dir»*[233] demek suretiyle tavsîf eden Yüce Allah'tır».[234]

Nazzam bu delilleri zaman zaman, âlemin aslı n u r ve z u l m e t'tir; birbirlerinden ayrı, yek diğerlerine zıd olmalarına rağmen, hiçbir dış etken bulunmaksızın kendiliklerinden birleşmişler ve bu âlemi meydana getirmişlerdir, diyen Manîheistler'e[235] karşı da bir reddiye olarak kullanmış ve onların bu iddialarını reddetmiş ve özet olarak bir dış müessir, bir kuvvet, her şeye kâdir bir kudret bulunmaksızın, iki zıddın kendiliğinden birleşmesinin veya ayrılmasının mümkün olmadığını söylemiştir.[236]

Mu'tezile'nin çoğunluğunun da kabul ettiği ve daha sonraları Mâturîdî'nin Kitâbu't-Tevhîd'inde de benzerine sık sık rastladığımız Nazzâm'ın bu ve benzeri görüşleri, genel olarak Mu'tezile ile İslâm âleminin çeşitli bölgelerine yerleşmiş Zanâdıka, Mecûsîler, Cebriyye, Seneviyye, Naturalist ve Materyalist v.b. sapık idoloji ve dinler[237] arasında cereyan eden münakaşaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Şüphesiz bu gibi tartışmalar, kelâm ilminin gelişmesine, sahasının genişlemesine büyük ölçüde yardımcı olduğu gibi, bizzat Eh-i Sünnet ve düşüncesi üzerinde de önemli etkilerde bulunmuştur.

Mâturîdî, cisimlerin hâdis olmasını, Allah'ın varlığının en büyük bir delili olarak göstermektedir. Cisimler, kendiliğinden birbirinden ayrılıp, birleşemediğine, en kuvvetli, en mütekâmil bir zamanlarında dahî, kendilerine ârız olan en küçük bir noksanlığı, en basit bir bozukluğu giderme gücüne, ve yeteneğine sâhip bulunmadığına ve özellikle birbirine zıt ve yaratılışları itibariyle birbirinden nefret eder bir tarzda yaratılmış cisimlerin kendilinğinden birleşmesi mümkün olmadığına göre, mutlaka bunları bir araya getiren, kendi tabiatlarının aksine bunları birleştiren, mutlak bir gücün, eşsiz bir kudretin varlığı

---

232 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 15.

233 **Şûrâ Sûresi**, âyet: 11.

234 Bk. el-Hayyât, **Kitâbu'l-İntisâr**, Dr. Nyberg neşri, s. 46-47; Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Kholeif Muk. s. 32.

235 Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın muhâlifleriyle yaptığı meşhur münazaraları ve yazdığı birçok eserin yanı sıra özellikle Manîheist'lerin bu tür görüşlerine karşı **«El-Elfu Mes'ele fi'r-Reddi alâ'l-Mâneviyye»** adlı meşhur eserini yazdığı ve bu eserin sadece birinci cildinde seksenden fazla meseleye temas ettiği zikredilir. Bk. İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, **Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel**, T. Arnold neşri, s. 21 vd.; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 43.

236 Bk. el- Hayyât, **Kitâbu'l-İntisâr**, s. 32, 48; Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Kholeif Muk. s. 32-33.

237 Tafsilât için bk. Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 43, vd.

238 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhdî**, s. 17, vd.

gerekmektedir ki, bu da herşeyi ilmiyle kuşatan, Kaadir-i Mutlak olan Yüce Allah'dır.[238]

Mâturîdî'nin Allah'ın varlığını isbatlamada dayandığı diğer bir delil de, Eş'arî'de olduğu gibi, teğayyür, başka bir deyimle değişme metodudur. Ona göre kâinatta bulunan bütün varlıklar, büyük veya küçük bütün cisimler değişmekte, kendilerine ârız olan birtakım hal ve durumlara göre, bir halden diğer bir hâle girmektedir. Meselâ; canlı varlıklar zamanla ölmekte, yerlerini başkaları almaktadır. Küçükler büyümekte, büyükler dünyalarını değiştirmektedir. Dağınık fertler topluluk haline gelmekte, topluluklar dağılmakta, iyiler kötü, kötüler ise iyi olmaktadır. Kısaca âlem ve onu meydana getiren unsurlar, dâimî bir değişme halindedir. Bunun ise, hâricî bir müdahale bulunmaksızın kendiliğinden olması mümkün değildir. Aksi takdirde, meselâ, bir binanın, bir makinenin, bir âletin, hattâ en basitinden bir iğnenin ve benzeri binlerce eşyanın bir yapıcısı, bir değiştiricisi bulunmaksızın kendiliğinden o hale gelmiş olması gerekecektir ki, bunun imkânsızlığının akıl sâhibi herkes tarafından kabul edilmesi zorunludur. Binaenaleyh, en basit bir âlet dahî kendiliğinden olmayıp, mutlaka biri tarafından o hale getirildiğine göre, bütün varlıklar âlemini içine alan kâinatın da, kendiliğinden olmayıp, eşsiz bir gücün, mutlak bir kudretin varlığıyla yoktan var edilmiş ve bu düzene sokulmuş olması gerekmektedir ki, bu da ezelî ve ebedî olan Yüce Allah'dır.[239]

Eş'arî de Allah'ın varlığını isbatlarken, bu delilden büyük ölçüde faydalanmakta ve özet olarak şöyle demektedir : «Kâinatın ve onu meydana getiren varlıkların bir yaratıcısı bulunmaksızın kendiliklerinden meydana gelmiş olmaları imkânsızdır. Zira en basitinden, tarlada yetişen pamuğun kendiliğinden eğrilip iplik haline gelmiş, daha sonra da bu ipliğin bir dokumacısı veya yapımcısı bulunmaksızın kendiliğinden kumaş veya elbise haline gelmiş olmasının düşünülmesi mümkün değildir. Böyle bir düşünceye saplanan kişi, ya akıldan yoksundur veya cehâlet çukuruna düşmüş bir zavallıdır Boş bir arsada, hiçbir yapı malzemesi veya bunları bir araya getirmek ve birleştirmek suretiyle bir yapıyı meydana getirecek olan usta ve benzeri elemanlar bulunmaksızın, kendiliğinden dörtbaşı mâmur bir köşkün yükselece-

239 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 18, 19 ve Dr. Huleyf Muk. s. 33; bak: **Menâhicu'l-Edille li'bni Rüşd**, Dr. Mahmûd Kâsım Muk. s. 21.

ğini bekleyen zavallı bir insanı düşünün. Şüphesiz onun bu bekleyişine ömrü yetmeyecektir. Kezâ, *«bir nutfenin donmuş kana çevrilmesi, donmuş kanın bir çiğnemlik et yapılması, bir çiğnemlik etten kemikler yaratılması, sonra da bu kemiklere et giydirilmek suretiyle insanın yaratılması»*[240] akılları hayrette bırakan bir olay olup, bunların kendiliklerinden bir halden diğer bir hale girdiklerini ileri sürmek cehâletten, akılsızlıktan başka birşey değildir. Binaenaleyh, basit bir nutfeyi dahî çeşitli şekillere dönüştüren ve bunlardan başka bir yaratık meydana getiren, eşsiz ve sonsuz bir kudrete sâhip bir varlık vardır ki, bu da şüphesiz Yüce Allah'dır»[241].

Eş'arî'nin genel olarak Allah'ın varlığını isbatlamada ileri sürdüğü en belirgin delil işte budur. O bu konuda c e v h e r - i f e r d (atom) delilini kullanmadığı gibi, mümkün ve vâcib delilini de kullanmağa lüzum görmemiştir. Dr. Mahmûd Kâsım bu her iki delili Eş'arîlerin, Allah'ın varlığının delilleri arasında zikrettiklerini ileri sürmekle beraber, bunların zayıf, akla ve İslâm'ın ruhuna aykırı olmaları itibariyle, gerçek birer delil olamıyacaklarını iddia etmektedir.[242]

Mâturîdî'ye göre âlemde şerrin, kötülüğün bulunması da, âlemin kendiliğinden olmayıp, bir yaratıcı tarafından yaratılmış olduğuna delâlet etmektedir. Zira, eğer âlem bir yaratıcı tarafından olmayıp, kendi kendini halketmiş veya tek başına kendiliğinden meydana gelmiş olsaydı, şüphesiz bu âlemde şerrin bulunmaması gerekirdi. Çünkü kendiliğinden var olan veya başkasının müdahalesi bulunmaksızın kendi kendini yaratma gücüne sâhip bir nesne, aslâ kendisinde şerrin, kötülüğün bulunmasına rızâ göstermiyecek, aksine, kendisinin iyilikle, hayırla, en iyi, en güzel sıfat ve hallerle muttasif olmasını arzu edecektir. Oysa görülüyor ki, bu âlem, kötülüklerle doludur. O halde o, kendi kendine değil, başkası tarafından yaratılmıştır ki, bu da ezelî ve ebedî olan Yüce Allah'dır.[243]

Burada hemen şunu ifade etmeliyiz ki, âlemde şerrin var olması-

240 **Mü'minûn Sûresi**, âyet: 14.

241 Bk. el-Eş'arî, **Kitâbu'l-Luma'**, s. 6 vd.; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 16; Dr. Huleyf Muk., s. 33, 34; D.B. Macdonald, **Allah** Mad., **İslâm Ansiklopedisi**, C. I, s. 373, İstanbul 1941.

242 Bk. **Menâhicu'l-Edille li'bni Rüşd**, Dr. Mahmûd Kâsım Mukaddimesi, s. 12, vd.

243 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 17.

nı, alışılmışın hilâfına, ilk defa Allah'ın varlığına bir delil olarak ortaya atan ve yukarıda da görüldüğü şekilde bunu isbat eden ilk isan şüphesiz Mâturîdî'dir. Zira daha önce bu konuda, böyle bir delile başvuran ne bir kelâmcı ne de bir filozof görülmüştür. Garip olmasına rağmen bu sâdece Mâturîdî'ye özgü bir husustur. Alışılagelen husus, bu konuda gerek filozofların gerekse kelâmcıların, iyilik, hayır ve güzellik gibi, birtakım ulvî düşünceleri esas almaları ve buna dayanmak suretiyle Allah'ın varlığını isbat etmeleridir. Meselâ Eflâtun, Allah'ın varlığını isbat ederken daha çok âlemde mevcut hayrı ve güzelliği bir esas olarak ele almakta ve bunların varlığını Allahîn varlığına en büyük bir delil olarak göstermekte ve O'nun kâinatı oluşturan eşyânın bünyesindeki güzellik, zerâfet ve insicâmın, tüm hayır ve güzelliklerin bizâtihi sebebi ve illeti olduğunu söylemektedir. Aristo ise, bu konuda düzen ve gaye düşüncesi üzerinde önemle durmakta ve bu düşünceyi büyük bir içtenlikle savunmaktadır. Her nekadar Allah'ın varlığının isbatlanması konusunda bir delil olarak bunu açık bir şekilde kullanmamış olmakla beraber, onun bu konuya böylesine büyük bir önem vermesinden de anlaşılıyor ki, varlıklar âleminin her zerresinde görülen bu muhteşem düzen, bir gayeye bağlı olmaksızın kendiliğinden meydana gelmiş veya sırf tabîatın gereği olarak ortaya çıkmış olamaz. O halde bunun mutlaka herşeyi ilmiyle kuşatan bir düzenleyicisi, âlemin yaratılışındaki gayeyi çok iyi bilen ve bu bilgisine uygun olarak tabîatı var eden üstün br varlık vardır ki, bu da şüphesiz Yüce Allah'-dır.[244]

Görüldüğü gibi, gerek kelâmcılar, gerekse filozoflar Allah'ın varlığını isbatlamada, genellikle âlemde mevcut üstün değer ve kavramları esas alırlarken, Mâturîdî, biraz önce de gördüğümüz gibi, âlemde şerrin mevcut olmasının da Allah'ın varlığına bir delil olabileceğini söyleyen ilk insan olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen iyi veya kötü, çirkin veya güzel kâinatı meydana getiren her zerre, O'nun varlığının sonsuz kudretinin en büyük bir delilidir.

II — Allah'ın Birliği :

Mâturîdî'ye göre başlangıcı ve sonu olmayan, herşeyi yoktan var eden Allah, şüphesiz birdir. O'nun iki veya daha çok olduğu düşünülemez. Eğer Allah iki olsaydı, bu iki yaratıcının, kâinattaki varlıkları yaratmakta ya birleşmiş, uyuşmuş, ya da birleşmemiş, uyuşmamış olması gerekirdi. Uyuştukları farzedildiği takdirde ise, bu, aynı eylemi her ikisinin de tek başına yapamamalarından veya biri yapar, diğeri yapamaz olmasından ileri gelirdi. Zira hür, irâde sâhibi ve kendisine tam bir güveni olan bir varlığın sıkıntıya düşmedikçe veya zor bir durumda kalmadıkça, başkasıyla birleşip, onun yardımından faydalanma ihtyacını duymayacağında şüphe yoktur. Bu konuda birleşmemiş veya uyuşmamış olmaları halinde ise, ya her ikisinin de arzü ve dileklerinin yerine gelmesi gerekirdi ki, bir işte birbirine zıt, yekdiğerine aykırı dilek ve arzüların aynı anda yerine gelmesi şüphesiz imkânsızdır. Yahut da her ikisinin dileği de yerine gelmezdi ki, şüphesiz bu da âcizlikten, yetersizlikten başka bir şey değildir. Kudretsiz, yetersiz olanların da yaratıcı olmağa hak ve selâhiyetleri olmadığında şüphe yoktur.[245]

Mâturîdî bu tür bir düşünce tarzını, konu ile ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen çeşitli âyetlerden, özellikle *«Eğer yerde ve gökte Allah'dan başka tanrılar olsaydı, her ikisi de fesâda uğrardı»*[246] âyetinden almaktadır.

Allah'ın birliğine en büyük delil, kâinatın çok mükemmel bir düzen ve tedbir üzere yaratılmış ve bu eşsiz düzen ve tertibin yaratıldığından bu yana en ufak bir değişikliğe, bir bozukluğa dahî uğramadan günümüze kadar gelmiş ve Kıyâmet'e kadar da devam edecek olmasıdır. Eğer Allah'dan başka tanrılar olsaydı, şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'in de işâret ettiği gibi, bu düzen ve tertip bozulacak, her ilâhın kendi takdir ve görüşüne göre yerle gök birbirine karışacak, güneş, ay ve yıldızların seyri değişecek, gece gündüz, gündüz gece olacak, zaman birimleri altüst olacak ve dolayısıyla da bütün bunlar ve benzeri olaylar, varlıklar âleminin fesâdına, yok olmasına sebep olacaktır. Madem ki âlem, görmekte olduğumuz bu eşsiz düzen içinde bulunmaktadır, o halde bunu düzenleyen ve devam ettiren, herşeyi ilmiyle kuşatan, eşi ve benzeri bulunmayan bir varlık vardır ki, bu da Yüce Allah'dır.[247] Esasen

---

244 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 34; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 754 b.

245 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 21; **Akâid Risâlesi, s. 13**; İsmâil Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, C. II, s. 98.

246 **Enbiyâ Sûresi**, âyet : 22; Allah'ın birliği konusu için bak : el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 31 b, 61 b, 81 b, 236 a, 419 b, 433 b, 493 a, 729 b, 754 b, 906 a.

247 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 21; Dr. Huleyf Muk. s. 36; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 31 b, Selim Ağa Ktb. No. 40.

«Gökleri yedi kat üzerine yaratan O'dur. Rahmân'ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak, bir aksaklık görebilir misin?»[248]âyetinin anlamı da işte budur.

Mâturîdî, Allah'ın birliğini isbatlarken, Eş'arî'de olduğu gibi, sadece Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve kendisinin t e m â n u delili[249] adını verdiği delillere dayanmakla kalmamakta, bunu, biraz önce de görüldüğü gibi, kâinatta mevcut her zerrenin O'nun birliğine delâlet edeceği noktasından hareket etmektedir.[250] Genel olarak bu konuda Eş'arî'nin dayandığı bazı âyetler şunlardır : *«Ey Muhammed; De ki : eğer dedikleri gibi Allah'la beraber tanrılar bulunsaydı, o takdirde hepsi ârşın sâhibi olmaya yol ararlardı. Allah, onların söylediklerinden Münezzehdir, Yüce'dir, Ulu'dur«*[251]*.«Allah çocuk edinmemiştir; O'nun yanında hiçbir tanrı yoktur. Olsaydı, her tanrı kendi yarattığı ile beraber gider ve birbirinden üstün olmağa çalışırlardı. Allah onların vasıflandırmalarından Münezzehdir»*[252]. *«Eğer yerde ve gökte Allah'dan başka tanrılar olsaydı, ikisi de bozulurdu. Arşın Rabbi olan Allah, onların vasıflandırdıklarından Münezzeh'dir»*.[253] *«...Yoksa Allah'a, Allah gibi yaratması olan ortaklar buldular da, yaratmaları birbirine mi benzettiler? De ki : Herşeyi yaratan Allah'dır. O, herşeye üstün gelen tek Tanrı'dır»*[254].

Eş'arî tarafından temânu' delili adı verilen bu delillere ilâve olarak. Mâturîdî kısaca şöyle demektedir : Allah bir olmasaydı, âlemin de sonlu olmaması gerekirdi. Zira Allah'dan başka tanrıların varlığı farzedildiği takdirde, bunların sayılarının tahdîd edilmesi mümkün olamıyacağından, ister istemez nâmütenâhi ilâhın varlığının kabul edilmesi gerekecektir. Bunların her birinin ayrı ayrı kudret ve irâdeleri olacağına göre, meselâ biri âlemi yok etmek isterken, diğeri onun varlığını arzu edecek ve dolayısıyla bu, her ilâhın arzû ve irâdesine göre sonsuzluğa kadar devam edip gideceğinden, yaratıklar âleminin de

---

248 **Mülk Sûresi**, âyet: 3.

249 Bk. el-Eş'arî, **Kitâbu'l-Luma'**, s. 8; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 21; Dr. Huleyf, Muk. s. 35; Dr. Mahmûd Kâsım, **İbn Rüşd ve Felsefetuhu'd-Diniyye**, s. 111, vd., Kahire 1964; **Menâhicu'l-Edille**, s. 31.

250 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 31 b, 32 a, Selim Ağa Ktb. No. 40.

251 **İsrâ' Sûresi**, âyet: 42-43. Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlât**, Var. 419 b.

252 **Mü'minûn Sûresi**, âyet: 91; bak: **Te'vîlât**, Var. 433 b, 493 a.

253 **Enbiyâ Sûresi**, âyet: 22.

254 **Ra'd Sûresi**, âyet: 16.

aslâ bir sonu, bir nihâyeti olmaması gerekecektir. Bu ise imkânsızdır. Zira âlemde mevcut her zerrenin bir sonu olduğu gibi, âlemin bizâtihi kendisi de sonludur. Buna aklî ve naklî deliller delâlet ettiği gibi, yokluktan sonra var olan âlemin, bugün müşâhede edilen ve bizâtihi içinde yaşanılan varlığı da delâlet etmektedir. Binaenaleyh, yokluktan sonra var olan, canlı veya cansız herşey fânîdir; er veya geç yok olacaktır. O halde, bu âlemi, içindeki tüm varlıklarla birlikte yoktan var eden ve sonunda da yok edecek olan bir tek yaratıcı vardır ki, o da eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah'dır.[255]

Kitâbu't-Tevhîd'in nâşiri Dr. Fethullah Huleyf'e göre, Mâturîdî'nin Allah'ın birliğine delâlet eden delillerden biri olarak gösterdiği bu delil, aslında, her nekadar Mâturîdî'de olduğu gibi kullanamamış olmakla beraber, Aristo'ya ait bir delil türüdür. Her nakadar Aristo, Allah'ın birliğini isbatlamak için başlangıçta bu delili ileri sürmüşse de, daha sonra yıldızların ve gök cisimlerinin hareketini düzenleyen Allah'dan başka varlıkların, başka bir deyimle ilâhların varlığını söylemek suretiyle Allah'a ortak koşmuş ve dolayısıyla da şirke düşmüştür.[256]

Mâturîdî'ye göre, peygamberlerin Allah'ın birliğine dair birtakım kesin ve açık delillerle görevlendirilmiş olmaları da, O'nun birliğine, eşi ve benzeri bulunmadığına kesin bir delildir. Zira Allah'ın bir şerîki, bir ortağı bulunduğu farzedildiği takdirde, peygamberlerin bu tür delil ve mûcizelerle gelmesi imkânsızlaşacaktır. Çünkü bununla, diğer ilâhın, başka bir deyimle ortağın kudreti, ortaklığı ve dolayısıyla ulûhiyyeti yok edilmiş, iptâl edilmiş olacaktır. Buna ilâve olarak, içinde bulundukları ilkel toplumların kendini beğenmiş putperestlerin, sapık ve bâtıl inanç sâhibi zümrelerin bütün direnişlerine, karşı koymalarına ve türlü engelleme metodlarına rağmen, peygamberlerin bu kutsal görevlerinde başarı sağlamaları da, onları bu görevle pörevlendiren Yüce Allah'ın gerçek birliğine, eşi ve ortağı bulunmadığına en açık bir delildir.[257]

Allah, gerek zâtı, gerek sıfatları, gerekse fiilleri yönünden birdir. Zâtında bir olması, O'nun bir cüz'ü, bir parçası, bir kısmı bulunmamasıdır. Zira terkîb, parçalanma, kısımlara bölünme, hâdis, sonradan var

---

255 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 19, 20; Dr. Huleyf, Muk. s. 35; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 419 b, 433 b, 493 a, Selim Ağa Ktb. No. 40.

256 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 35.

257 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 20.

olan varlıkların vasıflarındandır. Bu ise, hâdis varlıkları yaratan ezelî ve ebedî varlık hakkında muhaldir. Sıfatlarında bir olması, O'nun benzeri, eşinin bulunmamasıdır. Çünkü hâdis, başka bir deyimle sonradan var olan varlıklara benzememek, O'nun en belirgin vasıflarından, özelliklerinden biridir. Fiillerinde bir olması ise, Allah'ın kesinlikle bir şerîki, bir ortağı bulunmadığı ve bütün fiillerinde tek olduğu anlamını taşır. Zira ortaklık veya başkasına muhtaç olmak, âcizlik ve kudretsizlikten başka birşey değildir. Bu ise, herşeyi, yoktan var eden, eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah hakkında muhaldir.[258] Böyle bir şeyi aklın ve mantığın kabul etmesi imkânsızdır.

İşte bundan dolayı Mâturîdî, Allah'ın birliğine en büyük delilin, daha önce de zikredildiği gibi, âlemin, canlı veya cansız, kâinattaki tüm varlıkların akılları hayret ve dehşet içinde bırakan bir düzen ve aslâ değişmeyen bir nizam içinde seyretmesidir. Binaenaleyh, aklı başında olan bir insanın, her an müşâhede ettiği, yakından izlediği ve bizâtihi içinde yaşadığı bu gerçekleri inkâr etmesi mümkün değildir. Esasen *«Gökleri yedi kat üzerine yaratan O'dur. Rahmân'ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak; bir aksaklık görebilir misin? Bir aksaklık bulmak için gözünü tekrar tekrar çevir bak; ama göz umduğunu bulamayıp bitkin ve yorgun düşer».*[259] âyetlerinin anlamı da, aslında bu gerçeğin ifadesinden başka bir şey değildir.[260]

Mâturîdî, Allah'ın birliğini isbatlamada daha birçok aklî deliller ileri sürüyor. Meselâ ona göre, gerek fayda veya zarar, gerek iyilik veya kötülük, gerekse belâ veya nimet gibi tek bir anlam taşıyan ve özü itibariyle sâdece bu anlama delâlet eden bir cevher, bir nesne yoktur. Zira birine göre iyi olan bir nesne, başkasına göre pekâlâ kötü veya sevimsiz olabilir. Diğer sıfat ve hallerde de bunu görmek mümkündür. Binaenaleyh bunlar, her an iyi veya güzel olmadığı gibi, aynı zamanda da kötü veya çirkin değildir. O halde bunları bu şekilde yaratan ve düzenleyen bir düzenleyici vardır ki, bu da Allah'tır. Keză âlemde görülen bütün cisimler, birtakım zıt ve birbirleriyle çelişen unsurlardan meydana gelmektedir. Bunların birbirinden nefret etmesi, yekdiğerin-

258 Bk. İsmâîl Hakkı İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm**, C. II, s. 95-96, İst. 1340-1343; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 433 b.

259 **Mülk Sûresi**, âyet: 3-4.

260 Tafsilât için bakınız: el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 31 b, 419 b, 493 a.

den uzaklaşmak istemesi ve dolayısiyle birbirlerini yok etmek suretiyle birinin diğerinin yerini almak istemesi pekâlâ mümkündür. Bu ise, bütün bu cisimlerin yok olmasıdır ki, bu da varlıklar âleminin sonu demektir. O halde bütün bunların hareketlerini düzenleyen, lütfu ve ihsaniyle bu çelişik unsurları bir araya getiren, birinin diğerine zarar vermemesini ve dolayısiyle akla durgunluk verecek şekilde bir nizam ve ve ahenk içinde bulunmalarını ve her birinin ayrı ayrı ve yekdiğerine zarar vermeksizin görev yapmalarını sağlayan her şeyin üstünde bir varlık vardır ki, şüphesiz bu da, eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Allah'tır.[261]

Böylece Allah'ın gerçek birliği ve ulûhiyeti sabit olduğu zaman, O'nu her türlü zıt ve benzerlerinden de tenzih etmek gerekir. Zira O'nun zıddı olduğunu söylemek, ulûhiyetini, benzeri bulunduğunu ileri sürmek de birliğini inkâr etmek demektir. Oysa Allah birdir. O'nun eşi, benzeri ve ortağı yoktur. Ezelde ve ebed'de var olan sadece O'dur, Esâsen *«Göklerin ve yerin yaratanı, size içinizden eşler, çift çift hayvanlar var etmiştir. Bu suretle çoğalmanızı sağlamıştır. O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, işitendir, görendir», «Göklerin ve yerin kilitleri O'nundur. Dilediğine rızkı yayar ve bir ölçüye göre verir. Doğrusu O her şeyi bilendir»,*[262] âyetlerinin anlamı da işte budur. Binaenaleyh Allah'ın gerçek birliği, azameti ve kudretiyle bağdaşmayan, cisim ve araz gibi, eşya'nın ve yaratıkların vasıflarından olan sıfatlarla vasıflandırılması mümkün değildir.[263]

Konuyu bitirmeden önce, Allah'ın, birliğini ispatlamada genellikle Kelâmcıların dayandıkları ve «T e m â n u' d e l i l i» adını verdikleri delil türünden kısa bir örnek vermekte yarar görmekteyiz. Bununla aynı zamanda Mâturîdî'nin yukarıdan beri zikrettiğimiz görüşlerini de özetlemiş ve daha belirgin bir hale getirmiş olacağız.

Bu hususta, meselâ, İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinde ana hatlariyle şöyle diyor : «Yerde ve gökte Allah'tan başka tanrıların bulunması aklın kabul edeceği bir husus değildir. Zira böyle birşey farzedildiği takdirde, canlı veya cansız tüm varlıkların ya hepsinin müşterek kudretleriyle, veya her birinin ayrı ayrı, ya da bunlardan sadece birinin kudret ve yaratmasiyle meydana gelmiş olması ge-

261 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 22.
262 **Şûrâ Sûresi**, âyet: 11-12.
263 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, 2, 23 vd.

rekecektir. Şimdi bu yaratma eyleminde her birinin ayrı ayrı kudret ve kuvvetleri kâfi gelmeyip, bunu müştereken yaptıkları düşünülürse, buna göre hiçbirinin ilâh olmağa hak ve yetkisi yok demektir. Çünkü gerçek bir ilâh'ın tam bir kudret, kuvvet, irade ve davranış hürriyetine sahip olması zorunludur. Yaratma, varlıkları farzedilen bu ilâhların her birinin ayrı ayrı kudret ve kuvvetleriyle meydana geldiği ve dolayısiyle her birinin müstakil birer yaratıcı oldukları farzedildiği takdirde, bir eserin her yönüyle tam olan iki veya daha fazla müessirden meydana gelmiş olması gerekecektir ki, bu da onlar hakkında âcizlik ve kudretsizlik demek olduğundan imkânsızdır. Şayet yaratma sadece bunlardan birinin kudret ve iradesiyle olup, diğerlerinin bunda bir katkıları yoksa veya bu konudaki tasarrufları etkisiz kalıyorsa, bu da şüphesiz hiçbir sebebe dayanmadan bunlardan birinin diğerine tercih edilmesini (T e r c î h u b i l â M u r e c c i h) gerektirecektir ki, bu da bâtıldır. Zira böyle bir durum, yaratıklar âleminde birçok karışıklık ve çelişkilere yol açacak ve dolayısıyle mümkün varlıkların yaratılmamış olmasını gerektirecektir. Binaenaleyh, bu üç faraziyede de görüldüğü gibi, herşeyi yoktan var eden Alah birdir, eşi ve benzeri yoktur».[264] Esâsen Yüce Allah,«*Tanrınız bir tek Tanrı'dır. O, merhamet eden, merhametli olandan başka Tanrı yoktur*».[265]«*Allah, O'ndan başka Tanrı olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, Diri, her an yarattıklarını gözetip durandır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefaât edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır. Onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O, Yüce'dir, Büyük'tür*».[266] «*Kesin olarak inananlara, yeryüzünde ve kendi içinizde Allah'ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır; görmez misiniz?*».[267] «*Ey Muhammed! De Ki : O Allah bir tektir. Allah herşeyden mustağnî ve herşey O'na muhtaçtır.*

---

264 İzmirli İsmâil Hakkı, bu konuyu 16 madde halinde ele almakta ve her biri üzerinde ayrı ayrı durmak suretiyle Allah'ın birliğini isbatlamağa çalışmaktadır. Fakat bunlar, hemen hemen aynı delil türlerinden meydana geldiğinden ve aynı metodla işlendiğinden biz burada sadece yukarıdaki delili zikretmekle yetindik. Bk. **Yeni İlm-i Kelâm, C. II, s. 96 vd.**

265 **Bakara Sûresi**, âyet: 163.

266 **Bakara Sûresi**, âyet: 255. Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlât**, Var. 31 b, 61 b.

267 **Zâriyât Sûresi**, âyet: 20-21; kezâ tafsilât için bak: el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 729 b.

O, doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir»[268] demek suretiyle bu gerçeği açıkça teyid ve te'kîd etmiştir.

III — Allah'ın Diğer Sıfatları :

Mâturîdî'ye göre, Allah'ın ilim, hayat, işitme, görme kelâm, kudret, irâde, tekvîn, rahmet, rızık gibi gerek zâtî, gerekse fiilî daha birçok sıfatı vardır. Esâsen bu ve benzeri sıfatlar, Yüce Alah'ın ezelde Kendi Zâtını vasıflandırdığı ve O'nun Zâtıyla kâim ezelî sıfatlardır. Burada hemen şu gerçeği ifade etmemiz gerekir ki, bu sıfatların gerek zâtî, gerekse fiilî sıfatlar olmaları yönünden, aralarında esasa ilişkin bir fark yoktur. Bunun için biz burada, bu sıfatları bir tüm olarak ele alacak, herbirinin ayrı ayrı detaylarına inmeksizin, bunları kelâmcıların da gruplandırmalarına uygun olarak zâtî ve fiilî sıfatlar olmak üzere sâdece iki grupta toplamak suretiyle incelemeğe ve bunlar üzerinde aslında esasa ilişkin olmayan Ehl-i Sünnet kelâmcılarının bazı görüş farklarını açıklamağa çalışacağız.

a — Zâtî Sıfatlar :

İlim, hayat, işitme, görme, kelâm, kudret ve irâde gibi Allah'ın zâtî sıfatları hakkında Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında esasa ilişkin bir ihtilâf yoktur.[269] Onlara göre, bu sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim,, kadîm birer mânadan ibârettir ki, bunlar ne Allah'ın zâtının aynı'dır, ne de gayrı'dır.[270] Bu son ibare, yani «b u s ı f a t l a r, n e A l l a h ' ı n z â t ı n ı n a y n ı d ı r, n e d e g a y r ı d ı r» ibaresi bazılarına göre her nekadar anlaşılması güç bir tenakuz, bir çelişki mahiyetini ve anlamını taşıyorsa da,[271] *el-Fıkhu'l-Ekber* Şârihi Alî el-Kârî bu tenakuzu ortadan kaldırmağa ve bunun anlamını açıklığa kavuşturmağa muvaffak olmuştur. Zira o, bu konuyla ilgili olarak, zihinde var olan şeyle hâriçte var olan şeyin birbirinden ayrılması ve ona göre konunun incelenmesi gerektiği tezini ileri sürmüş ve özet olarak, bu sıfatların zihnî kavramları itibariyle Allah'ın zâtı-

---

268 **İhlâs Sûresi**, âyet: 1-4; bu sûrenin açıklaması için bak: el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 906 a.

269 Bu konudaki ihtilâflar daha çok Mu'tezile'nin doğuşundan sonra başlar. Biraz sonra görüleceği gibi, Mu'tezile'nin bu husustaki görüşlerine konuyla yakından ilgili bulunması yönünden geniş bir yer verilmiştir.

270 Bk. el Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 44, Dr. Huleyf Muk. s. 36.

271 Bu fikri Kahire Üniversitesi, Dâru'l-Ulûm Fakültesi Profesörlerinden ve bu Fakültede öğrenci iken hocamız olan Dr. Mamhûd Kâsım ileri sürmüştür. **Bk. Menâhicu'l-Edille**, Mukaddime, s. 120.

nın aynı olmamakla beraber, hâricî varlıkları itibariyle O'nun zâtından gayrı olmadıklarını, aslında sıfatların anlamının zâtın anlamından başka olmakla beraber, sadece varlıklar âlemindeki tezâhürleri itibariyle aynı anlamı taşıdıkları, birbirlerinden ayrılmadıklarını söylemiştir.[272]

Mu'tezile'ye göre, Allah'ın en önemli sıfatlarından ikisi k ı d e m ve b i r l i k sıfatlarıdır. Bunların dışında Allah'a çeşitli sıfatların isnâd edilmesi câiz değildir. Böyle bir şey yapıldığı takdirde, Allah'ın gerçek birliğine aykırı düşen birçok tabiî varlıkların mevcudiyeti kabul edilmiş olcaktır ki, bu da O'na şerîk, ortak koşmak demek olacaktır. Oysa Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Onlara göre, Allah bu âlemi yoktan var etmiş ve tüm varlıkların ilk prensipi olmuştur. Bu ise bir sebebe dayanmaktadır. Oysa O'nun varlığının bir sebebi, bir nedeni yoktur. Binaenaleyh, Allah'ın sıfatlarının yaratıkların sıfatlarına benzemesi imkânsızdır. Aksi taktirde bu, Allah'la O'nun yaratığı olan kul arasında bir müşâbehetin, bir benzerliğin doğmasına sebep olacaktır ki, bu da onların önemle üzerinde durdukları tevhîd anlayışlarına aykırı düşen bir husustur. İşte bundan dolayı Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını te'vîl etme zorunluğunu duymuş ve Allah'ın, zâtıyle âlim, zâtıyle hayy (diri), zâtıyle semi'(işitici), zâtıyle basîr (görücü), zâtıyle mütekellim (konuşan), zâtıyle kâdır ve zâtıyle murîd (irade edici) olduğunu ileri sürmüştür.[273] Mu'tezile'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde geçen bu sıfatların, Allah'ın zâtının dışında kabul edilmesi imkânsızdır. Zira bu takdirde birçok kadîm'in, başka bir deyimle Allah'ın yanında çeşitli ilâhların varlığı da kabul edilmiş olacaktır. Bu ise, tevhîd sistemine aykırıdır. Binaenaleyh, Allah'ın kıdemi dışında kalan diğer zâtî sıfatların te'vîl edilmesi zorunludur.[274]

272 Bk. Alî el-Kârî, Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber, s. 24; ayrıca bak: İbn Teymiyye, Mecmüatu'r-Resâil ve'l-Mesâil, C. I, s. 112, Kaahire 1341/1922; Allah'ın zâtı ve sıfatları için bak: el-Gazzâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 24 vd.; İtikadda Orta Yol, Çev. Dr. Kemal Işık, s. 22 vd.; el-Mâturidî, Kitâbu't-Tevhid, Dr. Huleyf Muk. s. 36.

273 Bk. el-Cuveynî, Kitâbu'l-İrşâd, s. 79; Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 79.

274 Tafsilât için bakınız: Zuhdî Hasan Cârullah, el-Mu'tezile, s. 60 vd.; Hannâ'l-Fahurî ve Halil el-Cerr, Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, s. 145 vd.; Muhammed Ebû Zahra, Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, C. I, s. 149-150; eş-Şehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, C. I, s. 44 vd.; el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, s. 68, 70; J. Windrow Sweetman, İslam and Christian Theology, Part, I, Vol. II, s. 21.

Mu'tezile'nin Allah'ın zâtî sıfatları hakkında ileri sürdüğü bu görüşler, daha sonraları Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında çeşitli fikir ayrılıklarının ve tartışmaların doğmasına sebep olmuş ve bu da tabîatiyle daha önce benzerine rastlanmayan bir geleneğin yerleşmesine yol açmıştır. Bizim, daha konunun başında da işâret ettiğimiz gibi, Mu'tezile'nin bir sistem olarak ortaya çıkışından önce gelen Selefîler, genel olarak Allah'ın sıfatları, özellikle zâtî sıfatları konusunda fikir yürütmekten, herhangi bir tartışmaya, te'vîl veya tefsîre girişmekten şiddetle kaçınmışlar, hattâ Allah'ın müteşâbih âyetlerde geçen el, yüz, ve istivâ gibi sıfatları hakkında soru sorulmasını dahî bid'at saymışlar ve bunları olduğu gibi kabul etmişlerdir.

Fakat gerek Mu'tezile'nin açtığı bu yeni çığır, gerekse zamanla İslâm âlemine sızan felsefî düşünceler ve yabancı fikirlerin bir sonucu olarak Ehl-i Sünnet Kelâmcıları da bu konular hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler üzerinde titizlikle durmak zorunda kalmışlar ve bu gibi konuları içine alan ve karşıt görüşlere bir cevap mahiyetini taşıyan birçok değerli eseri vücuda getirmişlerdir. Bu cümleden olarak meselâ, aslında fakîh olup, kelâmcı olmamakla beraber **Ebû Hanîfe** (Ölm. H. 150/M. 767) dahi meşhur «*el-Fıkhu'l-Ekber*» adlı eserini yazmış ve bu eserinde genel olarak Allah'ın sıfatları hakkındaki fikirlerini belirtmiş ve özellikle Allah'ın zatî sıfatlarının O'nun zatının ayni de, gayri de olmadığını söylemiştir.[275]

İşte büyük imam Ebû Hanîfe tarafından ilk defa ortaya atılan bu fikir, daha sonraları Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının başında gelen Eş'arî ve Mâturîdî tarafından da benimsenmiş ve onlar da bu büyük imama uyarak, Konunun başında da belirtildiği gibi, Allah'ın zatî sıfatlarının, O'nun zatının ne aynıdır, ne de gayrıdır, demişlerdir.[276]

b — Fiilî Sıfatlar :

Ehl-i Sünnet Kelâmcılarından bazıları, Allah'ın fiilî sıfatları konusunda Ehl-i Sünnet mezhebinin iki büyük okulu olan Eş'arîlik'le Mâturîdîlik arasında derin bir ihtilâfın bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira Mâturîdîlere göre fiilî sıfatlar da Allah'ın zâtiyle kâim, gerçek ve

275 Bk. Ebû'l-Munteha, **Şerhu'l-Fıkh el-Ekber**, s. 5-6, İstanbul.

276 Bk. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, **Kitâbu'l-Luma'**, s. 11-14; Mâturîdî, Risâletun fi'l-Akâid, Yusuf Ziya Yörüken neşri, s. 11; **Akâid Risâlesi**, s. 14, İstanbul 1953.

kadîm sıfatlardır. Eş'arîler ise, bu görüşü kabul etmemekte ve bunların sadece nisbî ve hâdis sıfatlar olduğunu ileri sürmektedirler.[277]

Bununla beraber Mâturîdî'nin bu konudaki görüşleriyle Bâkıllânî ve Gazzâlî gibi daha sonra gelen Eş'arîlerin aynı konu ile ilgili görüşleri birbiriyle kıyaslandığı ve üzerlerinde durulup incelendikleri zaman, aralarında, ileri sürüldüğü gibi, pek büyük bir farkın bulunmadığı ve söz konusu edilen ihtilâfın dar bir çerçeveye inhisar ettiği, hattâ yok denilebilecek derecede azaldığı görülecektir.

Meselâ; Mâturîdî, bu konuyla ilgili olarak, Allah'ın tekvîn, rahmet, rızık gibi fiilî sıfatlarının da, O'nun sıfatları ve ezelde bunlarla muttasıf bulunması itibariyle, diğer zâti sıfatlarında olduğu gibi, ezelî ve kadîm bulunduklarını, ancak bunların, ma'lûm, makdûr, murâd ve mükevven ve benzeri kavramlarda olduğu gibi, hâdisâta taallukları itibariyle hâdis olduklarını ve dolayısiyle kadîm oldukları zannına kapılmamak için hudûs anlarının zikredilmesi gerektiğini söylemiştir[278] ki, aslında Bâkıllânî de «fiilî sıfatlardan maksat, Allah'ın daha bir fiil haline getirmeden önce muttasıf bulunduğu bütün sıfatlardır. Binaenaleyh bunlar, bu durumda kaldıkları sürece kadîmdir»[279] demek suretiyle bu gerçeği anlatmak istemiştir.

Bu konuyla ilgili olarak Gazzâlî de aynen şöyle demektedir : «Râzık (rızıklandıran), hâlık (yaratan), cevâd (cömertlik), muizz (yükselten), muzil, (alçaltan) gibi, Yüce Allah'ın fiillerinden türeyen isimlerin ezelî olup olmadıkları hususunda ihtilâf edilmiştir. Bazıları bu isimlerin ezelî olduğunu, çünkü, eğer ezelî olmasaydı, Allah'ın bu isimlerle vasıflandırılması tegayyürü gerektireceğini söylemişler, bazıları da bu isimlerin ezelî olamıyacağını, zira ezelde halk (yaratma) olmadığına göre, bir hâlık'ın (yaratıcının) varlığı nasıl mümkün olur, demişlerdir. Bu meseleyi açıklamak için şöyle demek lâzımdır : Meselâ kılıç daha kınında iken keskin dendiği gibi, kılıç ile herhangi bir kesme eylemi hâsıl olduğu zaman da, fiile iktirânından dolayı keskin denir. Halbuki bunlar, esâsında iki ayrı mânayı ifade ederler. Kılıç, kınında iken bilkuvve

277 **Kitâbu't-Tevhîd**'in nâşiri bu konuya 1966 yılında Beyrut'ta basılan «**A Study on Fakhr al-Dîn al-Râzî and His Controversies in Tronsoxiana**» adlı eserinin 89-104. sayfaları arasında genişçe bir yer verildiğini zikretmektedir. Bk. **Kitâbu'tTevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 37.

278 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 47.

279 Tafsilât için bak : el-Bâkıllânî,**Kitâbu,t-Temhîd**, s. 262-263; Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Huleyf Muk. s. 37

ve kesme eylemi hâsıl olduğu zaman da bilfiil keskindir. Bunun gibi su için, daha bardakta iken susuzluğu giderici dendigi gibi, içildiği zaman da kendisi için aynı şey söylenir ki, esasında bunlar da iki ayrı anlam taşırlar. Kılıç için daha kınında iken keskindir denmesinin mânası, kesme eylemi kendisiyle hâsıl olan sıfatın gerçekte kılıçta bulunmasıdır. Bununla beraber kesme fiilinin derhal meydana gelmemesi, keskin ve hâzır bir durumda bulunmaması gibi, kılıcın zâtında bulunan bir kusurdan ileri gelmeyip, bu, onun zâtının dışında olan başka bir sebebe dayanmaktadır. İşte bunun gibi, daha kınında iken kılıca keskindir denmesine sebep olan mânaya uygun olarak, Yüce Allah'a da ezelde Hâlık'dır denmesi doğru olur. Zira yaratmanın bilfiil cereyan etmesi, Allah'ın zâtında bulunmayan bir şeyin yeniden meydana gelmesinden dolayı değildir. Aksine, yaratma fiilinin gerçekleşmesi için şart olan her şey, ezelde mevcuttur. Oysa kılıçla kesmeğe başlandığı anda, kendisine keskindir denmesine sebep olan mânanın ezelde bulunması doğru değildir. Mânanın oynadığı rol işte budur.»[280]

Görüldüğü gibi, Gazzalî'nin de Allah'ın fiilî sıfatları hakkındaki görüşü, Mâturîdî'nin bu konudaki görüşünden farklı değildir. Aksine onu te'yid eder mahiyettedir.

IV — Allah'ın İsimleri

a — Allah'a cisim adının verilip verilemeyeceği meselesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'ın isimleri tevkîfî olup, O'nun, şeriatin kabul ettiği maruf ve meşhur isimlerinden başka bir isimle adlandırılması caiz değildir. Başka bir deyimle, Allah'ı ancak kendi zatına verdiği ve şeriatin zikrettiği isimlerle isimlendirmemiz mümkündür. Bundan dolayı, her nakadar Allah'ın başka cisimlere benzemeyen bir cisim olduğunu veya bununla O'nun gerçek varlığını ispatlamayı kasdetmiş olsak bile, Allah cisimdir, dememiz mümkün değildir.[281] Mâturîdî bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir : «Bu hususta dayanağımız Allah'dan gelen nasslardır. Bu nasslarda ise, cismin Allah'ın isimlerinden biri olduğuna dair bir kayda rastlanmadığı gibi, O'nun, şeriatini

280 Bk. el-Gazzâlî, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** Prof. Dr. İbrahîm Agâh Çubukçu ve Doç. Dr. Hüseyin Atay neşri, s. 158-159; **İtikadda Orta Yol**, Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 115-116; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 37-38.

281 el-Eş'arî, cisimle ilgili olarak çeşitli fırkalar arasında belli başlı oniki görüş ileri sürüldüğünü zikretmekte ve **Makâlâtu'l-İsmâiyyîn** adlı eserinde bu görüşlere geniş bir yer vermektedir. Bk. el-Eş'arî, **anılan** eser, C. II, s.4-7.

yaymakla görevlendirdiği peygamberlerin veya ulu kişilerin sözlerinde de böyle bir kayda rastlanmamıştır. Binaenleyh, Allah'a cisim adını vermemiz mümkün değildir. Gerek hissî, gerek aklî, gerekse naklî bir delile dayanmaksızın, Allah'a bu ismin verilmesinin mümkün olduğu farzedildiği takdirde, O'na cesed, şahıs ve benzeri isimlerin verilmesi de mümkün olacaktır ki, bütün bunlar, şer'i hükümlerin kesinlikle nehyettiği hususlardır. Dolayısiyle yaratıklara mahsus bütün isimlerle Allah'ı isimlendirmemiz mümkün değildir.»[272]

Mâturîdî'ye göre Allah'a cisim adının verilmesi, sadece bir şekilde câiz olur ki, bu da cismin isbat anlamının dışında insanlarca bilinen başka bir anlam veya mâhiyet taşımamasıdır. Bu takdirde Allah'a cisim adının verilmesi mümkündür. Fakat şu da bir gerçektir ki, şu ana kadar cismi isbat anlamında kullanan veya onun Allah'ın varlığına delâlet eden isimlerden biri olduğunu söyleyen bir kimseye rastlanmamıştır. Bundan başka bu terim yaratıkların özelliklerine delâlet eden bir anlam taşımakta ve dolayısıyla hudûs'e delâlet eden bir mâhiyet arzetmektedir. Oysa Yüce Allah bu tür vasıflandırmalardan münezzehtir.[283] *«O'nun benzeri hiçbir şey yoktur»*[284] âyetinin anlamı da bundan başka bir şey değildir.

Mâturîdî'nin Allah'ın isimlerinin tevkıfî olduğu hakkındaki görüşünü, daha sonra gelen ve Eş'arî olan Bâkıllânî de aynen benimsemekte, Allah'a cisim adının verilemeyeceğini söylemekte ve özet olarak şöyle demektedir: «Allah'a cisim adının verilmesi câiz değildir. Zira ümmet, ifade ettikleri mânaları itibariyle müstehak olmakla beraber, Allah'ın âkil (akıllı), fâtin (zeki) ve hâfız (koruyucu) gibi, şerîatin Allah'ın isimleri arasında zikretmediği isimlerle isimlendirilmesinin doğru olmadığı hususunda ittifak etmiştir. Bunun yanısıra meselâ, ifade ettikleri mânaları itibariyle akıl yönünden doğru olmamakla beraber, Kur'ân'da Yüce Allah'a, nûr, mâkir (aldatıcı), müstehzî (alay edici) gibi birtakım isimler verildiği görülmektedir. Bu da gösteriyor ki, bu konuda esas olan sâdece şerîattir ve onun verdiği izindir.»[285]

---

282 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 38, 65-67, 107-108; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, var. 2a, 905a.

283 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 38, Dr. Huleyf Muk. s. 38.

284 **Şûrâ Sûresi, âyet: 11.**

285 Bk. el-Bâkıllânî, **Kitâbu't-Temhîd**, s. 194-195.

b — Allah'a «Şey» Denmesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'a «ş e y '» denmesi câizdir. Bu hususta, Allah için «eşyâya benzemeyen bir şey'dir» dendiği halde, niçin «cisimlere benzemeyen bir cisimdir» denmesi câiz olmuyor? şeklinde bir itirazda bulunulamaz. Zira Allah'a «şey» denmesini gerektiren sebep, cisim'de mevcut değildir. Bundan dolayı Allah'a cisim adını vermemiz mümkün değildir.[286]

Mâturîdî, Allah'a «şey» adının verilmesinin câiz olduğunu iki yolla isbatlamanın mümkün olduğunu söylemekte ve bunları aşağıdaki şekilde sıralamaktadır :

1 — N a k l î D e l i l l e r :

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah, *«O'nun benzeri hiçbir şey yoktur»*[287] demektedir. Eğer Allah «şey» olmasaydı, âyette de görüldüğü gibi, «şey»in zikredilmesine veya «şey» adıyla O'ndan eşyânın şey'iyyetinin nefyedilmesine, başka bir deyimle O'nun eşyâya benzemeyen bir şey olduğunun zikredilmesine gerek kalmayacaktı. Zira burada, gerçekte şey'den maksat, onun ihtivâ ettiği anlamdan başkadır.[288] Başka bir âyette de Yüce Allah şöyle diyor : *«Şâhid olarak hangi şey daha büyüktür, de. Allah benimle sizin aranızda şâhiddir.»*[289] Bu âyette de görüldüğü gibi, eğer Allah'a «şey» denmesi câiz olmasaydı, âyetin bu kelimeyi ihtivâ etmemesi ve onun Allah'a nisbet edilmemesi gerekirdi.

2 — A k l î D e l i l l e r :

Mâturîdî, meseleyi, aklî delillerle de isbatlamağa çalışmakta ve özet olarak şöyle demektedir : «Genel olarak bilinen bir husus, şey'in, nefyin zıddı olan isbat'ın isminden başka bir anlam taşımamasıdır. Zira bir şeyi küçümseme (tasğîr) anlamı kastedilmediği sürece, «h i ç - b i r ş e y», «ş e y y o k t u r» veya «ş e y d e ğ i l d i r'» in mânası, nefy, olumsuzluktur. Bu da gösteriyor ki, bu kelime isbat anlamını taşımaktadır... « L â ş e y ' » kelimesi, gerçeği nefyetme veya sâbit olanı küçük gösterme anlamında kullanıldığına göre, «şey'»

---

286 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 39-40, 104.

287 **Şûrâ Sûresi**, âyet: 11; kezâ bak: el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**. Var. 672a.

288 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 41; el-Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, C. I, s. 238; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 646 b.

289 **En'âm Sûresi**, âyet: 19.

kelimesi de elbetteki Zât-ı İlâhî'nin isbâtı ve O'nun yüceltilmesi anlamını ifade edecektir. Allah, şüphesiz buna lâyıktır.»[290]

Mâturîdî, meseleyi bu şekilde izah ettikten sonra, « L â c i s m » deyimi, bunlardan hiçbirini gerektirmediği gibi, « c i s i m » kelimesi de, varlığı arzulanan veya yüceltilen bir kimsenin isbatı anlamını taşıyamıyacağını söylemekte ve dolayısiyle Allah'a cisim denmesi câiz olmadığı halde, şey' denmesi câizdir, demektedir.

c — Allah'a İsim ve Sıfat Verilip Verilemeyeceği Meselesi :

Mâturîdî Allah'ın isimleriyle ilgili olarak, O'na « c i s i m » veya « ş e y » denmesinin câiz olup olmadığı meselesi hakkındaki görüşlerini yukarıda görüldüğü şekilde açıkladıktan sonra, Allah'a zatî bir ismin veya zatî bir sıfatın verilmesinin t e ş â b ü h ü gerektireceği zannıyla doğru olmadığını ileri süren ve buna bir delil olarak da, meselâ, yaratıkların da sıfatlarından olması dolayısiyle O'na âlim, kâdir ve benzeri isim veya sıfatların verilemeyeceğini, keza mekân'ın, bir yerin sınırı, bir başlangıcı ve sonu olması itibâriyle teşbih ve hududu ifade ettiğinden, Allah'ın bir mekân'da olduğunun ileri sürülemeyeceğini, aksine O'nun mekân'dan münezzeh bulunduğunu ifade eden bazı görüşleri[291] zikretmekte ve daha sonra da bu konudaki kendi görüşlerine geniş bir yer vermektedir.

Mâturîdî'ye göre asıl olan, Allah'ın « R a h m â n » gibi, Kendisine verilen zâtî isimleri olduğu gibi, ilim, kudret gibi zâtına mahsus sıfatları vardır. İnsanların Allah'ı bu şekilde isimlendirmeleri ve vasıflandırmaları, bir zaruretten, bir anlayış zorunluluğundan ileri gelmektedir. Zira insanların anlayış yetenekleri sınırlıdır. Binaenaleyh Allah'ın, onların anlayabilecekleri ve günlük hayatlarıyle yakından ilgili ve özellikle kendilerinin âşinâ bulundukları, kavramakta güçlük çekmedikleri mânaları taşıyan birtakım isimlerle isimlendirilmesi ve sıfatlarla sıfatlandırılması zorunludur. Bunun ise, bir bakıma insanların muttasıf bulundukları isim ve sıfatlara benzemesi yönünden teşbîh gibi görünmesi mümkündür. Bununla beraber, bunların zâhirî mânalarıyle, gerçek mânaları arasında büyük farklar vardır. Elbette Allah'ın kudreti, ilmi, irâdesi ve benzeri sıfatları, bizim kudretimiz, ilmimiz ve

290 Bk. el-Mâturîdî, Kitâbu't-Tevhîd, s. 41-42, 104-106.

291 Bu konuyla ilgili çeşitli görüşler için bk. el-Cuveynî, **Kitâbu'l-İrşâd**, s. 79; Hannâ el-Fahuri ve Halil el-Cerr, **Târihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye**, s. 145 vd.; Zuhdi Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 60 vd.; eş-Şehrestânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 44 vd.; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Firak**, s. 68 vd.; keza bak: el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 93.

irâdemize benzemez. İnsanoğlunun elinde başka bir ifade vasıtası bulunmadığı için, bu deyimleri kullanmak zorunda kalmıştır. Şüphesiz Allah'ın eşi ve benzeri yoktur. Hakîkatte bu isim ve sıfatlar, Allah'ın gerçek isim ve sıfatları olmamakla beraber, O'nun ululuğu ve yüceliğinin insan zihnine iyice yerleşmesi ve kalbin imânla dolması için bu deyimler kullanılmıştır.[292]

Mâturîdî, Allah'ın isim ve sıfatlarının, yukarıda da görüldüğü gibi, hiçbir teşbîh'i gerektirmesinin söz konusu edilemiyeceğini belirttikten sonra, ayrıca gerek Peygamberlerin gönderilmesi, gerekse onlara indirilen semâvî kitapların da bu gerçeği teyîd eden bir delil olduğunu zikretmekte ve özet olarak şöyle demektedir : «Daha önceki sözlerimizi te'kid eden bir delil de, Allah katından gönderilen peygamberlerin ve semâvî kitapların bu isim ve sıfatlarla gönderilmiş olmasıdır. Zira, Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitaplarda bir teşbîh'in bulunduğunun farzedilmesi, tevhîd sistemine aykırı düşen bir hareket olacaktır. Çünkü biz biliyoruz ki, onlar insanları Bir Olan'a, Allah'ın birliğini ikrar ve tasdik etmeğe dâvette ittifak etmişlerdir. Bu ise şüphesiz, bizim anladığımız sayı ve aded kavramını te'kid eden ve halkın anlayışına uygunluğu isbatlayan bir husus değildir... Âyette geçen *«O'nun benzeri hiçbir şey yoktur»*[293] sözü ise, arazlar, sıfatlar ve cisimler gibi birtakım basit kavramların ifade ettikleri şeylerin nefyine delâlet etmektedir.»[294]

V — Allah'ın Fiilleri :

Mâturîdî, Allah'ın fiilleri konusunda çeşitli fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra, özet olarak şöyle demektedir : Allah'ı gereği gibi bilen, O'nun herşeyden müstağnî olduğu halde, her şeyin O'na muhtaç bulunduğunu, gücü, kudreti ve hükümranlığının sonsuzluğunu ve dolayısıyle her şeyin mâliki, yaratıcısı ve mutasarrıfı bulunduğunu hakkiyle idrak eden bir kimsenin, O'nun, iyi veya kötü, ya da zararlı gibi görünen bütün fiillerinin bir sebebe, bir hikmete bağlı olarak tecelli ettikleri hususunda şüpheye düşmesi düşünülemez. Zira Allah, bizâtihî hakîm'dir, ganîdir, herşeyi bilen'dir. O'nun bir an için dahî hikmetin dışına çıkması, cehâletin kendisine, ârız olması ve dolayısiyle yara-

292 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 93.

293 **Şûrâ Sûresi**, âyet: 11.

294 Bak. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 94 vd.; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 672a.

tıkların ihtiyaçlarını bilmez hâle gelmesi imkânsızdır. Bu da gösteriyor ki, O'nun bütün fiilleri bir hikmete, bir sebebe bağlı olarak tecellî etmektedir. İnsan aklının ise, bu hikmeti gereği gibi idrak etmesi, kavraması mümkün değildir.[295]

Genel olarak üzerinde ittifak edilen husus, zulüm ve hafifliğin kötü, adâlet ve hikmetin iyi olmasıdır. Bununla beraber belirli bir şeyin bir halde hikmet, diğer bir halde hafiflik, başka bir durumda da adâlet olurken, diğer bir durumda zulüm olması mümkündür. Meselâ; insanın belirli ölçüde ve doktorun tavsiyesine uygun olarak ilâç alması, sıhhati için iyidir, faydalıdır. Fazlası ise zararlıdır. Keza yemek, içmek, eşyâ edinmek veya edinmemek gibi insan hayatiyle yakından ilgili diğer hususlar da bunun gibidir. Aslında bunlar, yapıları itibariyle hikmetle, iyilikle adâletle dolu oldukları halde, kullanılmalarında ifrata kaçıldığı takdirde, aynı şeylerden zulme, hafifliğe kadar varan kötü sonuçlar elde edilmesi ve dolayısiyle insan hayatının tehlikeye düşmesi pekâlâ mümkündür. Yaratıkların dahî bu gibi konularda akıllarını kullanarak, hikmet ve adâlet ölçüleri içerisinde hareket etmelerinin iyi, zulüm ve hafiflikte bulunmalarının ise, kötü ve çirkin olduğu anlaşıldığına göre, Yüce Allah'ın da yarattığı her fiilin en azından bir hikmete, bir sebebe bağlı bulunduğunu ve bunların, kerîm, cömert, ganî ve herşeyi bilen Yüce Allah'ın adâleti, fazl ve ihsânı gereği bulunduğunu kabul etmek zorunludur. Binaenaleyh Allah'a, fiillerinden dolayı zulüm veya hafiflik isnâd etmek, cehâleti ve ihtiyacı gerektireceğinden, başka bir deyimle, O'nun câhil ve muhtaç olduğu anlamına geleceğinden, bâtıldır. Şüphesiz Allah, bu tür düşüncelerden münezzehdir.[296]

VI — İnsanın Fiilleri :

a — *İrâde Hürriyeti ve İstitâa (güç) :*

Mâturîdî'ye göre insan, fiillerinde gerçek bir irâde hirriyetine sâhiptir. İnsan, kendi nefsinde bu gerçeği her an müşâhede etmekte, yaptığı işlerde hür olduğunu ve fiillerini kendisinin iktisâb ettiğini görmektedir.[297] Esâsen Yüce Allah, kulların kendi fiillerini yapma ve iktisâb etme hürriyetine sâhip olduklarını gayet açık ve seçik bir şekilde belirtmekte ve şöyle demektedir : *«Dilediğinizi işleyin, doğrusu O, yaptıklarınızı Gören'dir»;*[298] *«Ey imân edenler! Rükû edin, secdeye varın, Rabbinize kulluk edin, iyilik yapın ki saâdete erişesiniz»;*[299] *«İşlediklerine karşılık olarak, sedefdeki inciler gibi ceylân gözlüler vardır»;*[300] *«Kim zerre kadar iyilik yapmışsa, onu görür; kim de zerre kadar kötülük yapmışsa, onu görür.»*[301] Bu âyetlerde de görüldüğü gibi, insan kendi fiillerini her nekadar iktisâb ediyorsa da, gerçekte bunları yaratan Yüce Allah'dır : *«Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır.»*[302] Bu âyette de görüldüğü gibi, fiilin Allah'a isnâd edilmiş olması, onun insandan nefyedilmesini gerektirmez. Bunun gerçek anlamı, daha yok iken, fiilin, bulunduğu ve var olduğu şekilde Allah tarafından yaratılmış ve kul tarafından da aynı şekilde iktisâb edilmiş ve yapılmış olmasıdır.[303]

Bundan da anlaşılıyor ki, Mâturîdî'ye göre fiil, Allah ile kul arasında paylaşılmaktadır. Buna göre fiil, Allah'a izâfe edildiği takdirde yaratma, insana izâfe edildiği takdirde ise, kesb adını almaktadır. İşte böylece Mâturîdî, bu konuda, kuldan tamamen irâdeyi selbedip, onu bir robot hâline getiren Cebriyye[304] ile insanın hür olduğunu, Allah'ın

---

295 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 216 vd. **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 385a, 386a, 385a, 391b, 514a, 613b, 646b, 689b.

296 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 217 vd.; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 653b, 780b, 846a.

297 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 225, 226; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 231a.

298 **Fussilet Sûresi**, âyet: 40.

299 **Hacc Sûresi**, âyet: 77.

300 **Vâkıa Sûresi**, âyet: 22-24.

301 **Zilzâl Sûresi**, âyet: 7-8.

302 **Satfât Sûresi**, âyet: 96.

303 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 226 vd.; keza tafsilât için bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 61a, 75b, 83b, 101b, 212a, 226a, 236a, 292, 331b, 366a, 378b, 420a, 522a, 671a, 856a.

304 Cebriyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvân (Ölm. H. 128/M. 745)'dır. Bu fırka mensuplarına göre, insanın hiçbir irâdesi ve hürriyeti yoktur. Herşey Allah tarafından önceden takdir edilmiştir. Kul, takdir edilen bu fiili yapmağa mecburdur. İnsanlar bir robot gibidir. Başka bir deyimle Allah'ın mutlak irasdesi karşısında insanlar, havada rüzgâra tâbi olarak oraya buraya sürüklenen bir tüy gibidir. İşte böyle bir düşünceyi savunduklarından dolayı kendilerine Cebriyye ve liderlerine nisbetle de Cehmiyye adı verilmiştir. Cehm b. Safvân aslan Horasanlıdır. Kûfe'de Ca'd b. Dirhem (Ölm. H. 124/M. 741) ile karşılaşmış ve ondan bazı fikirlerini almıştır. Bir Müddet el-Hâris b. Sureyc'in vezirliğini yaptığı rivâyet edilmektedir. Daha sonra da Horasan'da Hâris ile beraber Emevîlere karşı girişilen kıyam harekètine iştirak etmiş olduğundan Emeviler tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Fikirlerinin daha çok Horasan'da yayılmış olduğu rivâyet edilmektedir. Tafsilât için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye. **İgâsetu'l-Lehfân**, M. Hâmid el-Faki neşri, C. II, s. 177, Kahire 1939; eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**,

onun fiilleri üzerinde herhangi bir müdahelede bulunmasının söz konusu edilemiyeceğini ileri süren Mu'tezile[305] arasında orta bir yol tutmuş olmaktadır. Bundan sonra Mâturîdî, insanın fiillerinin iki durumda mütâlaa edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre kulun fiilleri iki haldedir. Birincisi, insan aklı ve idrâkinin bu fiillerin mâhiyetini kavrayamaması, ikincisi ise, insanın, aklı ve idrâki ile bunların mâhiyeti-

C. I, s. 86; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Firak**, s. 128; Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, s. 286-287; A. S. Tritton, **Muslim Theology**, s. 55, London 1947; M. Şerefeddin, **Kelâm Savaşları**, Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fak. Mec., Sayı 24, s. 19, İst. 1932; el-İsferâyinî, Ebû'l-Muzaffer, **et-Tabsîr fî'd-Dîn**. S. 96; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu**, s. 40, 41, 70; Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 41-2.

305 Mu'tezile deyiminin ortaya çıkışı hakkında çeşitli rivâyetler vardır. Bunları başlıca üç gurupta toplamak mümkündür :

1 — Bu isim Vâsıl b. Atâ (Ölm. H. 131/M. 748)'nın, Hasan el-Basrî (Ölm. H. 110/M. 728)'nin meclisinden ayrılması ve arkadaşı Amr b. Ubeyd (Ölm. H. 144/M. 761) ile büyük günah işleyenlerin küfür ile imân arasında mutavassıt bir yerde (el-Menzile beyne'l-Menzileteyn) kalıp, mutlak surette ne mü'min ve ne de kâfir olduklarını söylemeleri üzerine, Hasan el-Basrî'nin bunlar hakkında «kad i'tezelâ kavle'l-Umme» yâni Ehli İslâmın görüşünden ayrıldılar veya «kad i'tezele anna'l-Vâsıl» yâni Vâsıl bizden ayrıldı demesiyle ortaya çıkmıştır.

2 — Başka bir görüşe göre ise, Mu'tezile isminin ortaya çıkışının gerçek sebebi, Vâsıl ile arkadaşlarının daha önce büyük günah işleyenler hakkında ileri sürülen sapık veya en azından bid'atlıkla vasıflandırılabilecek birtakım düşünce ve görüşlerden ayrılmış olmalarıdır.

3 — Üçüncü bir görüşte, el-Mes'ûdî (Ölm. H. 345/M. 956)'nin görüşüdür. Ona göre bu fırka mensuplarına Mu'tezile denmesinin sebebi, büyük günah işleyenin müm'minlerden ve kâfirlerden ayrılmış olduğunu söylemelerindendir.

Mu'tezile irâde konusunda özet olarak şöyle demektedir: İnsan hürdür. O kendi fiilini kendisi yapar. Allah ona bu yeteneği vermiştir. Binaenaleyh, bir şeyi yapıp yapmama, tamamen onun irâde ve dileğine bağlı bir şeydir. Zira insanın böyle bir irâde hürriyetine, bir şey yapıp yapmama serbestisine sâhip bulunmaması, onun işlediği iyi veya kötü amellerden dolayı sevap veya ceza görmemesini gerektirir. Allah'ın, insanları irâdeleri dışında belirli işleri yapmağa zorlaması, sonra da o fiillerden dolayı kendilerini cezalandırması, zulümdür, adaletsizliktir. Oysa Allah âdildir; kullarına hiçbir şeyde zulüm veya haksızlık edeceği düşünülemez. İrâde hürriyeti bulunmayan bir insanın, sorumlu tutulması, Allah'ın hikmetine ve adaletine aslâ yakışmaz. Mu'tezile'nin beş prensibinden birini teşkil eden «Adalet» prensibinin şümûlüne giren bu görüşler Kur'ân-ı Kerim'de geçen birçok âyetlerle de teyit edilmiştir: **«Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz, zerre miktarı iyilik olsa, onu kat kat artırır ve yapana büyük ecir**

ni bilmesidir. Bu da gösteriyor ki, birinci haldeki fiiller, insanın kendi fiilleri değildir. İkinci haldekiler ise, ona ait fiillerdir. Meselâ, bir şeyin yoktan var olduğunun tasvir edilmesi, açıklanması, birincisi gurubun içine giren fiilleri teşkil etmektedir ki, bunları insan aklının idrâk etmesi güçtür. Yüce Allah'ın bizatihî kendi nefsini vasıflandırdığı şekilde vasıflandırılmış olması buna bir örnek olarak gösterilebilir : *«O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Zevcesi olmadan nasıl çocuğu olabilir? Oysa her şeyi O yaratmıştır; Her şeyi bilen O'dur. İşte Rabbiniz Allah budur. O'ndan başka Tanrı yoktur, her şeyin yaratanıdır. Öyle ise O'na kulluk edin; O her şeye de vekîldir».*[306] *«Şimşeğin çakması neredeyse gözlerini alır; onları aydınlattıkça ışığında yürürler ve üzerlerine karanlık basınca durakalırlar. Allah dileseydi işitme ve görmelerini giderirdi. Doğrusu Allah her şeye Kâdir'dir».*[307] İkincisi ise, emre veya nehye uygun bir şekilde hareket etmek veya etmemek gibi, insana ait birtakım hareketlerdir ki, bunlar insan idrâkinin ve kavramının içine giren ve dolayısiyle ona ait olan fiillerdir. İşte insan, bu gibi fiilleri yapıp yapmama konusunda tam bir irâde hürriyetine sâhiptir. Binaenaleyh kendi irâdesi içinde olan bir fiili yapmadığından dolayı insanın cezalandırılması, Allah hakkında zulüm veya haksızlık olmaz. Esâsen Yüce Allah böyle bir şeyi kabul etmemekte ve *«Kim yararlı iş işlerse kendi lehinedir; kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir. Rabbin, kullara karşı zâlim değildir»;*[308] *«Allah'ın, size bol ni-*

verir» (Nisâ Sûresi, âyet: 40). **«Allah onlara zulüm ediyor değildir. Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar»** (Tevbe Sûresi, âyet: 70 ve Rûm Sûresi, âyet: 9).

Bu konu için bakınız : el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Firak**, s. 71; el-İsferâyinî, **et-Tebsîr fî'd-Dîn**, s. 64-65; Hannâ'l-Fâhûrî ve Halil el-Cerr, **Târihu'l-Felsefe el-Arabiyye**, C. I, s. 140-141, 149.; eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 48; İbnu'l-Murtazâ, **Tabakâtu'l-Mu'tezile**, s. 3, 5, Susanna Diwald-Wilzer neşri, Beyrut 1380/1961; Muhammed b. en-Nu'mân el-Mufîd, **Evâil el-Makâlât fî'l-Mezâhib ve'l-Muhtârât**, s. 4-7, Tebriz 1371; Ahmed Emîn, **Fecru'l-İslâm**, s. 288 vd.; M. Şerefeddin, **Kaderiyye yahut Mu'tezile**, Darülfünün İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 4, s. 5, İstanbul 1930; Prof. Dr. İ. Agâh Çubukçu, **Mutezile ve Akıl Meselesi**, A, Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1964 sayısı, s. 51, 53, Ankara; İbn Hallikân, **Vefeyât el-A'yân**, C. III, s. 132, 248, vd.; Zühdî Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 2-3; Ebû'l-Hasan Ali el-Mes'ûdi, **Muruc ez-Zeheb ve Maâdin el-Cevher**, C. III, s. 235, Kahire 1948; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 50-54, 69; Yakûtul-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, C. 19, s. 243, Kahire 1357/1938; Dr. Albert Nasrî Nâder, **Felsefetu'l-Mu'tezile**, C. I, s. 99.

306 **En'âm Sûresi**, âyet: 101-102.

307 **Bakara Sûresi**, âyet: 20.

308 **Fussılet Sûresi**, âyet: 46.

meti ve rahmeti olmasaydı, pek azınız bir yana, şeytana uyardınız»[309] demektedir.[310]

Mâturîdî'ye göre insanın, ihtiyârî yâni yapıp yapmamada serbest olduğu fiilleri,sebep, vesile ve benzeri vasıtaların tam olarak hâsıl olmasından sonra, onun bu fiilleri veya bunlardan birini iktisap etmeye azmetmesi halinde, Allah onda bu fiili işleme kudretini yaratır[311]. Binaenaleyh, kul, bir fiili işlediği zaman bu fiilinden dolayı onun, mükâfat veya cezaya, övme veya yermeğe lâyık olması, sadece adı geçen azme veya kasda bağlıdır. Zira insan kötü bir fiili işlemeğe azmettiği ve Allah da bu azme bağlı olarak onda fiili işleme kudreti yarattığı zaman, şüphesiz, azmetmediğinden dolayı hayrı işleme kudretini bizzat kendisi yitirmiş olur. Bunun gibi, hayrı yapmağa azmettiği zaman, Allah da onda bu hayır yapma kudretini halk eder ve bu azminden dolayı da sevaba ve mükâfata nâil olmağa hak kazanır. Görüldüğü gibi, fiil bizâtihî sevab veya cezanın bir sebebi, bir dayanağı değildir. Burada esas olan, kasıttır, amaçtır. Binaenaleyh kasda makrun olmayan bir fiile ceza veya mükâfat terettüp etmesi düşünülemez. Buna en büyük delil, meselâ, uykuda veya deli olan bir kimsenin, yaptığı işten dolayı sorumlu tutulmaması ve ceza görmemesidir. Hz. Peygamber bir hâdisinde «Üç kimse fiillerinden dolayı sorumlu değildir : Birincisi, uykuda olan kimse, ikincisi, ergenlik çağına ermeyen küçük çocuk; üçüncüsü, deli, aklı başında olmayan kimsedir» demek suretiyle bu gerçeği gayet açık bir şekilde belirtmiştir. Bundan başka fiilin, fiil olması itibâriyle hayra da, şerre de uygun olması mümkündür. Meselâ bir yerden diğer bir yere gitme veya hicret etme fiiline bir sevap veya cezanın terettüp etmesi düşünülemez. Burada esas olan, Peygamberimizin de, «Ameller niyetlere göredir. Herkes niyetine bağlıdır. Kim Allah'a ve Resûlüne hicret etmek isterse şüphesiz onun hicreti, Allah'a ve Resûlüne olacaktır; Kim dünya nimetlerini kazanmak veya bir kadını niklâhlamak için hicret ederse şüphesiz onun hicreti de bunlar için olacaktır» demek suretiyle gayet açık bir şekilde belirttiği gibi, kasıttır, niyettir.[312]

Bazı hallerde i s t i t â a (güç)'dan, araç ve gereçlerin, bedenle ilgili azaların veya sebeplerin elverişli olması kastedilip, hâdis olan

309 **Nisâ Sûresi**, âyet: 83.
310 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhid**, s. 229 vd.; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 653 b.
311 Bk. Mâturîdî, **anılan eser**, s. 257 vd.; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 231 a, 331 b, 420 a.
312 Bk. Mâturidi, **Kitâbu't-Tevîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 42, 43.

kudret kastedilmez[313]. Buna bir örnek olarak, meselâ, bir kimsenin yazı yazabilmesi için, mutlaka yanında kağıt ve kalem bulunması ve ellerinin de sağlam bulunması zorunludur. Şayet yanında kağıt ve kalem yoksa veya bunlar bulunduğu halde, elleri felçli veya sağlam değilse, bu kimsenin yazı yazabileceğini ileri sürmek gerçeklere aykırı olur. İşte Yüce Allah'ın *«Oraya yol bulma gücüne sâhip olan insana, Allah için Kâbe'yi haccetmesi gereklidir»*[314] âyetindeki «Güç» kelimesinin de bu şekilde tefsir edilmesi lâzımdır. Demek oluyor ki teklif, araç ve gereçlerin, beden veya sebeplerin elverişli olmasına istinad eden güce göre olup, hâdis olan kudrete göre değildir. Bu mânaya göre istitâa (güç), fiilden önce gelmektedir. Bu konu ile ilgili olarak Mâturîdî özet olarak şöyle demektir : «Bize göre kudret iki kısma ayrılır : Birincisi, araç ve gereçlerin veya sebeplerin elverişli olmasına bağlı olan kudrettir ki, şüphesiz bu, fiilden önce gelmektedir. Fiiller, her nekadar ancak bununla kâim oluyorsa da gerçekte bu kudret, fiiller için veya onları meydana getirmek için yaratılmış değildir. Bu tür bir kudret Allah'ın dilediği kullarına ihsan ettiği bir nimettir. İkincisi, ancak fiile mukarin, ona bağlı olan kudrettir. Bu kudret var olduğu anda, fiilin vukûu zorunludur»[315].

Mâturîdî'nin bu izahından da anlaşılıyor ki, teklif'e esas olan kudret, iki kısma ayrılmaktadır : Birincisi, imkânlı yâni imkâna dayanan kudrettir ki, bundan maksat daha önce de görüldüğü gibi, araç ve gereçlerin, her türlü vasıta veya sebeplerin elverişli bir durumda bulunmasıdır. Böyle bir kudretin tahakkuku, yukarıda da görüldüğü gibi, bir takım şartlara bağlıdır. Binaenaleyh buna, şartlı kudret, şartlı istitâa (güç) adını da vermemiz mümkündür. İkincisi, imkânlı kudretle beraber, fiili kolaylaştıran kudrettir ki, buna «kudret-i müyessire» denmektedir. İşte bu kudret vasıtasiyle insan, mükellef bulunduğu fiili, Allah'ın sonsuz fazl ve inâyetinin bir sonucu olarak kolaylıkla yapar. Bununla beraber burada yine de kolaylık nedenlerinin bulunması şarttır. Mâturîdî'ye göre bu tür bir kudret, fiilden önce olmayıp, ancak fiille beraber ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir deyimle, kulun kasdı ve durumun da elverişli olmasıyle Allah fiile mukârin olarak kulda bu kudreti yaratmaktadır. Bu da gösteriyor ki, teklîf'te esas olan,

313 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 256-262.
314 **Âl-i İmrân Sûresi**, âyet: 97.
315 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 256.

durumun müsâitliği, elverişliliği ile beraber kasıttır, amaçtır[316]. Fiil ise, zaman itibariyle ona makrûn olan hâdis kudretle beraber Allah'ın ezelî kudretiyle vukû bulmaktadır. Eğer durumun elverişliliği ile beraber kasıt, amaç bulunmasaydı, hâdis kudretin makdûre, takdîr olunan şeye makrûn olması imkânsızlaşırdı. Yani bu durumda ne hâdis kudret, ne de ona bağlı fiil bulunurdu. Eş'arî hâdis kudretin makdûre makrûn olmasına «kesb» adını vermektedir[317]. Buna göre kulun fiili, kesb'den başka birşey değildir. Mâturîdî ise, kesb'in, kulun birşeyi ihtiyâr etmesi ya da seçmesi veya kasdetmesi olduğunu söylemektedir[318]. Demek oluyor ki, Eş'arî'ye göre kesb, ancak fiille beraber olup, ondan önce olamaz. Mâturîdî'ye göre ise, kesbin fiilden ve hâdis kudretten de önce olması mümkündür.

b — Kaza ve Kader :

Mâturîdî'ye göre gerek kaza, gerek kader, gerekse irâde, tamamiyle « H a l k u ' l - E f ' â l » (fiillerin yaratılması) meselesine bağlı olan bir konudur. Biri sâbit olduğu takdirde, diğerinin de sâbit olması zorunludur. Başka bir deyimle, fiilin iyi veya kötü olmasına bağlı olarak Allah'ın kaza ve kaderi de tecellî etmiş olur. Buna göre kazanın gerçek anlamı, Allah'ın fiilleri ve eşyâyı yaratması ve herşeyi yerli yerine koyması; herşey niçin yaratılmışsa, ona göre olmasıdır. Zira bütün yaratıkları yoktan var eden Yüce Allah, hakîm ve bilici olduğuna göre, yaratmasının da bu hikmete göre cereyan etmesi, O'nun ilâhî adâletinin bir gereğidir[319]. Meselâ; bir âyet-i kerîmede Yüce Allah, *«Bunun üzerine Allah, iki gün içinde yedi gök yarattı ve her göğün işini kendisine bildirdi. Yakın göğü ışıklarla donattık ve bozulmaktan koruduk. İşte bu, Bilen, Güçlü olan Allah'ın kanunudur»*[320] demektedir ki, burada geçen *«kazâhunne»* deyiminin anlamı, Allah'ın onları vâr etmesi, yaratmasıdır. İşte yaratıkların fiillerini de bu şekilde tefsîr etmek ve Allah'ın onları yaratmasını da bu şekilde anlamak gereklidir. Kezâ, Yüce Allah'ın *«İmân eden sihirbazlar : Seni, gelen apaçık mûcizelere ve bizi yaratana üstün tutmayacağız. Ne hüküm vereceksen ver. Sen ancak bu dünyâ hayatına hükmedebilirsin»*[321] anlamındaki âyetinde

316 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 257; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 75 a, 76 a, 83 b.
317 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 44, keza irâde konusu için bk. **el-Eş'arî, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, C. II, s. 87 vd.
318 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Mukaddimesi, s. 44.
319 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 305-306.
320 **Fussilet Sûresi**, âyet: 12.
321 **Tâ-Hâ Sûresi**, âyet: 72.

geçen ve kaza kökünden gelen *«fakzı»* emri de hükmet, hüküm ver, anlamına gelmektedir.

Bu deyim, Kur'ân-ı Kerîm'de daha birçok yerde geçmekte ve kullanıldığı yer veya konuya göre, meselâ, bildirme, haber verme, emretme ve bitirme gibi değişik daha birçok mânalara gelmektedir.[322].

Mâturîdî'ye göre kader, bir şeyin ortaya çıkış noktası veya yaratılış sebebidir. Başka bir deyimle, hayır veya şer, iyi veya kötü, hikmet veya hafiflik, herşeyin Allah'ın takdirine göre olması ve dolayısiyle bunların bu değişmez takdire uygun olarak cereyan etmesidir. Yüce Allah'ın *«Şüphesiz Biz, herşeyi bir takdire göre yaratmışızdır»*.[323] meâlindeki sözünün anlamı da işte budur. Bundan, hayır ve tâat, Allah'ın kaza ve kaderine bağlı olduğu gibi, şer ve kötü işlerin de Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiği şeklinde bir anlam çıkarılması mümkündür.

İşte bundan dolayı Mâturîdî, mâsiyet ve şerrin kaza ve takdiriyle, bunların işlenmesini birbirinden ayırmakta ve bunun üzerinde büyük bir titizlikle durmaktadır.[324] Ona göre mâsiyet ve şer, Allah tarafından takdir edilmekte ve yaratılmaktadır. Zira herşeyin yaratıcısı Allah'dır. Bunların işlenmesi ise, kulun kendi kudreti, irâdesi ve kasdıyla meydana gelmektedir. Burada Allah'ın bir müdehalesi veya etkisi söz konusu değildir. Bununla beraber Mâturîdî, kötülüklerin yaratılmasını, bir saygı gereği olarak Allah'a isnâd etmekten kaçınılmasının gerekliliğine işaret etmekte ve özet olarak şöyle demektedir : «Gerçekte Allah, herşeyin Rabbı, bütün yaratıkların ilâhı, herşeyin yaratanı ve herşey O'nun olduğu halde, kötülüklerin, çirkin olan şeylerin ve şeytanın O'na isnâd edilmesi doğru değildir. İşte bundan dolayı küfrün ve mâsiyetin Allah'ın kaza ve kaderi veya irâdesiyle meydana geldiğini söylemek mekruhtur. Bunun gibi, meselâ, insanların da hakikatte her nekadar iyi veya kötü, herşeyi yaratan Allah olduğu halde, O'nun hakkında «E y k ö t ü l ü k l e r i v e i ğ r e n ç ş e y l e r i y a r a t a n » şeklinde bir hitabda bulunmaları veya buna benzer bir ifade kullanmaları doğru değildir. Aksine, Allah'ın, büyüklüğüne, yüceliğine ve insanlara bahşettiği sayısız nimetlerin anılmasına delâlet eden isim

322 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 306; **Te'vîlât**, Va. 412 a, 430 b, 547 b, 584 a.
323 **Kamer Sûresi**, âyet: 49.
324 Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 308.

ve sıfatlarla vasıflandırılması gereklidir»[325].

Mâturîdî'nin kaza ve kader hakkındaki görüşleri ana hatlarıyle işte bunlardır. Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşleri de aslında bunlardan başka birşey değildir. Sonuç olarak burada şunu diyebiliriz : Mâturîdî, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı âyetlere dayanarak k ü l l î i r â d e 'nin Allaha ait olduğunu ve c ü z ' î i r â d e 'nin de insana verildiğini söylemek suretiyle kader meselesine en güzel bir çözüm yolunu bulmayı başarmış olarak görünmektedir. Buna göre Kur'ân-ı Kerîmde geçen ve insana irâde hürriyeti veren âyetler, insana râci olup, onun neleri yapabileceğini ve insandan irâde hürriyetini kaldıran âyetler de Allah'a ait olup, insanın gücünün ve irâde hürriyetinin hudut ve kapsamını tayin ve tesbit etmektedir[326].

VII — Allah'ın Görülüp Görülmemesi :

Mâturîdî'ye göre Allah'ın gözle görülmesi, Kur'ân-ı Kerîm ve naklî delillerde de görüldüğü gibi, vâcib'dir. Şu kadar var ki, O'nu görme, keyfiyetsiz bir şekilde olacaktır. «Zira keyfiyet, ancak bir sûret veya şekle sâhip kimselere has bir özelliktir. Bunun için, bu gibi şeylerden münezzeh olan Allah'ın görülmesi, oturma ve kalkma, dayanma ve yaslanma, ayrılma ve birleşme, karşılaşma ve terketme, kısa ve uzun, aydınlık ve karanlık, durma ve hareket etme, uygun ve zıt veya içerde ve dışarda gibi, insan aklına gelebilecek bütün vasıf ve şekillerden hiçbirine benzemeyen bir durumda olacaktır»[327].

325 Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 312. Ayrıca bk. Te'vîlâtu'l-Kur'ân, Var. 5 a, 225 a, 297 a, 412 a, 430 b, 547 b, 584 a, 678 b, 759 a, 805 a, 830 a, 844 b.

326 Daha fazla bilgi için bk. **Sahîhu'l-Buhârî**, C. I, s. 18; C. VII, s. 212; **Sahîhu Muslim**, C. I, s. 28-31, C. VIII, s. 46-47; **Sunenu Ebî Dâvud**, s. 177-178; Taberi, **Câmi'u'l-Beyân**, C. XXX, s. 124, Mısır 1374; VII. Cildden sonra 1321 baskısı; İbn Haceri'l- Askalânî, **Fethu'l-Bârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, C. I, s. 105-110, Mısır, Bulak bas. 1300-1301; İbn Haldûn, **Şifâu's-Sâil**, Prof. M. Tanci Önsözü, s. nz; Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'ân'a Göre İmân Esasları**, s. 89-97; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 16-19; 77-79; el-Eş'arî, **el-Luma'**, s. 71-72, 100, Dr. Hamûde Gurâbe, **el-Eş'arî** s. 50 vd.; eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 167; el-Curcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 620-621; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Firak**,. s. 70, 121; Prof. Dr. İ. Agâh çubukçu, **Mu'tezile ve Akıl Meselesi**, İlâhiyat Fak. Der. 1964 Sayısı, s. 59-60; el-Gazzâlî, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, s. 178 - 189 ve Dr. Kemal Işık çevirisi, **İ'tikâdda Orta Yol**, s. 130-138.

327 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 85. Rü'yet konusunda daha önce, Mâturîdî'nin hayatıyle ilgili bölümde kısaca temas edilmiş olmasına rağmen, burada müstakil bir konu halinde tekrarlanmasında yarar görülmüştür.

Mâturîdî'ye göre Allah'ın görüleceğine en büyük delil, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen âyetlerdir. Meselâ Yüce Allah, bu konuyla ilgili olarak şöyle diyor : «*Gözler O'nu idrâk edemez; halbuki O, bütün gözleri idrâk eder*».[328] Mâturîdî, bu âyetin Allah'ın görüleceğine kesin bir delil olduğunu söylemektedir. Zira Allah'ın görülmesi mümkün olmasaydı, âyette geçen «i d r â k»in nefyinde bir hikmet kalmazdı. Çünkü Allah, görmeye muhtaç olmaksızın, başkalarını idrâk etmektedir. Oysa kulların birşeyi ancak görmekle idrâk etmeleri mümkündür. Binaenaleyh, görme olmayacağına göre, idrâkin de nefyinin bir anlamı kalmamaktadır[329].

Hz. Mûsâ'nın Allah'a: «*Rabbim! Bana kendini göster, Sana bakayım*»[330] demek suretiyle yalvarması da Allah'ın görülmesinin câiz olduğuna açık bir delildir[331]. Zira, mümkün olmayan birşeyi Alah'dan istemesi, Hz. Mûsâ'nın câhil olması ve Rabbını gereği gibi bilmemesi demektir. Böyle bir kimsenin de peygamber olması ve Alah'ın vahyine mazhar olması düşünülemez[332].

Keza, «*O gün birtakım yüzler Rabblerine bakıp parlayacaktır*»[333] âyeti de Allah'ın görüleceğini isbatlayan en belirgin delillerden biridir[334]. İşte bu ve benzeri âyetlerin de delâlet ettiği gibi, müminler Allah'ı gözle göreceklerdir. Şu kadar var ki, bu görme dünyada değil, ancak âhirette olacaktır. Kâfirler ise, âhirette Allah'ı göremiyecekler ve bu nimetten mahrum kalacaklardır. Esâsen Yüce Allah, bu gerçeği şu şekilde belirtmektedir : «*Hayır; doğrusu onlar o gün, Rabblerinden yoksun kalacaklardır*»[335].

Gerek Mâturîdîler, gerekse Eş'arîler olsun, Ehl-i Sünnet'in tümü bu esaslar üzerinde birleşmişler, fakat görmenin aklî delillerle isbat edilip edilemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Mâturîdî, Allah'ı âhirette görmenin akılla bilinmesinin veya aklî delillerle isbat edilmesinin mümkün olmadığını ve dolayısıyle herhangi bir te'vil veya

328 **En'âm Sûresi**, âyet: 103.

329 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 77; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 225 a.

330 **A'râf Sûresi**, âyet: 143.

331 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 265 b.

332 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 78.

333 **Kıyâmet Sûresi**, âyet: 22-23

334 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 79; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 265 b, 851 b, 852 a.

335 **Mutaffifîn Sûresi**, âyet: 15.

tefsîre kaçmaksızın buna inanılması gerektiğini söylerken[336], Eş'arî bunun akılla ve aklî delillerle de isbat edilebileceğini ileri sürmüştür.

Eş'arî'nin «v a r l ı k d e l i l i» adı verilen ve Allah'ın görülebileceğini ispatlayan aklî delili[337] özet olarak şudur: Günlük hayatta gözle görülen şeyler, gerçekte var oldukları için görülmektedir. Allah da var olduğuna göre, Onun da görülmesi pekâlâ mümkündür. Var oldukları için heran müşâhede ettiğimiz ve gördüğümüz nesnelere gelince bunların şu şekilde açıklanması mümkündür : Biz her an cevher ve araz gibi hakîkatları veya yapıları değişik birçok şeyler görmekteyiz. Meselâ, renkleri gördüğünüz gibi, cisimleri de görmekteyiz. Binaenaleyh, bu gerçek çeşitli varlıkları görmemizi sağlayan nedeni inceleyebilmemiz için mutlaka bunlar arasındaki müşterek vasfı araştırmamız lâzımdır. Oysa yapılan inceleme ve araştırmalardan da anlaşılmaktadır ki, hakikatleri değişik olan bu gibi nesneler arasında varlık ve hudûs'tan başka müşterek bir vasıf yoktur. Burada hemen ifade edelim ki, hudûs'un görmeyi sağlayan bir sebep olması mümkün değildir. Çünkü hudûs, sonradan var olma, üzerinden yokluk geçen bir varlıktan ibarettir ki, yokluğun belirli bir hükme varmada bir değeri, bir tesiri yoktur. Hudûs'un bir tesiri veya değeri olmadığına göre, geride, sadece bir şey kalmaktadır ki, o da, varlıktır. Demek oluyor ki, görülen ve görülmeyen şeyler arasında müşterek bir vasfı meydana getiren sadece varlıktır. O halde Allah'ın varlığı da, şüphesiz O'nun görülmesinin cevâzına uygun düşen kuvvetli bir illettir, bir nedendir. İllet veya neden hâsıl olduğu anda, hükmün de sâbit olması zorunludur. Binaenaleyh, Allah'ın görülmesinin doğruluğuna inanmak da, böylece zorunlu bir hal almış olmaktadır[338].

Eş'arî'nin bu görüşüne, Ebû'l-Muîn en-Nesefî[339], Alî b. Muhammed el-Pezdevî[340], Nûreddîn es-Sâbunî[341] gibi, Mâturîdî'nin taraftarlarının birçoğu da katılmıştır. Fahreddîn er-Râzî ise, Eş'arî'nin varlık delilini kabul etmemiş ve bu konuda Mâturîdî'nin görüşüne uymayı daha uygun görmüştür[342].

336 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd** s. 77.
337 Bk. el-Eş'arî, **el-Luma'**, s. 32; eş-Şehristânî **Nihâyetu'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm**. s. 357; er-Râzî, **Kitâbu'l-Erbaîn**, s. 191.
338 Bk. er-Râzî, **Kitâbu'l-Erbaîn**, s. 191, vd; el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, Dr. Huleyf Muk. s. 39-40.
339 Tafsilât için bk. en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 95 a vdd.
340 Bk. el-Pezdevî, **Usûl**, **Keşfu'l-Esrâr** kenarında.
341 Bk. es-Sâbûnî, **Kitâbu'l-Bidâye fî Usûli'd-Dîn**.
342 Bk. er-Râzî, **Kitâbu'l-Erbaîn**, s. 198.

Mâturîdî'nin ve genel olarak Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşü işte budur. Bundan da anlaşılıyor ki, âhirette Allah, mü'minler tarafından gözle görülecektir. Mu'tezile ise bu görüşe karşı çıkmakta ve Allah'ın âhirette gözle görülemiyeceğini ileri sürmektedir. Onlara göre Allah cisimlere benzemez. Oysa gözle görülen bir şey, cisimlere bir bakımdan benzemiş sayılır. Binaenaleyh, Allah'ın gözle görüleceğini söylemek, O'nu cisimler gibi gözle görülebilecek bir varlık olarak vasıflandırmak demektir ki, böyle bir şey O'nun hakkında muhaldir. Bunun için Mu'tezile, bu konuda Ehli Sünnet'in dayandığı nassları te'vil etmek zorunda kalmıştır. Meselâ, Kıyâmet Sûresinde geçen «*Nâzıra*» sözünü «*Görücü* veya *bakıcı*» mânasında olmayıp,*intizâr, bekleme,* yâni Allah'ın sevabını ve nimetlerini bekleme anlamında olduğunu ileri sürmüştür[343]. Mu'tezile diğer âyetleri de buna benzer bir şekilde te'vil ve tefsir etmiştir[344].

Bütün bu sözlerin ve bitirmiş olduğumuz bölümün özü şudur : Allah vardır, eşi ve benzeri yoktur.

343 Bk. el-Kâdî Abdulcabbâr, **Kitâbu'l-Muğnî**, C. IV, s. 197, 198.
344 Bu meseleler için bakınız: el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 77-85; **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 14 b, 225 a, 265 b, 724 a, 851 b, 852 a; eş-Şehristâni, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 45; Albert Nasrî Nâder, **Felsefetu'l-Mu'tezile**, s. 112 vd.; el-Eş'arî, **el-Luma'**, s. 61-68; el-Gazzâlî, **el-İktisâd fî'l-İ'tikâd**, s. 60 vd. ve Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 45-54; Zuhdî Hasan Carullah, **el-Mu'tezile**, s. 79-83; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 73-75.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PEYGAMBERLİK

I — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ GENEL HÜKÜMLER :

a — Peygambere olan ihtiyaç :

Mâturîdî'ye göre, emrettiği şeyleri yapmak, nehyettiği şeylerden kaçınmak için, Allah'ın Peygamber göndermesi haktır. Yüce Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan etmektedir. O'nun fiillerinin bu hikmetin dışına çıkması veya bunların hafiflikle vasıflandırılması düşünülemez. Allah'ın emrettiği şeyleri insanların yapmasında bir faydası olmadığı gibi, nehyettiği şeyleri terkedip etmemelerinde de bir zararı yoktur. Oysa bu emir veya nehyedilen şeylerde kulların faydalanmaları veya zarar görmeleri hikmeti vardır. İyi veya kötü olan şeyleri bilmede, her nekadar akıl büyük bir rol oynuyorsa da, dinle ilgili hükümleri ve eşyanın tabiatlarını bilmek hususunda aklın önemli bir payı yoktur.[345]

Allah'ın varlığını ve birliğini kabul eden bir kimsenin, O'nun peygamberler gönderebileceğine de inanması gerekir. Allah'a bütün sıfatlariyle inanmadıkça, Peygamberliğin isbatı konusunda herhangi bir tartışmaya girişmek yersizdir. Zira asıl olan elçiyi gönderendir. Elçinin görevi ise, kendisini görevlendirenin emirlerini ve nehiylerini tebliğdir. İnsanları bu emirlere uymaya ve nehiylerinden kaçınmaya davettir. Allah'ın emir ve nehiylerinin ve buna bağlı olarak iyi veya kötü şeylerin akılla bilinebileceğini ileri sürerek Peygamber gönderilmesine gerek olmadığını söylemek, ya da peygamberliği inkâr etmek, onu gönderen Yüce Allah'ı da inkâr etmek demektir. Kullar için neyin iyi olup, neyin kötü olduğunu en iyi bilen şüphesiz Allah'tır. Bunun için Allah'ın, insanlara peygamber göndermesi ve bu peygamberin de kendilerinden seçilmiş olmasının şüphesiz bir hikmeti, bir sebebi vardır.[346] Peygamberleri kendi kavimleri arasından seçmesinin en büyük

---

345 Bk. en-Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Var. 109 b. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 176; **Risâletun fi'l-Akâid**, s. 19 ve Prof. Yusuf Ziya tercümesi, **Akâid Risâlesi**, s. 29.
346 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 176; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 109 b.

hikmeti de, her an içinde yaşadıkları ve yakından işbirliği yaptıkları toplumlarca hal ve durumlarının yakından izlenmesi, kudret ve yeteneklerinin en iyi bir şekilde bilinmesidir. Binaenaleyh, kudret ve yeteneklerini çok iyi bildikleri bir kimsenin ortaya çıkıp, kendi gücünü ve yeteneğini aşan birtakım olaylara sahne olması veya haberler vermesi, onların, bu tür olağanüstü olay, mucize ve haberlerin kendisinden olmayıp Allah'tan olduğuna ve dolayısiyle onun Peygamberliğine, söylediklerinin doğruluğuna inanmalarını zorunlu kılacaktır. Her şeyi ilmiyle kuşatan, gücü, kudreti sonsuz olan ve bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan eden Allah, şüphesiz gönderdiği peygamberlerin risâletinin ispatlanması için gereken âyet ve delilleri de yaratmağa kâdirdir[347].

Mâturîdî'ye göre, zatı itibâriyle hiçbir şeye muhtaç olmayan ve her şey O'na muhtaç olan Allah, fiillerindeki hikmetin bir gereği olarak yaratıkları yaşamak üzere yarattı. Onlara bunun için gereken kudreti verdi. Sonra da, onların yaşamlarını devam ettirebilmelerini, beslenme, yeterince gıda alma gibi birtakım şartlara bağladı. Hayatlarının devamını, uzun bir süre yaşamayı kendilerine sevdirdi. Şâyet Allah, bu niteliklerle yarattığı insanları birtakım emir ve nehiylerle bağlamamış olsaydı, bunlardan her biri kendi hayatını devam ettirebilmek için diğerinin aleyhinde birtakım girişimlerde bulunacak, iyi, hoş ve güzel gibi görünen şeyleri kendisine maletmek isteyecek, şehevî ve nefsânî arzularının esiri olacaktı. Diğerleri de aynı şekilde hareket edecekleri için, aralarında, belki de yaşama yerine yok olmalarına yol açacak büyük bir fitnenin, büyük bir mücadelenin doğmasına sebep olacaktı. İşte bundan dolayı Yüce Alah'ın, helâl ve haramı iyi ve kötüyü beyan eden, insanların, yaşamlarını devam ettirebilmeleri için neyi yapıp neyi yapamayacaklarını açıklayan emir ve nehiylerinin ve bunlara bağlı olarak da v a ' d ve v a î d ' inin insanlara tebliği zorunlu bir hal aldı. Bunları insanlara ulaştıracak veya tebliğ edecek tek vasıta ise, ancak, Allah'ın bunun için görevlendirdiği peygamberler olabilirdi. Ve işte bunun için peygamber gönderilmesi zarurî bir ihtiyaç halini aldı[348].

Mâturîdî'ye göre Allah, yaratıkları faydalı ve zararlı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Her cevheri elem ve lezzeti ihtiva edecek şekilde ya-

347 Bk. Mâturîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 318 b; **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 176.
348 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 177; en-Nesefî, **Tabsiratu'-l-Edille**, Var. 109 b, 110 a; Mâturîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, Var. 172 a.

ratmıştır. Bunların bu şekilde yaratılmış olması, bir hikmete ve sebebe bağlıdır ki bu da, terğip ve terhip'tir. Başka bir deyimle, Allah, kullarını iyi olan şeyleri işlemeğe teşvik etmekte ve buna karşılık kendilerine çeşitli nimetler vadetmektedir. Diğer taraftan insanların kötülükten kaçınmalarını istemekte, aksi takdirde, görecekleri cezanın ve acının büyüklüğünü kendilerine bildirmektedir. İşte böylece emir ve nehiylerin sonuçları ve insanlar için neyi ifade ettikleri açıklanmaktadır. Allah yaratıkları halkederken, birbirlerine oranla faydalı veya zararlı olabilecek şekilde yaratmıştır. İnsanların bunları bilmesi ve kendisi için faydalı olanı seçmesi, zararlı olandan kaçınması zorunludur. İşte bundan dolayı Allah İnsanların, kendilerine faydalı olan şeyleri yapmalarını emretmekte ve zararlı olan şeylerden uzaklaşmalarını istemektedir[349]. Allah'ın bu gibi emir ve nehiylerini ve bunlara terettüp eden mükâfat veya mücâzatı insanlara tebliğ edenler de, ancak peygamberlerdir.

b — *Akla göre peygamberlik :*

Allah'ın emir ve nehiylerinde de insanlar için ince bir hikmet vardır. Zira Allah, insanları en güzel bir şekil ve sûrette yaratmış,[350] yerde ve gökte olan her şeyi, bütün nimetleri, daha önce kazandıkları bu hakkın karşılığı veya yaptıkları bir işin mükâfatı olmaksızın, insanoğlunun emrine vermiştir[351]. Aslında bu gibi nimetlerin, özellikle bunların kadrini ve verilişindeki hikmeti veya sebebi bilmeyenlere verilmesi, mantıkî olarak mümkün değildir. Zira bunlar daha önce insanlar tarafından kazanılmış bir hak değildir. İşte bundan dolayı insanların, şükran görevlerini yerine getirebilmeleri ve kimin sevilmeye lâyık olduğunu anlamaları için, bu sonsuz nimetleri, rızıkları bahşedeni gereği gibi bilmeleri zorunludur. Bu ise, birtakım imtihan veya tecrübelerden geçmeyi gerektirmektedir. İşte bundan dolayı Allah, bu imtihanları başarıp, Kendisine karşı şükrân görevini hakkiyle yerine getirenlere va'dde bulunmuş ve bunu ihmal edenleri de cezalandırmakla tehdid etmiştir[352]. Bundan başka Allah, insanoğluna en büyük bir nimet olarak aklı vermiştir. Bununla onu, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırma

349 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 178
350 Bunun için bk. **Mü'min Sûresi**, âyet: 64.
351 Buna delâlet eden âyetler için bk. **Ra'd Sûresi**, âyet: 2; **Ankebût**: 61; **Lukmân**: 20, 29; **Zümer**: 5; **Fâtır**: 13; **İbrâhîm**: 32-33; **Nahl**: 12, 14; **Hacc** : 65; **Câsiye** : 11.
352 Bk. Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 178.

yeteneğine sahip kılmıştır. Alklını kullanan bir kimse için, doğruluk ve adalet güzel, yalancılık ve zulüm ise çirkindir. Akıl bunlardan birincisinin kalpteki yerini yüceltmiş, diğerinin ise alçaltmış ve hakîr kılmıştır. Bundan dolayı akıl da, bir bakıma, insanın makamını yücelten iyi isteklerle, doğrulukla emretmiş, rütbesinin düşmesine, alçalmasına sebep olan şeyleri işlemekten nehyetmiş olmaktadır. Binaenaleyh, akla göre de emir ve nehiy zorunludur. Emir ve nehyin gereği olarak da sevap ve ikâb ihdâs edilmiştir. Kim Allah'ın emrine uyup, doğru ve âdil olursa, mukabilinde sevaba ve mükâfata nâil olacak, kim Allah'ın nehyettiği şeyleri işleyip, âsi ve zâlim olursa, müstahak olduğu ikâba, cezaya çarptırılacaktır[353].

Diğer taraftan aklı başında hiçbir kimse yoktur ki, kendi nefsini terbiye etmeyi ihmal edip, bizâtihî kendisine zarar verecek birtakım şehevî arzulara benliğini kaptırmağa razı olsun. Aksine elbette ki herkes, kendi nefsini en iyi bir şekilde terbiye etmeyi ve insanlar tarafından gıpta edilen hasletleri kendi nefsinde toplamayı arzu edecektir. Ne var ki, bu gibi kimselerin bazen, bu arzularını tahakkuk ettirmek için izledikleri yolun yanlışlığı veya bu konulardaki bilgisizlikleri dolayısiyle hidâyet yerine sapıklığa düşmeleri ve bunun bir sonucu olarak da menfaat yerine zarar görmeleri mümkündür. Bu da gösteriyor ki, bu gibi kimseler için doğru yolu gösterecek, nefislerini kendi şehevî arzularına göre değil, hakka ve hakikate uygun bir şekilde terbiye etmelerini sağlayacak, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırmayı bilmelerine yardımcı olacak bir rehbere, bir öğreticiye ihtiyaç vardır.

İşte bu ve benzeri görevleri yapanlar peygamberlerdir. Ve işte bunun için peygamber gönderilmesi zorunludur[359].

Mâturîdî bütün bunlara ilâveten, peygamber gönderilmesinin zorunluluğunu ispatlamak için daha birçok aklî delili zikretmekte ve Allah'ın emir ve nehiylerinin gereği olan hususların akılla bilinmesi mümkün olup, bunun için, ayrıca bir peygamber gönderilmesine gerek olmadığını ileri sürenlere susturucu cevaplar vermektedir. Konuyu daha belirgin bir hale getirmek için, Mâturîdî'nin bu delillerini de maddeler halinde zikretmekte yarar görmekteyiz.

---

353 Bk. Mâturîdî, **anılan eser**, s. 178-179; en-Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Var. 109 b-110 a.

354 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 179.

1 — Dünya ve dinle ilgili sorunlar:

Gerek dünya, gerekse dinle ilgili hususları insanların gereği gibi bilmeleri için, bir peygamberin gönderilmesi şarttır. Bunun akıl da zorunlu kılmaktadır. Zira Allah insanlara sayısız nimetler bahşetmiştir. Bu nimetlere karşı insanların şükrân borçlarını yerine getirmeleri dinî görevlerindendir. Allah insanları yaratmış ve çeşitili imtihan veya tecrübelere ehil kılmıştır. Onlar için, gökten indirdiği yağmurlarla yeryüzünü bir cennet haline getirmiş ve yaşamaları için zorunlu olan her türlü maddeyi yaratmıştır. Bunlar içinde gıda maddeleri gibi, faydalı bitkiler olduğu gibi, yerinde kullanılmadığı takdirde insan hayatını tehlikeye sokan zararlı maddeler de vardır. Bunlardan hangisinin faydalı, hangisinin zararlı olduğunu tesbit etmek için sadece akıl kâfi değildir. Binaenaleyh, bunları çok iyi bilen bir müşâhide, bir rehbere ihtiyaç vardır. Bunun sayesinde insan, yaşaması için zorunlu olan gıdayı alacak ve Allah'a olan şükran borcunun bir gereği olarak dinî görevlerini yerine getirecektir[355].

2 — İnsanlarla İlgili Sorunlar:

İnsanların kendi yaşantılariyle ilgili meseleleri, sadece akıllariyle bilmeleri mümkün değildir. Meselâ daha önce hiç bir bilgiye sâhip olmayan bir kimsenin, kendisiyle yakından ilgili bulunmasına rağmen, tarımın nasıl yapılacağını veya tarımsal ürünlerin nasıl yetiştirileceğini, bunun için ne gibi işlemlerin yapılması veya tedbirlerin alınması gerektiğini, bir yol gösterici olmaksızın sırf aklıyle bilmesi imkânsızdır. Bir maddenin özünü bildiği farzedilse dahî, bunun ne şekilde gıdaya elverişli bir duruma getirileceğini bilemez. Sonra insanların beslenmesini sağlayan gıdaların, faydaları yanında, ifrata kaçıldığı zaman bazan insan vücûduna büyük zarar vermeleri de mümkündür. Bunun için faydalı olan miktarla, zararlı olan miktarı bilmek gereklidir. Ayrıca insanların bünyeleri de çeşitlidir. Birine iyi ve faydalı olan şey, diğeri için pekâla kötü ve zararlı sonuçlar doğurabilir. Bunun için belirli bir şeyin hangi insan için iyi ve faydalı, hangisi için kötü ve zararlı olduğunu da bilmek zorunludur. Ticaret, san'at, hayvancılık, tıp, dil, tarih, Coğrafya ve Kimya gibi insanlarla yakından ilgili diğer konular da bunun gibidir. Bu gibi konuları insanın sadece aklıyle çözmesi ve bilmesi mümkün değildir. Bunlar için mutlaka bir öğreticiye, bir rehbere

---

355 Bk. el-Mâturîdî, **anılan eser**, s. 179; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 111 a, vd.

ihtiyaç vardır[356].

3 — İ n s a n ı n y a p ı s ı :

Allah insanı birtakım organik cisimleri ihtiva eder şekilde yaratmıştır. Bu organik cisimlerin her birinin insan bedeninde ayrı ayrı görevleri vardır. İnsan, bunların tümü ile bir bütün haline gelmektedir. Bunlardan birinin dahi görevini yapamaz hale gelmesi, insanın da, gerek Allah'a, gerekse insanlara karşı mükellef bulunduğu görevlerini tam olarak yerine getirememesine sebep olacaktır. Bunun için, insanı insan yapan bu organların mahiyetinin, görevlerinin neler olduğunun ve ne şekilde korunacaklarının bilinmesi zorunludur. Bunların ise sadece akılla bilinmesi mümkün değildir. Binaenaleyh, bunlar için de mutlaka bir mürşide, bir öğreticiye ihtiyaç vardır[357].

c — Peygamberler Gönderilmesini Zorunlu Kılan Diğer Nedenler :

Peygamber gönderilmesini zorunlu kılan aklî delillerden bazıları da Mâturîdî'ye göre şunlardır :

1 — İnsanlar arasında genellikle bir eyilim vardır. Bu da, en iyi, en güzel olan şeyi elde etme arzusu ve başkasının değil, sadece kendisinin buna lâyık olduğu düşüncesidir. Bu, insan psikolojisinin bir tezâhürüdür. İşte insanların bu duygusal davranışları, aralarında zamanla büyük tartışmaların ve anlaşmazlıkların doğmasına sebep olmuştur. Bunun özelliklerini, yaşadığımız toplumda dahî her an görmemiz mümkündür. Bu gibi niza veya anlaşmazlıkların, fertleri birbirinden ayıran, aralarındaki sevgi bağlarının kopmasına ve dolayısiyle fertlerden meydana gelen toplumun yok olmasına, fesada uğramasına sebep olan en büyük âmillerden biri olduğu bilinmektedir. Akıl da bunları tasvîb etmemekte ve çirkin görmektedir. O halde akla göre de, bunların arasındaki ilişkiyi düzenleyecek, aralarındaki anlaşmazlığı kaldıracak, hakkın gerçek sâhibine verilmesini sağlayacak ve dolayısiyle aralarındaki dirlik ve düzenliği yeniden tesis edecek bir kimseye ihtiyaç vardır. Bu da, kullarının bütün hallerini en iyi bilen Allah'ın, bu vazifeleri yapmak, emir ve nehiylerini tebliğ etmek, doğruyu ve yanlışı kendilerine göstermek üzere görevlendirdiği peygamberlerdir[358].

356 Bk.el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 180; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 112 a vd.

357 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 181.

358 Bk. el-Mâturîdî, **anılan eser**, s. 182; en-Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Var. 112 b-113 b.

2 — Bilinen bir gerçek de, insanların din ve dünya ile ilgili meselelerini anlama ve çözümleme hususunda bilginlerin yetenekleri bakımından çeşitli olmalarıdır. Bir bilginin insanlarla ilgili tüm meseleleri bilmesi ve bunları tek başına halletmesi, elbetteki mümkün değildir. Akla göre de böyle bir şey muhaldir. Gerek dinî, gerekse dünyevî, insanlarla ilgili tüm meseleleri, onlar için neyin iyi, neyin kötü olduğunu hakkıyle bilen tek varlık, şüphesiz Yüce Allah'dır. Binaenaleyh, Allah'ın bildiği bu gerçekleri kullarına ulaştıracak bir vasıtaya ihtiyaç vardır. Bu da, bu görevi yerine getirmek üzere gönderdiği peygamberlerdir.[359]

3 — İnsanlar, yaradılışları itibariyle çeşitli oldukları gibi, akılları yönünden de birbirlerine benzemezler. Birinin aklıyle doğru bulduğu bir şeyi, diğerinin yanlış olarak görmesi mümkündür. Ayrıca insanın, bir an için de olsa, aklî muhakemesini işletmeyip, doğruyu bulmada, iyiyi ve yanlışı ayırmada gaflete düşmesi de mümkündür. Bu gerçeklerin ışığı altında her akla inanmamız ve onun ileri sürdüğü görüş ve düşüncelere tartışmasız katılmamız mümkün değildir. Aksi takdirde, aklıyle hareket eden veya gerçeği akliyle bulduğunu ileri süren herkesin doğruluğuna inanmak gerekecektir. Bu ise, sırf aklına dayanarak birtakım din ve inançlara bağlanan herkesin de din ve inancında doğru olduğunu söylemeyi gerektirecektir ki, inanç birliğine aykırı düşen böyle birşeyin kabulü imkânsızdır. Bundan başka, insanların günlük yaşantılariyle ilgili sorunların ve problemlerin çokluğunun, arzu, istek, nefret, dert, tasa, acı ve tatlı gibi, insanlarla yakından ilgili sorunların çeşitli oluşunun, akılları hayrette bırakması ve aklın bunlara bir çözüm yolu bulmasını veya bunlar içinden doğruyla yanlışı birbirinden ayırmasını imkânsız hâle getirmesi de mümkündür. O halde, bu durumlarda doğruyla yanlışı birbirinden ayıracak, insanların şüphelerini gidererek, onlara doğru yolu gösterecek bir mürşide, bir yol göstericiye ihtiyaç vardır ki, bu da, Allah'ın bu görevi yapmak üzere görevlendirdiği peygamberlerdir[360].

Mâturîdî, akılla herşeyin idrak edilmesinin imkânsızlığını ve dolayısiyle bazı şeyleri kavramada aklın dahî peygambere ve onun irşâdına muhtaç olduğunu bu şekilde isbatladıktan sonra, özetle şöyle demektedir : «İnsanların sâdece akıllarını kullanmak veya bilenlere danışmak, ya da tüm kabiliyet ve yeteneklerini kullanarak ictihad etmek suretiyle

359 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 182.

360 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 182, 183; en-Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Var. 113 a, vd.

her an karşılaştıkları türlü problemlerini çözmeyi başardıkları farzedilse dahî, peygamberlerin gönderilmesinin yine de kendileri için büyük bir nimet, kıymetli bir yardım olduğunda şüphe yoktur. Bu, Allah'ın onlara büyük bir lütfu ve ihsânıdır. Bunu inkâr etmek, cehâlettir, ahmaklıktır, lütfun ve ihsânın değerini bilmemektir. Oysa peygamberin gönderilmesinin başta gelen nedenlerinden biri de, insanların yükünü hafifletmek ve yorulmadan doğru yolu bulmalarına yardımcı olmaktır. İşte bunun için akıl da genel olarak peygamberlik müessesesini sevmiş ve ona karşı sempati duymuştur. Ayrıca insanların her an karşılaştıkları problemlerini çözmek, yaptıkları hatâlardan dolayı kendilerini ikaz etmek, uyarmak bakımından da peygamberlerin gönderilmesi büyük bir nimettir. Bu da, şüphesiz onların, akıllarını kullanmalarına, gerçekleri araştırmalarına ve dolayısiyle şeytanın güzel gösterdiği şeylerden kaçınmalarına, hevâ ve heveslerine uymamalarına vesile olacaktır»[361].

II — PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ ÖZEL HÜKÜMLER :

a — *Peygamberlerin insanlardan gönderilmesi :*

Mâturîdî'ye göre peygamberlerin insanlar arasından seçilip gönderilmesinde büyük bir hikmet vardır. Zira Allah her şeyde kulları için kolaylığı murad etmiş ve onları zora koşmaktan kaçınmıştır. Dolayısiyle Allah, emir ve nehiylerini insanlara tebliğ etmek, hayatları boyunca her an karşılaştıkları türlü problemlerini halletmek ve özellikle kendilerini sapıklıktan kurtarıp doğru yolu bulmalarını sağlayan kurtuluş yollarını göstermek için, elçilerini insanlar arasından seçmiştir.

Mâturîdî, bu konu ile ilgili olarak, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen çeşitli âyetleri büyük bir dikkatle incelemekte ve bunların ihtiva ettikleri hikmetleri kendine has bir üslupla açıklamakta ve bu arada peygamberlerin insanlardan olamayacağını ileri sürenlere karşı susturucu cevaplar vermektedir. Yüce Allah şöyle diyor : *«Ey inananlar! And olsun ki, içinizden size, sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelen, size düşkün, inananlara şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir»*[362]. Bu âyette de görüldüğü gibi, insanlara peygamber gönderilişinin en önemli sebeplerinden biri de, onların içinde bulundukları sıkıntıları bertaraf edip,

361 Bk. el-Mâturîdî, **anılan eser**, s. 185.

362 **Tevbe Sûresi, âyet**: 129.

kendilerini dünya ve âhiretde ferâha ve mutluluğa kavuşturmaktır. Bu ise ancak, kendi cinslerinden olan, bizâtihî içlerinde yaşayan, türlü problemlerini ve sıkıntılarını yakından müşahede eden bir kimsenin peygamber olarak görevlendirilmesi ile mümkün olur.

Bunlardan başka, Yüce Allah'tan gelen emir ve nehiylerin ve bunların ihtiva ettikleri hikmet ve kavramların, zihinlerde herhangi bir karışıklağa, şüpheye veya iltibasa meydan vermeyecek şekilde insanlara ulaştırılması yönünden de peygamberlerin insanlardan gönderilmesi zorunludur. Çünkü onlar, içinde yaşadıkları toplumların ve toplumları meydana getiren fertlerin eşyânın hakikatini bilme ve kavramadaki kudret ve yeteneklerinin derecesini en iyi bilen, en isabetli bir şekilde değerlendiren seçkin kimselerdir. Ayrıca, her yaratık ancak kendi cinsine meyleder ve kendi cinsinden olmayanlardan da nefret eder bir şekilde yaratılmıştır. Bu gerçeği bütün yaratıklarda görmek mümkündür. Bu, yaradılışın bir gereğidir. İşte bundan dolayı Yüce Allah, peygamberleri de, daha çok yararlı olabilmeleri ve mükellef bulundukları görevlerini daha etkin bir biçimde yerine getirebilmeleri ve dolayısiyle gönderildikleri insanların da kendilerine karşı gereken saygı ve hürmeti gösterebilmeleri, Allah'tan getirdiği şeyleri kabul edebilmeleri ve davetine herhangi bir şüphe ve tereddüde düşmeksizin icâbet edebilmeleri için, kendi cinslerinden olan insanlardan göndermiştir[363]. Bu ise şüphesiz Yüce Allah'ın büyük bir lütfu, değerli bir ihsanıdır[364].

Hz. Peygamber, Allah tarafından risâletle görevlendirildiği zaman, müşrikler buna inanmamışlar, özellikle kendileri gibi olan bir insanın peygamber olamıyacağını ve bunun için bir meleğin görevlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek, kendisinden insan kudretinin dışında birtakım olağanüstü deliller göstermesini istemişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm bu olayı şu şekilde zikretmektedir : *«And olsun ki, Biz Kur'ân'da insanlara türlü türlü misâl gösterip açıkladık. Öyle iken insanların çoğu nankör olmakta direndiler ve şöyle söylediler : 'Bize, yerden kaynaklar fışkırtmadıkça sana inanmayacağız'. 'Veya hurmalıkların, bağların olup, aralarında ırmaklar akıtmalısın'. 'Yahut da iddia ettiğin gibi, göğü tepemize parça parça düşürmeli, yada Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin.' 'Veya altın bir evin olmalı, yahut göğe yükselmelisin; ama oradan okuyacağımız bir kitâb indirmezsen yine inanmayacağız'. De ki : 'Fesubhâ-*

363 Bk. el-Mâturîdî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 318 b, 319 a.

364 Tafsîlat için bk. el-Mâturîdî, **anılan eser**, Var. 375 a; **İbrâhîm Sûresi**, âyet: **10-11**; **Kehf** : 110; **Enbiyâ**: 3; **Yâsîn**: 15; **Şuarâ**: 154. 186.

nallah'. Ben peygamber olan bir insandan başka bir şey miyim?'. İnsanlara doğruluk rehberi geldiği zaman, inanmalarına engel olan, sadece : 'Allah, peygamber olarak bir insan mı gönderdi?' demiş olmalarıdır»[365].

Mâturîdî, bu âyetlerin, özellikle «*Allah, peygamber olarak bir insan mı gönderdi?*» âyetinin müşriklerin bir protestosu mahiyetini taşıdığını zikretmektedir. Onlara göre, eğer Allah, onların gerçekten imân etmelerini dilemiş olsaydı, kendilerine peygamber olarak kendileri gibi bir insan değil, bir melek gönderirdi. Zira onlara göre, Hz. Peygamber'in insan olması yönünden, onlardan üstün bir tarafı olmadığı gibi, bu göreve kendilerinden herhangi birinden de daha çok lâyık değildir. Binaenaleyh, peygamberin insan değil, melek olması gerekir. İşte Yüce Allah, müşriklerin, bu tür şüphe ve tereddütlerinin bir sonucu olarak, peygamberlerin kendi cins veya cevherlerinden olamıyacağı hakkındaki iddialarını reddetmiş ve şöyle demiştir : «*De ki : Yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melek olsalardı, Biz de onlara gökten peygamber olarak bir melek gönderirdik*»[366].

Bundan da açıkça anlaşılıyor ki, peygamberlerin insanlardan gönderilmesi zorunludur. Zira âyette de görüldüğü gibi, yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melekler değil, insanlardır. Binaenaleyh, insanların, Kendi cinslerinden peygamber gönderilmesini kabul etmemeleri, akla ve mantığa uygun değildir. Çünkü insanlar, melekleri veya cinleri görmedikleri gibi, onların mâhiyetlerini, kudret ve yeteneklerini gereği gibi bilmeleri ve takdir etmeleri de mümkün değildir. Dolayısiyle mâhiyeti bilinmeyen bir varlığın, Allah'dan getireceği emir ve nehiylerin veya peygamberlerini isbatlamak için göstereceği delil ve mücîzelerin, daha önce kudret ve yetenekleri hakkında kesin bir fikre sâhip bulunulmadığı için, doğruluğuna inanmak veya bu hususta isabetli bir karara varmak mümkün olamıyacaktır. Oysa insanların her an bir arada yaşadıkları, kudret ve yeteneklerini yakından müşâhede ettikleri bir kimsenin peygamber olarak görevlendirilmesi, bu gibi, tereddüt veya şüphelerin izâlesine sebep olacak ve dolayısiyle kudret ve yeteneğini aşan birtakım delil veya mucizelerin kendisinden olmayıp, Allah'dan olduğuna ve kendisinin de gerçekten Allah'ın elçisi bulunduğuna inanmayı gerektirecektir[367].

365 **İsrâ Sûresi**, âyet: 89-94.
366 **İsrâ Sûresi**, âyet: 95; Bk. el- Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 430 b.
367 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'e-Kur'ân**, Var. 430 b.

Bununla ilgili olarak, Yüce Allah, Hz. Peygamber'in müşriklere şöyle demesini emrediyor : «*De ki : Ben de ancak sizin gibi bir insanım; ancak bana Tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor. Rabbine kavuşmayı uman kimse, yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın*»[368]. Mâturîdî'ye göre, Allah'ın bu emri başlıca üç sebebe dayanmaktadır :

1 — Müşrikler, Allah'ın elçisi olarak gönderildiğini isbatlamak için Hz. Peygamber'den insan gücünün, beşer kudretinin dışında olağanüstü birtakım deliller ve mucizeler göstermesini istiyor ve aksi takdirde kendisine ve Allah'dan getirdiklerine inanmayacaklarını söylüyorlardı. Ayrıca, eğer sen iddia ettiğin gibi, gerçekten Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber isen, şüphesiz Allah senin her dediğini yapacak, tüm isteklerini yerine getirecektir, diyorlardı. İşte Yüce Allah, müşriklerin bu gibi aşırı isteklerine karşı Peygamber'in «Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Ben, ancak Tanrı'nın buyruklarını size tebliğ etmekle mükellefim. Allah dilediğini yapar, dilemediğini yapmaz. Herşey O'nun irâdesi ve dilemesiyle var olur. O'na hiçbirşey vâcib değildir. Benim elimde ise, O'nun emirlerini yerine getirmekten başka hiçbir şey yoktur. İsteklerinizi yerine getirecek olan ancak O'dur» demekle yetinmesini emretmiştir.

2 — Bu âyetin nâzil olmasının diğer bir sebebi de, bir insan olan Peygamber'in göstermiş olduğu bazı mucizelerin aslında kendisinden olmayıp, Allah tarafından olduğunun müşriklerce de kabul edilmesinin sağlanmasıdır. Zira onlar biliyorlar ki, insan gücü bu gibi olayları meydana getirmeğe yeterli değildir. Binaenaleyh, gücü dışında olmasına rağmen, Peygamber'in kendilerini âciz bırakan bu gibi delil veya mucizeleri göstermesini sağlayan, kendisine bu kudret ve yeteneği veren yüce bir varlık vardır ki, şüphesiz bu da, herşeyi ilmiyle kuşatan ve herşeye kâdir olan Allah'tır.

3 — Alah'ın bu emrinin diğer üçüncü bir sebebi de, büyük bir ihtimalle, mü'minlerin Peygamber'e olan aşırı sevgilerinin bir sonucu olarak, zamanla, Hz. İsâ'nın kavminde olduğu gibi, kendisini rabb veya mabûd olarak seçmelerini önlemektir[369]

Peygamberin görevleri, gönderildikleri toplumlara Allah'ın emirlerini tebliğ etmek, bu emirlere uyanları türlü nimetlerle ve özellikle

368 **Kehf Sûresi**, âyet: 110.
369 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 448 b.

Cennetle müjdelemek, emirlerine uymayanların da âhiretteki yerlerinin Cehennem olacağını kendilerine bildirmek ve dolayısiyle akıllarını başlarına toplayıp, bir an önce doğru yola yönelmeleri için kendilerini uyarmaktır. Zira her şeyin bir sonu olduğu gibi, bu yaşanan hayatın da elbette bir sonu vardır, Sonsuz ve ebedî olan hayat ise, öteki dünyadaki hayattır. Bunun için insanın daha dünyada iken o hayata hazırlanması ve oraya hazırlıklı olarak gitmesi gereklidir[370]. İşte bunun için peygamberler müjdeci ve uyarıcı olarak gönderilmişlerdir. Ve işte bunun için Yüce Allah şöyle diyor : *«Peygamberleri ancak müjdeci ve uyarıcı olarak gönderiyoruz. Kim inanır ve nefsini islah ederse, onlara korku yoktur; onlar üzülmeyeceklerdir»*[371]. *«Biz peygamberleri ancak müjdeci ve uyarıcı olarak göndeririz. Oysa inkârcılar, hakkı bâtılla ortadan kaldırmak için çekişirler. Âyetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarmaları alaya alırlar»*[372]. İşte âhirette bu gibilerin hali pek perişan olacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz : Allah insanlara kendilerinden, kendi cevher ve cinslerinden peygamberler göndermekle, onlara büyük bir lütuf ve ihsanda bulunmuş ve dolayısiyle daha önce içinde bulundukları sapıklıktan kurtulup, doğru yolu bulmalarına vesile olmuştur. *«And olsun ki Allah, inananlara, âyetlerini okuyan, onları arıtan, onlara Kitâb ve hikmeti öğreten, kendilerinden, kendi cinslerinden bir peygamber göndermekle iyilikte bulunmuştur. Halbuki onlar, önceleri apaçık sapıklıkta idiler.»*[373].

b — Peygamberlerin kendi milletlerinin dili ile gönderilmesi :

Yüce Allah bu konu ile ilgili olarak aynen şöyle diyor: *«Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır ve dilediğini de doğru yola eriştirir. Güçlü olan, Hakîm olan O'dur»*[374].

Mâturîdî bu âyete dayanarak, peygamberlerin kendi milletlerinin diliyle gönderilmesinin zorunluluğu üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre dil, önemli bir anlaşma aracıdır. İnsanların birbirleriyle anlaşabilmeleri, aralarındaki problemleri halledebilmeleri ve gerçeğe ulaşabilmeleri ancak aralarındaki dil birliğiyle mümkün olur. Bu itibarla insanların yaşantılarında dilin önemli bir yeri vardır. Yüce Allah'ın, peygamberleri kendi milletlerinin diliyle göndermesinin ve kendilerine verdiği kitapların da aynı dille olmasının hikmet ve sebebi genellikle işte budur. Esasen Kur'ân-ı Kerîm de bu gerçeği te'kîd etmekte ve yukarıda da görüldüğü gibi *«Kendilerine apaçık anlatabilsin diye, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik»* demektedir.

Mâturîdî bu âyeti incelerken şöyle diyor : Şâyet diğer milletlere gönderilen kitapların kendi dilleriyle olmadığını farzetmemiz mümkün olsaydı bile, böyle bir faraziyeyi Kur'ân-ı Kerîm hakkında yürütmemiz mümkün olamazdı. Zira Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'in Allah tarafından kendisine bahşedilen en büyük bir mucizesidir. Araplar kendi dillerini çok iyi bilmelerine, bu dilin inceliklerine vâkıf olmalarına ve belâgat ve fesâhat yönünden çok ileri bir seviyede bulunmalarına rağmen kendi dilleriyle nâzil olmuş bulunan Kur'ân-ı Kerîm karşısında âciz kalmışlar, onun, değil tümünün, bir âyetinin dahî benzerini ortaya koymağa muvaffak olamamışlardır. Esasen Yüce Allah, Hz. Peygamber'e bu gerçeği onlara bildirmesini emretmekte ve şöyle demektedir : *«De ki : İnsanlar ve cinler, birbirine yardımcı olarak bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelseler, and olsun ki, yine de benzerini ortaya koyamazlar»*[375].

Binaenaleyh, Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı olup, beşer kelâmı veya Peygamber'in ortaya koyduğu bir kitap değildir. Kendi dilleriyle nâzil olmasına ve kendileri de bu dili çok iyi bilmelerine rağmen, onun bir benzerini ortaya koyamamaları da bunun en büyük bir delilidir. Bu da, onların inanmalarını sağlayan önemli bir unsur olması yönünden, kendileri için Allah'ın büyük bir lütfu, değerli bir ihsânıdır. Genel olarak insanların, kendi cinslerinden olanlara ve özellikle kendi dilleriyle konuşanlara karşı bir sempati ve yakınlık duydukları bir gerçektir. dolayısıyle insanlar, kendilerinden olmayan veya kendi dillerini konuşmayan bir kimsenin sözünden veya dâvetinden çok, kendilerinin yakından tanıdıkları ve dilini bildikleri kimsenin sözünü dinleyecek veya dâvetine icâbet edeceklerdir. Peygamberlerin kendi milletlerinin diliyle gönderilmesindeki hikmet de işte budur[376].

370 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 172 a.
371 En'âm Sûresi, âyet: 48; Nisâ: 165.
372 Kehf Sûresi, âyet: 56.
373 Âl-i İmrân Sûresi, âyet: 164; bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 97 a, 99 a.
374 İbrâhim Sûresi, âyet: 4.

375 İsrâ Sûresi, âyet : 88.
376 Bk. el-Mâturidî, Te'vilâtu'l-Kur'ân, Var. 373 b.

c — Peygamberlerin Birbirlerinden Üstünlüğü :

Yüce Allah şöyle diyor : *«İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Onlardan Allah'ın kendilerine hitâb ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır. Meryem oğlu İsâ'ya belgeler verdik. Onu Rûhu'l-Kudûs'le destekledik.»*[377] Bu âyetten de anlaşıldığı gibi Allah, peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kılmıştır. Bu üstünlüğün hangi yönden olduğu hususunda bazı görüşler ileri sürülmüştür.

Mâturîdî'ye göre bu üstünlük, daha çok peygamberlere tevdî edilen görevin önem ve kapsamının çeşitliliğinden ileri gelen bir husus olup, bazılarının ve özellikle Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, peygamberlerin kişilikleri ile ilgili değildir. Zira her peygamber, Allah tarafından kendisine verilen her görevi hakkıyle yerine getirmiştir. Binaenaleyh, Allah'ın elçileri olmaları itibariyle peygamberler arasında bir üstünlüğün, bir efdaliyetin söz konusu edilmemesi gerekir.

Âyette geçen *«peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık»* sözü ise, Mâturîdî'ye göre büyük bir ihtimalle, peygamberlerin görevlerinin önem ve kapsamıyle orantılı olarak kendilerine tanınan hak, yetki veya imtiyazların değişikliğine delâlet etmektedir[378]. Bu cümleden olarak meselâ, bazı peygamberler Allah'la konuşma imtiyazına sâhip kılınmış[379], bazılarını Kendine halîl, dost edinmiş[380], bazılarının emrine rüzgâr ve kuşlar verilmiş[381], İbrâhîm ve Mûsâ peygamberler gibi bazılarına kavimleriyle büyük bir mücadele ve tartışmaya girişme ve onları mağlûb etme kudret ve yeteneği verilmiş, bazılarına yeryüzünün her yerine yerleşebilme imkân ve fırsatı verilmiş[382], bazıları insan ve cinlerin tümüne peygamber olarak gönderilirken, bazıları yalnız insanlara ve diğer bazıları da sâdece belirli bir gruba veya topluma gönderilmiştir[383]. Peygamberler arasındaki derece farkları veya birbirinlerine olan üstünlükleri işte bu gibi hususlardan ileri gelmektedir.

377 **Bakara Sûresi**, âyet: 253.
378 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 61 a.
379 Bk. **Nisâ Sûresi**, âyet: 164.
380 Bk. **Nisâ Sûresi**, âyet: 125.
381 Bk. **Sâd Sûresi**, âyet: 36.
382 Bk. **Yûsuf Sûresi**, âyet: 21, 56.
383 Bk. el-Mâturîdî. **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, 61 a, vd; Fuzûlî, **Matlau'l-İ'tikâd**, Prof. Muhammed Tancî neşri, s. 68 vd. ve Esad Coşan - Kemal Işık çevirisi, s. 58 vd., Ankara 1962.

d — Peygamberlere İtâat Zorunluluğu :

Bu konuyla ilgili olarak Yüce Allah şöyle diyor : *«Biz her peygamberi ancak, Allah'ın izniyle, itaat olunması için gönderdik. Onlar, kendilerine yazık ettiklerinde sana gelip Allah'tan mağfiret dileseler ve Peygamber de onlara mağfiret dileseydi, Allah'ın tevbeleri dâima kabul ve merhamet eden olduğunu görürlerdi»*[384].

Mâturîdî bu âyete dayanarak, peygamberlere itâat etmenin zorunluluğunu ileri sürmekte ve daha çok âyette geçen *«Allah'ın izniyle»* ibâresi üzerinde durmaktadır. Bu arada bu ibâre üzerinde ileri sürülen bazı görüşleri de zikretmekte ve özet olarak şöyle demektedir: «Bazılarına göre *'Allah'ın izniyle'* ibâresinden maksat, O'nun meşîeti, başka bir deyimle, dilemesidir. Bazıları da bunun *'Allah'ın emriyle'* veya *'Allah'ın ilmiyle'* anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu ibârenin *'Allah'ın dileğiyle'* anlamına geldiğini ileri sürenler, Peygamberlere itâatın ancak Allah'ın dilemesiyle mümkün olacağını, keza onlara isyânında ancak bu dilek ve meşîetin bir sonucu olarak meydana geleceğini söylemişlerdir. Bunun 'Allah'ın ilmiyle' anlamında olduğunu ileri sürenler ise, peygamberlere kimin itâat edip, kimin isyân edeceğini Allah'ın ezelî ilmiyle bildiğini, O'nun hiçbir şeyden gâfil bulunmadığını söylemişlerdir»[385].

Mâturîdî'ye göre, herşeyi bilen, herşeyden haberdâr olan Yüce Allah, peygamberlerini gönderirken, elbette ki kendilerine kimlerin itâat edip, kimlerin isyân edeceğini bilmektedir. Onların itâatlarının peygamberlere bir fayda sağlaması söz konusu olmadığı gibi, bir zarar vermesi de söz konusu değildir. Fayda veya zarar, ancak itâat veya isyân edenlere râci olan bir husustur.

e — Peygamber gönderilmedikçe insanın cezâlandırılmaması :

Yüce Allah şöyle buyuruyor :*»Kim yola gelirse, ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim saparsa da ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez. Biz peygamber göndermedikçe, kimseye azâbetmeyiz».*[386]

Bu âyetten de anlaşıldığı gibi, peygamber gönderilmediği sürece in-

384 **Nisâ Sûresi**, âyet: 64.
385 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 142 b; en- Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Var. 115 a, vd.
386 **İsrâ Sûresi**, âyet: 15.

san, işlediği günahlardan dolayı sorumlu tutulmayacak ve bunlardan ötürü cezâlandırılmayacaktır. Mâturîdî, *«Biz peygamber göndermedikçe kimseye azâb etmeyiz»* âyetini incelerken, herşeyden önce bunun insanlar için Allah'ın büyük bir lütfu bulunduğunu zikretmekte ve daha sonra da bu âyetin delâlet ettiği muhtemel anlam ve kavramlar üzerinde durmaktadır.

Ona göre, insanlar genel olarak yaptıkları işin iyi veya kötü olduğunu veya dünya ve âhiret mutluluğa erebilmeleri için, neyi yapıp neyi yapmamaları gerektiğini kendilerine bildirecek ve onları doğru yola yöneltecek bir mürşide, bir öğreticiye muhtaç olarak yaratılmışlardır. Bu, insanlar için doğal bir ihtiyaçtır. İşte bundan dolayı Yüce Allah, insanlara peygamber göndermiş ve onları Kendi emir ve nehiylerini teblîğ etmek ve insanları doğru yola sevketmekle mükellef kılmıştır. Binaenaleyh, insanların mes'ul veya sevâb ya da azâba müstehak olabilmeleri için, Allah'ın emir ve nehiylerini önceden bilmeleri zorunludur. Bu husus gerçekleştiği an, artık kendileri için ileri sürebilecekleri bir mazeret veya bahâne, ya da tutunabilecekleri bir dal veya dayanak noktası kalmayacaktır.[387]

Mâturîdî, aslında insanların gerçekleri duyu organları veya düşünme ve araştırma ya da eğitim ve öğretim yollarıyle bilmeleri ve kavramaları mümkün olduğu halde, Allah'ın büyük bir lütfu ve ihsânı olarak kendilerine ayrıca peygamber gönderildikten sonra da inkâr ve inatlarında ısrar edecek olurlarsa, dünya ve âhiret, görecekleri cezânın çok büyük olacağını zikretmekte ve genel olarak bu cezânın üç şekilde olacağını söylemektedir :

B i r i n c i s i , *«Her can ölümü tadacaktır. Bir imtihan olarak size iyilik ve kötülük veririz. Sonunda Bize döneceksiniz»*;[388] *«Biz onları yeryüzünde iyiler ve kötüler olarak bölük bölük ayırdık; iyiliğe dönerler diye onları güzellikler ve kötülüklerle sınadık»*[389] âyetlerinde görüldüğü gibi, Yüce Allah'ın dünyada insanları, bir günah işlemedikleri halde, kendilerine bazı sıkıntılar vermek suretiyle sınaması, imtihan etmesidir ki, bunun hikmeti de, büyük bir ihtimalle onları uyarmak, günah işledikleri takdirde âhirette kendilerini bekleyen azâbın büyüklüğünü kendilerine hatırlatmaktır.

387 Bk. el-Mâturîdî, Te'vîlâtu'l-Kur'ân, Var. 414 a.
388 **Enbiyâ Sûresi**, âyet: 35.
389 **A'râf Sûresi**, âyet: 168.

İ k i n c i s i , Allah'ı inkâr eden ve bu inkârlarında inat ve ısrar edenlere verilen cezâdır. Bu ise, inananları uyarması ve başkalarına da ibret olması için, bu gibi kimselerin helâk edilmesi ve yeryüzünden köklerinin kazınmasıdır. Bu tür cezâlandırma, genellikle Allah'ın, bu yoldaki bir vaîdinden sonra hâsıl olmaktadır.

Ü ç ü n c ü s ü ise, dünyâda iken ve son nefeslerini vermeden önce tevbe edip, günahlarından dönmeyenlerin âhirette görecekleri cezâ ve çekecekleri azâptır.[390]

Mâturîdî'nin genel olarak peygamberlikle ilgili görüşleri işte bunlardır. Bundan sonra onun, Hz. Peygamber'in risâleti ile ilgili görüşlerini açıklamağa çalışacağız.

III — Hz. PEYGAMBER'İN NÜBÜVVETİ :

a — *Hz. Peygamber'in Nübüvvetini İspatlayan Deliller :*

Daha önce, genel olarak peygamberliğin gerektirdiği ve insanların peygamberler hakkında inanmaları gereken sıfat veya nitelikleri Kur'ân-ı Kerîm'in ne şekilde belirtiğini ve bunlar hakkındaki Mâturîdî'nin görüşlerini açıklamıştık. Bunlar, ana hatlarıyle peygamberlerin de herhangi bir yaratık gibi bir beşer olduğu esâsına dayanıyor ve bu gerçek, ilk inen âyetlerde olduğu gibi, daha sonra gelen âyetlerde de açık ve seçik bir şekilde ortaya konuyordu.[391] Bunun bir sonucu olarak da, ilk anda peygamberleri tanrılaştıran veya onlara tanrılık sıfatı isnâd eden dinler reddedilmiştir. Böylece peygamberlerin varlığı, varlıklar içinde insanların sınıfından oldukları tesbit ve tâyin edildikten sonra, peygamber olarak hâiz bulundukları sıfatlar, Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli yerlerinde belirtilmiştir. Genel olarak peygamberlerin insan olmaları itibariyle iki yönleri vardır. Biri, Allah'a karşı olan durumlarını, diğeri de insanlara karşı mükellef bulundukları görevlerini tayin eder. Peygamberlerin Allah'la olan ilişkileri, daha çok, O'nun elçisi olmak, risâlet görevini hakkıyle

390 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 414 b.

391 Örnek için bak: **Enbiyâ Sûresi**, âyet: 3; **İbrâhim**: 10-11; **Kehf**: 110; **Yâ-Sîn**: 15; **Şuarâ**: 154; **İkra'**: 1-4; **Müzzemmil**: 1-5; **Müddessir**: 1-5; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 375 a.

yerine getirmek, vereceği emâneti gereği gibi insanlara ulaştırmaktır.[392]

Peygamberlerin ana hatlarıyle müşterek nitelikleri işte bunlardır. Şimdi de Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlayan özel niteliklerini Mâturîdî'nin nasıl tasvir ettiğini görelim.

Mâturîdî bunları üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, Peygamber'in kendi şahsı ile ilgili, ikincisi hissî ve üçüncüsü de aklî olan hususlardır.[393]

1 — Hz. Peygamber'in Şahsı:

Peygamber'in şahsı ile ilgili hususlar özet olarak şunlardır : İnsanların tam muhtaç oldukları bir anda, Allah tarafından peygamber olarak görevlendirilen Hz. Peygamber'in mübârek yüzleri ayın ondördünden daha parlaktı. Misk'ten daha güzel bir kokuya, ipekten daha yumuşak bir tene sahipti. Yaradılışı eşsiz bir tenâsüb ve güzelliğin timsali idi. Allah onu her türlü âfet ve belâdan masun kılmış, her türlü iyilik ve güzellikle tezyin etmiş ve yaratıklar içinde en yüksek derece ve hasletleri kendisine vermiştir. Onun asla yalan söylediği görülmediği gibi, kendisinden şeriat ile ilgili bir hata ve yanlışlığın sudûr ettiği görülmemiştir. Düşmanlarından yıldığı ve korkup kaçtığı asla müşahede edilmemiştir. Hiçbir zaman bir kimseye karşı boyun eğmemiş veya bir menfaat karşılığı kendi nefsini küçültmemiş, asla ağzından kötü bir söz çıkmamış ve kendi çıkarını düşünmemiştir. Daima insanlara karşı şefkatli ve merhametli olmuş, dünya ve âhiret, her zaman onların iyilik ve mutlulukları için çalışmıştır.[394]

Hz. Peygamber'in insanlara olan sevgisi ve onlara karşı duyduğu şefkat ve merhamet o kadar büyüktü ki, bu aşırı derecedeki ulvî ve yüce duygu, onun zaman zaman Allah tarafından itab edilmesine ve onlar için kendisini bu derece harab etmesine gerek bulunmadığının kendisine hatırlatılmasına sebep olmuştur. Meselâ; buna örnek olarak şu âyetleri zikretmemiz mümkündür : *«Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören kimse, kötülüğü hiç işlemeyene benzer mi? Şüphesiz Allah dilediğini saptırır; dilediğini de doğru yola eriştirir. Ey Muhammed! Artık onlara üzülerek kendini herab etme. Allah onların yaptıklarını şüphesiz bilir».*[395] *«Ey Muhammed! İnanmıyorlar diye, nerede ise kendini mahvedeceksin».*[396] *«Sabret, sabır ancak Allah içindir. Onlara üzülme, kurdukları düzenlerden de endişe etme«.*[397] *«Ey inananlar- And olsun ki, içinizden size, sıkıntıya uğramanız kendisine ağır gelen size düşkün, inananlara şefkatli ve merhametli bir peygamber gelmiştir».*[398]

Kerem ve cömertliğinin büyüklüğünden dolayı da Allah'ın uyarmasına mâruz kalmıştır : *«Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme. Büsbütün de açıp, tutumsuz olma. Yoksa pişman olur, açıkta kalırsın».*[399] Hz. Peygamber'in eli o kadar açık, kerem ve cömertliği öylesine büyüktü ki. yarınını asla düşünmemiş ve bunun için elinde bir dirhem veya bir lokma dahi bırakmayı aklından geçirmemiştir. Peygamberlik iddiasından vazgeçtiği veya biraz olsun bu konuda tâviz verdiği takdirde, kendisine, dünyanın en büyük nimetlerinin bahşedileceği, hatta dilerse, kendilerine başkan veya kral tayin edileceği bildirilmesine rağmen, dürüstlüğünün ve dâvasındaki samimiyetinin bir gereği olarak bütün bunları reddetmiştir.[400]

Hz. Peygamber'in kişiliği ile ilgili bu tür haslet ve nitelikler saymakla bitirilemez. Kısaca şunu ifade edebiliriz ki, onun bu mümtaz şahsiyetinin bir sonucu olarak, başlangıçta kendisine karşı gelenler, dâvetine icâbet etmemek ve ona inanmamakta direnenler, kısa bir zaman sonra karşısında diz çökmek ve inatlarından geri dönmek zorunda kalmışlardır. İşte bu, Allah'ın ona bahşettiği ve peygamberliğini isbatlayan en büyük bir lütfu ve ihsanıdır. Ve işte bu lütuf ve ihsanın bir sonucu olarak da İslâmiyet sür'atle yayılmış, cihanşümûl bir din haline gelmiş ve dolayısıyle bugün, onun açmış olduğu tevhîd sancağının altında altıyüz milyondan fazla müslüman toplanmış, ülkü ve inanç birliği yapmış bulunmaktadır.[401].

2 — Hissî Deliller:

Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden delil türlerinin ikincisi

392 Bk. Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'ân'a Göre İmân Esasları**, s. 70-71.
393 Gazzâlî'ye göre de bunlar, hissî, hayâlî ve aklî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bk. Gazzâlî, **el-Madnûnu'l-Kebîr**, s. 18, Mısır 1309.
394 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 202.
395 **Fâtır Sûresi**, âyet: 8.
396 **Şuarâ Sûresi**, âyet: 3.
397 **Nahl Sûresi**, âyet: 127.
398 **Tevbe Sûresi**, âyet: 128.
399 **İsrâ Sûresi**, âyet: 29.
400 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 203.
401 Bu konular için bk. Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri**, M. Said Mutlu çevirisi, C. I, s. 13-15, İst. 1966; Fuzûlî, **Matlau'l-İ'tikâd**, Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî neşri, s. 67-68, Ankara 1962, ve Esad Coşan-Kemal Işık çevirisi, s. 57-58.

de hissî, duygusal delillerdir. Bunlar da, genellikle birtakım olağanüstü fiillerden meydana gelmektedir. Nitekim Peygamberimizin gösterdiği ayın iki parçaya ayrılması, avucundaki taş kırıntılarının Allah'ı tesbih etmesi, parmakları arasından suyun fışkırması, dilsizlerin konuşması, ağaçların boyun eğmesi, az yemeği çoğaltıp birçok kimsenin doymasına sebep olması, az suyla birçok kimsenin susuzluğunu gidermesi, ağaç kütüğünün inlemesi, bir gecede Mescid-i Aksâ'ya gidip dönmesi, Hira dağındaki mağarada saklanması ve düşmanları önünden geçtikleri halde onu görememeleri ve benzerleri birtakım doğaüstü mucizeler bu cümledendir ki, bütün bunlar Hz. Peygamber'in doğruluğunu ve nübüvvetini isbatlayan delillerdir.[402]

3 — A k l î   D e l i l l e r :

Mâturîdî'ye göre, Hz. Peygamber'in nübüvvetini isbatlayan üçüncü ve en önemli delil, akla dayanan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Mâturîdî bunu, Peygamber'in en büyük aklî delili olarak nitelendirmektedir. Konunun önemine binaen biz burada, gerek Kur'ân-ı Kerîm'i, gerekse onun esasını teşkil eden vahyi ayrı konular halinde incelemekte yarar görmekteyiz.

b — *Vahiy* :

Peygamberin Allah'ın elçisi olması, Allah'a ve gönderildiği insanlara karşı görevlerinin neler olduğunu öğrenmesi, Allah'dan vahiy almasına bağlıdır.

Vahyin dildeki anlamı, gizli bir şekilde konuşmak, belirli bir şeyi en sür'atli bir biçimde ve gizli olarak kalbe intikal ettirmek, kalbin o şeyi bilmesini sağlamak, gizli söz ve ilham demektir.[403] Dil kurallarına göre bu anlama gelen vahiy kelimesi, genel olarak akıl sâhibi olanlara isnâd edilir. Bununla beraber, bu kelimenin bazan, cansız ve hayvan gibi akıl sâhibi olmayan varlıklara da isnâd edilmesi mümkündür. Bu takdirde hitâb edilen varlık, akıl sâhibi mevkiine konmuş ve ona akıllı

---

402 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 203-204; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 79 a; Gazzâlî, **el-İktisâd fî'l-İ'tikâd,** s. 208-211, **İ'tikâdda Orta Yol,** Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 155-156.

403 Bk. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** C. XV, s. 379; İbn Fâris, **Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa,** C. VI, s. 93; el-İsfahânî, **el-Mufredât fî-Ğârîbi'l-Kur'ân,** s. 536; el-Cevherî, **es-Sıhah,** C. VI, s. 2520; Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi,** M. Saîd Mutlu çevirisi, C. I, s. 71 vd.

imiş gibi muâmele edilmiş olur.[404] Böylece vahiy kelimesinin gerçek anlamının, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın kullanıldığı anlaşılmış olur.

Kur'ân-ı Kerîm, genellikle vahiy kelimesini insana nisbet etmektedir. Bununla beraber bazan, insanların birbirleri arasında cereyan eden ve şeytanın onlara yaptığı gizli fısıldamaları da bu kelime ile ifade ettiği görülmektedir.[405] Kur'ân-ı Kerîm'den anlaşıldığına göre Yüce Allah, insanlarla üç şekilde konuşmaktadır. Birincisi, insana doğrudan doğruya vahyetmek suretiyle hâsıl olmaktadır. Bu tür bir vahiyde, peygamberlerle bütün insanlar birleşmektedir. Bu ise daha çok bir şeyi ilham etmek veya kalbe doğurmak, ya da bildirmek anlamına gelir. İkincisi, Allah'ın perde arkasından konuşmasıdır. Bu da Allah'ın, sözünü duyurmak istediği kimseye duyurması için, sözleri belirli bir cisimde yaratması suretiyle hâsıl olur.[406] Allah'ın perde arkasından konuşmasının anlamı, görülmeyeceği şekilde konuşması demektir ki, bu da O'nunla insan arasında bir hâil veya perdeye benzer bir engelin konmasıdır. Aslında bu engel kalmış olsa bile, yine Allah'ı görmek mümkün olmayacaktır. Üçüncü vahiy şekli de, sâdece Allah tarafından peygamberlere gelen vahiydir. Bunun peygambere ulaştırılması ise, bir melek olan Cibrîl vasıtasiyle olur. Dinî bir terim olarak vahyin mânası budur. İlâhî tabîatla insan tabîatı birbirine benzemez. Dolayısiyle aralarında doğrudan doğruya bir temasın kurulması imkânsızdır. Binaenaleyh bu teması sağlayacak bir vasıtaya ihtiyaç vardır ki, işte bu vasıtaya vahiy, perde veya melek adları verilmiştir.[407]

Vahyin, genel olarak ifade ettiği anlam işte budur. Mâturîdî de bunlara ilâve olarak bu kelimenin Arap dilinde neyi ifade ettiğini Kur'ân-ı Kerîm'den misaller getirmek suretiyle açıklamakta ve bunun şu mânaları ifade ettiğini söylemektedir :

---

404 Bk. **Zilzâl Sûresi,** âyet : 5; **Nahl** : 65; **Fussilet** : 12; kezâ bak. Taberî, **Câmiu'l-Beyân an-Tevîli'l-Kur'ân,** C. XXX, s. 147; et-Tabersî, Ebû Âli el-Fadl b. el-Hasan, **Mecmau'l-Beyân fî-Tefsîri'l-Kur'ân,** C. VI, s. 375, C. X, s. 526, Tahran 1373; ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Omer, **el-Keşşâf'an-Hakâik Ğavâmıdi't-Tenzîl,** C. II, s. 481, C. IV, s. 625, Kahire 1957; Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili,** C. VII, s. 6011, İstanbul 1935.

405 **En'âm Sûresi,** âyet : 112, 121; **Kasas** : 7; **Tâ-Hâ** : 3.

406 Bk. **Tâ-Hâ Sûresi,** âyet : 13, 14; Nisâ s. 136; **Kasas** : 30; kezâ bak : ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf,** C. IV, s. 183; Fahreddîn er-Râzî, **Mefâtîhu'l-Ğayb,** C. VII, s. 423, İstanbul 1307; M. Reşîd Rızâ, **Tefsîru'l-Menâr,** C. VI, s. 71, Mısır 1954.

407 Tafsilât için bak : Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi,** C. I, s. 71-85; Doç. Dr. Hüseyin Atay, **Kur'ân'a Göre İmân Esasları,** s. 71-73.

1 — Peygamberlere gelen vahiy: Bu tür bir vahiy, «*Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur; yahut bir elçi gönderir. Kendi izniyle, dilediğini vahyeder. Doğrusu O, Yücedir, Hakîmdir*»[408] âyetinde görüldüğü gibi, Allah'ın peygamberlerine bir melek göndermesi suretiyle hasıl olur.

2 — İşârete veya bir şeyin belirlenmesine dayanan vahiy, bu çeşit bir vahyi de, Yüce Allah'ın şu sözlerinde görmek mümkündür : «*Zekeriyâ bunun üzerine mâbedden çıkıp milletine : Sabah akşam Allah'ı tesbih edin, diye işârette bulundu*».[409]

3 — İlhâm anlamında olan vahiy ki, bu mâna aşağıdaki âyetlerde açık bir şekilde görülmektedir : «*Rabbin bal arısına : Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin; sonra her çeşit üründen ye; sonra da Rabbinin işlemen için gösterdiği yollardan yürü, diye ilhâm etti*».[410] «*Mûsâ'nın annesine : Çocuğu emzir, başına gelecekten korktuğun zaman, onu suya bırak; korkma, üzülme. Biz şüphesiz onu sana döndüreceğiz ve peygamber yapacağız, diye ilhâm etmiştik*».[411] «*İşte ogün, Rabbinin ona vahyetmesi, ilhâm etmesiyle kendi haberlerini anlatır*».[412]

4 — Fısıldaşma veya gizli konuşma anlamına gelen vahiy : Bu mânayı da şu âyette görebiliriz : «*Aldatmak için birbirlerine câzip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanları, her peygamberin düşmanıdır. Bu şeytanlar, âhirette inanmayanların kalplerinin onlara yönelmesi, onlardan hoşnud olması ve onların işledikleri suçları işlemeleri için o sözleri fısıldarlar*».[413]

Buraya kadar ana hatlariyle vahyin anlamını anlatmağa çalışmış bulunuyoruz. Bundan sonra da vahye dayanan ve Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi olan Kur'ân-ı Kerîm'i, Mâturîdî'nin görüşleri ışığı altında incelemeğe çalışacağız.

c — *Kur'ân* :

Mâturîdî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in nübüvvetini

408 **Şûrâ Sûresi,** âyet: 51.
409 **Meryem Sûresi,** âyet: 11.
410 **Nahl Sûresi,** âyet: 68-69.
411 **Kasas Sûresi,** âyet: 7.
412 **Zilzâl Sûresi,** âyet: 4-5.
413 **En'âm Sûresi,** âyet: 112-113.

isbatlayan en büyük aklî bir delildir. Bu, Allah'ın ona bahşettiği en büyük bir mucizedir. Aslında Peygamber'in, doğruluğunu ve dâvasında haklı bulunduğunu isbatlamak için mucizeyi halkın huzurunda gösterip, onlara meydan okumadıkça ve onlar da buna karşı âciz kalmadıkça, mucizenin bir anlamı yoktur. Hz. Peygamber'in, belâğat ve fesâhatta çok ileri gitmiş ve özellikle söz sanatını çok iyi bilmiş omalarına rağmen Araplara karşı Kur'ân-ı Kerîm'le meydan okuduğu ve onların da buna karşılık vermekten âciz kaldıkları, tevâtüren bilinen bir gerçektir. Şâyet böyle bir karşılık verilmiş olsaydı, şüphesiz bu, gizli kalmayacak ve derhal insanlar arasında yayılacaktı. Çünkü bazı sapık ve kendini bilmez şâirlerin, Kur'ân'a nazîre yapmak özentisiyle düzenledikleri bazı şiirleri ile Peygamber'e meydan okudukları ve kendilerine gereken karşılık verildiği zaman, aralarında meydana gelen tartışmalar ve çelişikler hemen ortaya çıkmıştır. O halde, Hz. Peygamber'in onlara Kur'ân-ı Kerîm'le meydan okuduğunu inkâr etmek imkânsız olduğu gibi, Arapların, biraz önce de işâret ettiğimiz gibi, fesâhattaki üstün kudretlerini ve kendi dillerini, canlarını ve mallarını korumak ve özellikle müslümanların hüküm ve idâresinden kurtulmak için bütün güçleriyle Peygamber'in nübüvvetini kabul etmemeğe gayret sarfettiklerini, bununla beraber ve bütün çabalarına, tüm direnişlerine rağmen bir başarı elde edemeyip, âciz kaldıklarını da inkâr etmek imkânsızdır.[414]

Kur'ân-ı Kerîm'in üslûbunun akıcılığı, insanı hayrette bırakan nazmiyle bir arada bulunan fesâhatı, Arapların gerek şiirlerinde, gerekse hutbelerinde kullandıkları üslûb ve metodlardan bambaşka bir metod ve üslûb kullanması ve özellikle böyle bir nazımla böyle bir akıcılığın bir araya gelmesi, yeryüzünde o güne kadar benzerine rastlanmamış bir mücâdele metodu ve Peygamber'in risâletine delâlet eden deliller kullanması, gelip geçmiş bütün peygamberlerden ve gönderildikleri milletlerin durumlarından o güne kadar hiçbir kimsenin bilmediği ve bilmesi de mümkün olmayan birtakım haberler vermesi ve gelecekle ilgili bilgiler ihtiva etmesi, şüphesiz insanların kudretleri dışında kalan ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden en büyük bir mucizedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu gerçeği ifade eden birçok âyet vardır. Bizim burada bunların hepsini de zikretmemiz mümkün değildir. Esasen konumuz, Kur'ân-ı Kerîm'in bizâtihî kendisi olmayıp, onun Hz. Pey-

414 Bk. el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhid,** s. 204; Gazzâli, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd,** s. 206 vd; **İ'tikadda Orta Yol,** Dr. Kemal Işık çevirisi, s. 153-155.

gamber'in nübüvvetini isbatlayan nasıl bir delil olduğunun incelenmesidir. Zira Kur'ân'ın her yönüyle incelenmesi, başlı başına birçok tez konusu olacak kadar geniş ve kapsamlıdır. Binaenaleyh biz burada, Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, bu âyetlerden sadece birkaçını zikretmekle yetineceğiz Yüce Allah şöyle diyor : *«De ki : İnsanlar ve cinler, birbirine yardımcı olarak bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için bir araya gelseler, and olsun ki, yine benzerini ortaya koyamazlar».*[415] *Görebildiklerimiz ve göremediklerimiz üzerine yemin ederim ki, Kur'ân şerefli bir elçinin getirdiği sözdür. O, şâir sözü değildir; ne az inanıyorsunuz!».*[416] *«Ey Muhammed! Senin için, 'Onu uydurdu' diyorlar; öyle mi? De ki : Onun sûrelerine benzer bir sûre meydana getirin. İddiânızda samimi iseniz, Allah'dan başka, yardım için çağırabileceklerinizi de çağırın».*[417]

İşte onlar, Kur'ân-ı Kerîm'in bu şekilde meydan okumasına ve bütün çabalarına rağmen, değil tümünün, hattâ değil bir sûresinin, bir âyetinin dahî benzerini meydana getirememişler ve âciz kalmışlardır. Mâturîdî'nin de önemle üzerinde durduğu husus işte budur.[418]

d — *Hz. Peygamber'le İlgili Diğer Bazı Özellikler* :

1 — R i s â l e t i n i n G e n e l l i ğ i :

Yüce Allah bu konuda şöyle diyor : *«Ya Muhammed! De ki : Ey insanlar! Doğrusu ben, göklerin ve yerin hükümrânı, O'ndan başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın, hepiniz için gönderdiği peygamberiyim. Allah'a ve okuyup yazması olmayan, haber getiren peygamberine - ki o da Allah'a ve sözlerine inanmıştır - inanın; ona uyun ki doğru yolu bulasınız».*[419] Mâturîdî de işte bu âyete dayanarak, Hz. Peygamberin risâletinin, daha önce gelip geçen peygamberlerin aksine, genel bir anlam ifade ettiğini, onun, beyaz, esmer, siyah, veya kızıl yeryüzündeki bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğini zikretmekte, ayrıca « H â t e m u ' l - E n b i y â » , peygamberlerin en sonuncusu olmakla, ondan sonra bir daha peygamber gönderilmeyeceğini söylemektedir. Eh-i Sünnet'in bu konudaki görüşü de genel olarak işte budur. Buna göre, Hz. Peygamber'in risâleti tüm insanlara, hattâ cinlere dahi şâmil olduğu gibi, getirdiği şeriat ve hükümler de kıyamete kadar yürürlükte kalacaktır. Onun gelmesiyle, diğer bütün dinlerin hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır.[420]

Mâturîdî'ye göre Hz. Peygamber, bu niteliğiyle, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Esâsen Yüce Allah *«Ey Muhammed!» Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik»*[421] demek suretiyle bu gerçeği te'kid etmiştir. Mâturîdî, âyette geçen *«âlemlere rahmet olarak gönderdik»* sözünün, insan veya cin, varlıklar âleminde yaşayan her canlıyı içine aldığını, zira Peygamber'in, daha önce de söylendiği gibi, onların tümüne gönderildiğini zikretmektedir. Ayrıca burada geçen rahmet kelimesinin de, birkaç anlamı ifade ettiğini, bunlardan birinin, müstehak oldukları cezanın ertelenmesi, ikincisinin, Peygamber'e uydukları, emirlerini yerine getirdikleri takdirde, dünya ve âhiret, mutluluğa ve kurtuluşa kavuşacakları, üçüncüsünün ise, büyük günah işlemiş olanlara âhirette şefâat edeceği anlamına geldiğini söylemektedir.[422]

Binaenaleyh, Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi bulunduğuna cinler dahil, aklı başında olan tüm yaratıkların imân etmesi zorunludur. Böyle bir imân ise, ancak ondan önce gelip geçmiş bütün peygamberlere ve Kur'ân dahil onlara indirilen bütün mukaddes kitaplara, meleklere, öldükten sonra dirilmeğe, cennet ve cehennem'e ve kısaca her müslümanın inanmakla mükellef bulunduğu imân esaslarına inanmak ve İslâmiyetin tüm şartlarını kabul etmekle mümkün olur.[423]

Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olması da işte bu vasıflarından ileri gelmektedir.

2 — R i s â l e t i n T e b l i ğ i

Hz. Peygamber, bütün insanlara ve cinlere peygamber olarak gönderildiğine ve bu niteliğiyle de âlemlere rahmet olduğuna göre, Allah'ın kendisine tevdi, etmiş olduğu bu kutsal görevi hakkıyle yerine getirmek ve bunu korkmadan ve hiçbir şeyden çekinmeden insanlara tebliğ etmek ve onları Allah'ın yoluna davet etmek zorundadır. Bunun için Yüce Allah ona şöyle buyuruyor: *«Ey Peygamber. Rabbinden sana indirileni*

415 **İsrâ Sûresi,** âyet: 88.
416 **Hâkka Sûresi,** âyet: 38-41
417 **Yûnus Sûresi,** âyet: 38.
418 Tafsilât için bak: el-Mâturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd,** s. 204-210; **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 20 a, 52 b, 429 a, 530 b, 691 a, 894 a; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille,** Var. 122 b, vd; F. Buhl, **Kur'ân, İslâm Ansiklopedisi,** C. VI, s. 995 vd, İstanbul 1955.
419 **A'râf Sûresi,** âyet: 158.

420 Bk. al-Mâturîdî, **Te"vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 270 a.
421 **Enbiyâ Sûresi,** âyet: 107.
422 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 475 b.
423 **Bakara Sûresi,** âyet: 285; el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 69 b.

tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez».[424]

Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, bu âyetle Yüce Allah, Hz. Peygamber'e hiçbir şeyden korkmadan, özellikle müşriklerin kendisine karşı giriştikleri birtakım desise ve entrikalardan ürkmeden, hattâ kendisini öldürmekle ilgili tehdid ve teşebbüslerden dahi yılmadan ve zamanında Allah'tan gelen emirleri insanlara tebliğ etmekle emretmiş olmaktadır. Bunu yaparken karşılaşacağı her türlü tehlikeden kendisini koruyacak olan, şüphesiz Yüce Allah'tır. Buna rağmen, hayatının tehlikeye girmesinden korkarak, tebliğ görevini yerine getirmezse, risâlet görevini de ihmal etmiş ve yerine getirmemiş olur.

Mâturîdî, bu tebliğ görevinin bütün tehlikelerine rağmen, dil ile olması gerektiğini ve esâsen Alah'ın emrinin de bunu ifade ettiğini zikretmekte ve bundan dolayı da peygamberlerin kendi milletlerinin dilleriyle gönderilmiş olduklarını söylemektedir.[425]

3 — Hz. Peygamber'in İsmeti :

Peygamberlik ismeti, başka bir deyimle küçük veya büyük her türlü günahı işlemekten masun olmayı gerektirir. Bununla beraber peygamberlerin, Allah'ın elçiliği görevi dışında küçük günah (sağîra) işlemelerinin mümkün olduğunu ileri süren bazı görüşler de vardır. Buna ilâve olarak bir kısım insanlar, peygamberlerin Allah'a ve O'nun emirlerine uymaya dâvet dışında küçük günahları işleyebilecekleri gibi, peygamberliklerinden önce büyük günahları (kebâir, kebîre) da işleyebileceklerini ileri sürerler. Diğer bir görüş de, onların, peygamber olmadan önce de, olduktan sonra da küçük günahları işleyebilecekleri merkezinde toplanmaktadır.[426]

Peygamberlerin ismetini kabul etmeyenler, genel olarak şu delillere dayanıyorlar :

Birincisi, bu konuyla ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı âyetlerdir ki, bunların en önemlileri şunlardır : *«Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvasından yedi; ayıp yerleri görünüverdi. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular. Âdem, Rabbine başkaldırdı ve yolunu*

424 **Mâide Sûresi**, âyet: 67.
425 el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 191 b, 192 a; **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 208 vd.
426 Bu konu için bk. et-Teftazânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. II, s. 142.

şaşırdı».[427] *«Rabbin seni dalâlette, şaşırmış bulup, doğru yola eriştirmedi mi?».*[428]

İkincisi, genellikle bilinen bir husus, ismet'in, sâhibini her türlü kötülükten alıkoyan bir özellik olmasıdır. Dolayısiyle, onun varlığı kabul edildiği takdirde, günahların terkinde sevâba lâyık olunmaması gerekir.

Üçüncüsü, *«De ki : Ben de ancak sizin gibi bir insanım»*[429] âyetinde de görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in bir insan olmasıdır. İnsanın ise günahsız olması mümkün değildir. Aksi takdirde, meleklerden ayrılması imkânsız hâle gelirdi.

Peygamberlerin ve özellikle Hz. Peygamber'in ismetiyle ilgili bu gibi itirazlara karşı, Ehl-i Sünnet Okulu ana hatlarıyle şu karşılığı vermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu gibi âyetlerin te'vîli mümkündür. Dolayısiyle bunların peygamberlerin ismetine zarar vermeleri veya bu hususta şüpheye düşülmesi söz konusu olamaz. Zira bu ve benzeri âyetler, meselâ, yalanı da içine alan günahları kasdetmiş olsaydı, peygamberlerin doğru söylememe ihtimaline delâlet etmiş ve dolayısiyle bu da, peygamberlikleri hakkında şüpheye düşülmesine sebebiyet vermiş olurdu. Oysa böyle bir şey onlar hakkında muhaldir. İsmet, sâhibini kötülüklerden alıkoyan bir unsur olmasına rağmen, onun irâde hürriyetini tamamen ortadan kaldırmaz. Bir kimsenin, tâat ve mâsiyetin dışında kalan birtakım fiillerinde elbette ki bir irâde hürriyeti, bir davranış serbestîsi vardır. Kötülükler, cezâyı gerektiren fiillerdir. Onların yokluğu, sâbit bir şey olmayıp, kişinin bulunduğu halde kalması demektir. Sevâba ise, ancak ameller hak kazanır. Genel olarak insanda esas olan ismettir. Mâsiyet ise, suç esnâsında insana ârız olan bir şeydir. Buna göre, bazı seçkin kişilerde, Allah'ın bir lutfu olarak aslî halin devam etmesi ve ârız olan bir şeyle bozulmaması pekâlâ mümkündür. Buna ilâve olarak yine bazı kimselerin tâat ve ibâdetle çok meşgul olmalarından dolayı mâsiyete yönelmemeleri de imkân dâhilinde olan bir husustur.[430]

Mâturîdî, bunlara ilâve olarak, *«Ey Muhammed! Seni, sana vahyettiğimizden ayırıp, başka birşeyi Bize karşı uydurman için uğraşırlar.*

427 **Tâ-Hâ Sûresi**, âyet: 121.
428 **Duhâ Sûresi**, âyet: 7.
429 **Kehf Sûresi**, âyet: 110.
430 Bk. Fuzûlî, **Matlau'l-İ'tikâd**, s. 65-67 ve tercümesi, s. 55-57; et-Teftazânî, **Şerhu'l-Makâsıd**, C. II, s. 142 vd.

O zaman seni dost edinirler»[431] âyetini incelerken Hz. Peygamber'in ismeti konusunda şöyle diyor : Hz. Peygamber Allah'ın elçisi olarak görevlendirdiği zaman, kâfirler onu dalâlete düşürmek, görevinden vazgeçirmek ve Allah'a karşı gelmesini sağlamak için ellerinden geleni yapmışlar, türlü fitne ve desîselere başvurmuşlardır. Bu cümleden olarak, meselâ, ona, bu Kur'ân'ı istemiyoruz; onu değiştir, gibi sözler söylemişler ve Allah'a iftira etmesi ve O'na karşı gelmesi için türlü baskılar yapmışlardır. Bütün bunlara rağmen Yüce Allah, Hz. Peygamber'i onların şerrinden korumuş ve ona en ufak bir kötülük gelmesine dahî meydan vermemiştir. Bu da, Hz. Peygamber'in ismetine delâlet eden en büyük delillerden biridir.[432]

Peygamber'in ismetine delâlet eden deliller, elbette ki bunlardan ibaret değildir. Fakat biz burada, konuyu daha fazla uzatmamak için, bu kadarla yetinmiş bulunuyoruz.

4 — Hz. Peygamber'in Şefâati :

Mâturîdî'nin de işâret ettiği gibi, Hz. Peygamber'in en önemli özelliklerinden biri de, Yüce Allah'ın, bir lutfu ve ihsânı olarak ona, âhirette günahkâr mü'minlere şefâatte bulunma yetkisi bahşetmiş olmasıdır. Bu yetki, sâdece Hz. Peygamber'e verilmiş olan bir lutuftur. Bu ise, onun ümmeti için bir saâdet, bir mutluluk kaynağıdır. Hz. Peygamber'i, diğer peygamberlerden ayıran ve onlardan üstün olduğuna delâlet eden özelliklerden biri de, işte budur.

Allah'ın Hz. Peygamber'e bahşetmiş olduğu bu büyük ihsânı, âhirette günahkârların tüm ümitlerini yitirdikleri, kendilerine bir şefâatçı arayıp bulamadıkları bir anda, O'nun izni ve dilemesiyle hâsıl olacaktır. Bunun için Allah, Kendi yüce vasıflarından bahseden âyette şöyle diyor : *«Allah, O'ndan başka tanrı olmayan, Kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, Diri, her an yaratıklarını gözetip Duran'dır. Göklerde ve yerde olan ancak O'nundur. O'nun izni olmadan katında şefâat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir; dilediğinden başka, ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır. Onların gözetilmesi, O'na ağır gelmez».*[433]

Bu âyette geçen şefâat ve genel anlâmda şefâat konusunda ihtilâfa düşülmüştür. Mâturîdî, bunlardan özellikle Mu'tezile'nin bu konudaki görüşü üzerinde durmakta ve daha sonra da kendilerine gereken cevabı vermektedir. Mu'tezile'ye göre şefâat, ancak günah işlememiş ve hayır sahibi veya günah işlemiş de, günahından tevbe etmiş ve pişman olup, kendisini Allah yoluna adamış kimseler içindir. Buna delil olarak da, Yüce Allah'ın *«Arşı yüklenen ve çevresinde bulunanlar, Rablerini överek tesbih ederler; O'na inanırlar. Mü'minler için : 'Rabbimiz! İlmin ve rahmetin her şeyi içine almıştır. Tevbe edip, Senin yoluna uyanları bağışla; onları cehennemin azâbından koru' diye bağışlama dilerler»*[434] anlamındaki âyetini gösteriyorlar. Onlara göre tevbe ve istiğfar, ancak dünyada iken olur. Âhiretteki şefâat da, ancak bu gibi kimseler için mümkündür. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimseler, tevbe etmeden öldükleri takdirde, ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. Zira Allah onların ebedî olarak cehennemde kalacaklarını haber vermiştir. Eğer Allah, şefâatın bir gereği olarak onları affeder ve cennetine sokarsa, vaîdinden dönmüş olmasını ve bu konu ile ilgili haberinin de doğru olmamasını gerektirecektir. Böyle bir şey ise, Allah hakkında muhaldir.[435]

Mâturîdî buna karşılık, aslında şefâatın günahkârlar için olması gerektiğini, günahı olmayan bir kimsenin esâsen buna ihtiyacı bulunmadığını söylemekte ve âyette de geçtiği gibi, Allah, tevbe ve istiğfar edenleri affedeceğini bildirdiğine göre, niçin Peygamber'in şefâatı

431 **İsrâ Sûresi**, âyet: 73.

432 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 426 b; **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 208 vd; **Risâletun fî'l-Akâid**, s. 20 ve türkçe terc. **Akâid Risâlesi**, s. 30; en-Nesefî, **Tabsıratu'l-Edille**, Var. 128 vd.; Prof. Dr. M. Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, s. 32 vd.

433 **Bakara Sûresi**, âyet: 255.

434 **Mü'min Sûresi**, âyet: 7.

435 Çeşitli fırkaların ve özellikle Mu'tezile'nin büyük günahla ilgili görüşleri için bk. Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân**, Var. 61 b, 847 a, 847 b, 861 a; en-Nesefî, **el-Akâidu'n-Nesefiyye**, s. 117-118; **Sahîhu Muslim**, C. I, s. 63-65; Zuhdî Hasan Cârullah, **el-Mu'tezile**, s. 15 vd.; Ebû Muhammed Osman el-Irâkî, **Târîhu'l-Firakı'l-İslâmiyye**, Var. 13 b, Süleymâniye Ktb. No. 791; Hannâ'l-Fâhûrî, Halîlu'l-Cerr, **Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye**, C. I, s. 137 vd.; W. Thomson, **Kharijitism and The Kharijites**, Macdonald Presentation Volume, 1933, ayrı basım; el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Fırak**, s. 70 vd.; eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, C. I, s. 139 vd.; el-Hayyât, **Kitâbu'l-İntisâr**, s. 164-168; A. Emin, **Fecru'l-İslâm**, s. 297; Dr. Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, s. 30-34.

üzerine onları affetmesi mümkün olmasın, demektedir.[436] Ona göre büyük günah işleyenler, müslüman olup, imândan çıkmış değillerdir. Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına ve bütün imân esaslarını kabul ve tasdik ettiklerine göre, elbette âhirette Hz. Peygamber'in şefâatına nâil olacaklardır. Bunun aksini ileri sürmek, gerçeği inkâr etmek ve Allah'ın lütuf ve ihsânından yüz çevirmektir. «*Artık onlara, şefâatçilerin şefâatı fayda vermez*»[437] anlamındaki âyet ise, kâfirler için olup, bunun günahkâr olan mü'minlerle bir ilgisi yoktur.[438]

Mâturîdî'nin, Hz. Peygamber'in şefâatı hakkındaki görüşleri, ana hatlariyle işte bunlardır. Aklın ve mantığın kabul edebileceği esaslar da, gerçekte bunlardan başka bir şey değildir.

---

436 el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 61 b, 62 a.

437 **Müddessir Sûresi,** âyet: 48. Tezde geçen âyetlerin tersümesinde, Doç. Dr. Yaşar Kutluay ve Doç. Dr. Hüseyin Atay tarafından hasırlanıp, 1961 yılında birinci baskısı Diyânet İşleri Başkanlığınca yayınlanan ve ikinci baskısı da, Doç. Dr. Hüseyin Atay, Doç. Dr. Mehmet Hatiboğlu ve Osman Keskioğlu'ndan kurulu komisyon tarafından tekrar gözden geçirildikten sonra, yine aynı dâirece 1973 yılında Ankara'da yayınlanan **«Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı» (Meâl)** adlı eserden faydalanılmıştır.

438 Bk. el-Mâturîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** Var. 463 b, 847 a, 847 b, 861 a.

S O N U Ç

Bütün bu incelemelerimizden de anlaşılıyor ki, Mâturîdî, İslâm akîdesi ve Kelâmı üzerinde aklî düşünceyi temsil eden büyük bir imamdır. O'nun gerek hayatı, gerekse âilesi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber bazı tarihçiler, onun nesebinin Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ansârî'ye kadar dayandığını zikreder. Mâturîdî'nin doğum tarihi hakkında da kesin bir bilgi yoktur. H. 238/M. 852 yılında doğduğu zannedilmektedir. Bununla beraber bilinen bir husus, onun, İslâm dini ve özellikle İslâm akîdesiyle ilgili görevlerini hakkıyle yerine getirmiş bir insanın huzur ve rahatlığı içinde H. 333/M. 944 yılında hayata gözlerini kapamış ve Semerkant'ta defnedilmiş olmasıdır.

Mâturîdî, kültürünü çağında yaşamış ve dizileri itibariyle İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye kadar varan büyük bilginlerden almıştır. İslâm akîdesi üzerinde büyük tesirler icra etmiş ve günümüze kadar intikal eden büyük eserler vermiştir. Bunlar arasında *Kitâbu't-Tevhîd* ile *Te'vîlatu'l-Kur'ân* adlı eserleri, Müslümanlar arasında pek meşhurdur. Diğer eserleri, maalesef daha sonra gelen araştırıcıların ihmalleri yüzünden kaybolmuştur. Bu da gösteriyor ki, Mâturîdîliğin kurucusu olan bu büyük imama gereken değer verilmemiş ve çağdaş meslekdaşı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'de olduğu ölçüde geniş bir araştırma ve inceleme konusu yapılmamıştır.

Eh-i Sünnet Okulunun iki büyük kurucusu Mâturîdî ile Eş'arî arasında esasa ilişkin olmayan tâli meselelerde bazı ihtilaflar görülmektedir. Bu ihtilafların kırk kadar olduğunu söyleyenler vardır. Bunların bazılarını tezimizde zikretmiş bulunuyoruz. Dolayısiyle, bazılarının ileri sürdüğü gibi, Mâturîdîliğin Eş'arîlikten çok Mu'tezile'ye daha yakın bulunduğunu söylemek doğru değildir.

Mâturîdî, eserlerinde sapık fırkaların çeşitli konulardaki fikirlerini de zikretmiş, bunları büyük bir dikkat ve titizlikle incelemiş ve özellikle *Kitâbu't-Tevhîd* adlı ünlü eserinde sırası geldikçe bunlara gereken cevapları vermiştir.

Mâturîdî'ye göre imân, dil ile ikrar, kalb ile tasdiktir. Dili ile ikrar ettiği halde, kalbi ile tasdik etmeyen kimse mü'min değildir. Bir engel olmadığı halde imânını gizleyen ve diliyle ikrar etmeyen kimseye de mü'min nazariyle bakılamaz. Zira imânın şartlarından biri de, onun açıklanmasıdır. Binaenaleyh, bir engel veya meşru bir mazeret bulunmadığı halde, dil ile ikrarın terkedilmesi, kalbî tasdikin de bulunmadığına bir delildir. Mâturîdî bu hususu aklî ve naklî delillerle de ispatlamaktadır. Mâturîdî, büyük günah işledikten sonra, zina etmek ve adam öldürmek gibi, büyük günah işlemenin insanı imândan çıkarmayacağını, zira Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi, imân ile küfür arasında üçüncü bir makamın bulunmadığını ve Allah'ın insanları sadece mü'min ve kâfir olmak üzere iki kısma ayırdığını söylemektedir. Ona göre imân ile islâm, her nekadar dil yönünden ifade ettikleri mâna bakımından ayrı gibi görünüyorlarsa da, aslında dinî konularda taşıdıkları mâna ve önem itibariyle bir olup, aralarında bir fark yoktur. Bundan sonra Mâturîdî, imânın mahlûk olduğunu, onun meçhul, bilinmeyen bir şey olmasının mümkün olmadığını ve gerçek imânın, aklî ve naklî delillere dayanan imân olduğunu söylemekte ve bunu delillerle ispat etmektedir.

Mâturîdî Allah'ın varlığını, kâinatın ve tüm varlıkların hâdis, başka bir deyimle yokluktan sonra var oldukları gerçeğinden hareket etmek sûretiyle ispatlamağa çalışmaktadır. Bunun için o, her şeyden önce varlıklar âlemini meydana getiren cisimlerin hâdis olduklarını aklî ve naklî delillere dayanmak sûretiyle ispatlamakta ve bunların kadîm, öncesi bulunmayan bir Yaratıcı tarafından yaratılmış olmalarının gerektiğini söylemektedir. Mâturîdî, başlangıcı ve sonu olmayan, her şeyi yoktan var eden, eşi ve benzeri bulunmayan Allah'ın birliğini de, yine aynı metodlarla ispatlamakta ve bu konuda ileri sürülen çeşitli görüşleri ve delilleri zikretmektedir. Daha sonra da, Allah'ın gerek zatî, gerekse fiilî sıfatlarını, çeşitli fırkaların bu konulardaki görüşlerine yer vermek suretiyle incelemekte ve Allah'a ne gibi isim ve sıfatların verilip verilemiyeceğini zikretmektedir.

Mâturîdî'ye göre Allah'ın âhirette gözle görülmesi, Kur'ân-ı Kerîm ve naklî delillerde de görüldüğü gibi vâciptir. Şu kadar var ki, O'nu görme, keyfiyetsiz bir şekilde olacaktır. Zira keyfiyet, ancak bir sûret ve şekle sahip kimselere has bir özelliktir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın gözle görüleceğine dair birçok âyet vardır. Gerek Mâturîdîler, gerekse Eş'arîler, Ehl-i Sünnetin tümü bu konuda birleşmişler, fakat görmenin aklî delillerle ispat edilip, edilemiyeceği hususunda ihtilafa

düşmüşlerdir. Meselâ, Mâturîdî, Allah'ı âhirette görmenin akılla bilinemiyeceğini söylerken, Eş'arî bunun akılla ve aklî delillerle de ispat edilebileceğini ileri sürmüştür.

Mâturîdî'ye göre, emrettiği şeyleri yapmak, nehyettiği şeylerden kaçınmak için, Allah'ın peygamber göndermesi zorunludur. Yüce Allah'ın bütün fiilleri bir hikmete göre cereyan etmektedir. Allah'ın varlığını ve birliğini kabul eden bir kimsenin, O'nun insanlara peygamberler gönderebileceğine de inanması gerekir. Mâturîdî, genel olarak peygamber gönderilmesinin zorunluluğunu birtakım aklî ve naklî delillere dayanmak suretiyle ispatladıktan sonra, özellikle Hz. Peygamber'in risâleti üzerinde durmakta ve onu diğer peygamberlerden ayıran hususiyetleri zikretmektedir.

Mâturîdî Hz. Peygamber'in risâletini üç yolla ispatlamaktadır. Bunlardan birincisi, Peygamber'in kendi şahsiyle ilgili, ikincisi hissî ve üçüncüsü de aklî olan hususlardır. Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden en büyük delil, vahya dayanan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu Allah'ın ona bahşettiği en büyük bir mucizedir. O, âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Onun Allah'ın elçisi bulunduğuna, cinler dahil, aklı başında olan tüm yaratıkların imân etmesi zorunludur. Böyle bir imân ise, ondan önce gelip geçmiş bütün peygamberlere ve onlara indirilen bütün mukaddes kitaplara ve kısaca her müslümanın inanmakla mükellef bulunduğu imân esaslarına inanmak ve İslâmiyetin tüm şartlarını kabul etmek demektir.

Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden üstün kılan ve onlardan ayıran en önemli özellik de işte budur.

Konuyu sona erdirirken kısaca şunu diyebiliriz : Mâturîdî, daha önce de söylediğimiz gibi, akılla naklî bağdaştırmayı başaran, İslâm akîdesi ve Kelâm'ı üzerinde Ehl-i Sünnet'in aklî düşüncesini temsil eden büyük bir müctehid, ünlü bir imamdır. Tüm hayatını Ehl-i Sünnet akîdesini savunmağa ve İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin koyduğu esasları sistemleştirmeğe harcayan bu büyük imamın kurduğu el-Mâturîdiyye okulunun ihtiva ettiği inançla ilgili esaslar, bugün İslâm âlemini meydana getiren müslümanların çoğunluğunun da inancı haline gelmiştir. Mâturîdî'nin büyüklüğüne delâlet eden sebeplerden biri de işte budur.

BİBLİYOĞRAFYA

1 — Abdulcebbâr, el-Kâdî : *Kitâbu'l-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl,* Dr. İbrâhîm Medkûr neşri, Kahire 1965.

2 — Alî, Dr. Eyyûb : *el-Akîdetu'l-Mâturîdîyye,* Kahire Üniversitesi Ktb., yazma No : 485/24954.

3 — Alî, Dr. Eyyûb : *A History of Muslim Philosophy,* Wiesbaden 1963.

4 — Atay, Doç. Dr. Hüseyin, : *Kur'an'a Göre İmân Esasları,* Ankara 1961.

5 — Atay, Doç. Dr. Hüseyin : *Kur'an'da Bilgi Teorisi,* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XVI, Ankara 1968.

6 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, : *Kitâbu Usûli'd-Dîn,* İstanbul 1346/1928.

7 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir B. Tâhir : *el-Fark beyne'l-Firak,* Muhammed Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1367/1948.

8 — el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkûhir b. Tâhir : *Kitâbu'l-Milel ve'n Nihal,* Dr. Albert Nasrî Nâder neşri, Beyrut (trz).

9 — el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî el-Hatîb : *Târîhu Bağdâd,* Kahire 1913 ve 1931.

10 — el-Bağdâdî, İsmâîl Paşa : *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn,* İstanbul 1955.

11 — el-Bâkıllânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyîb : *Kitâbu'l-İnsâf,* Kahire 1950.

12 — el-Bâkıllânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib : *Kitâbu't-Temhîd,* Mc Carthy neşri, Beyrut 1957.

13 — Bedevî, Abdurrahmân : *Târîhu'l-İlhâd fî'l-İslâm,* Kahire 1945.

14 — el-Beyâdî, Kemâluddîn Ahmet : *İşârâtu'l-Merâm min İbârati'l-İmâm,* Kahire 1368/1949.

15 — el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmet b. el-Huseyn b. Alî : *Kitâbu'l-Esmâ' ve's-Sıfât, Muhammed* Zâhidu'l-Kevserî neşri, Mısır 1358.

16 — *Brockelmann, C. :* GAL,I, SUPPL. I.

17 — el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil : *el-Câmi'us-sahîh (Sahîhu'l-Buhârî),* İstanbul 1315.

18 — Buhl, F. : *Kur'ân,* mad. *İslâm Ansiklopedisi,* C. VI, Cüz : 67,İstanbul 1955.
19 — Büchner, V. F. : *Sâmânîler,* mad. *İslâm Ansiklopedisi,* C. X, Cüz : 101, İstanbul 1964
20 — Cârullah, Zuhdî Hasan : *el-Mu'tezile,* Kahire 1366/1947.
21 — el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd : *es-Sıhâh,* Mısır 1956.
22 — el-Curcânî, es-Seyyîd eş-Şerîf : *Şerhu'l-Mevâkıf,* İstanbul 1286.
23 — el-Cuveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillah : *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtıi'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd,* Dr. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Alî Abdulmun'im Abdulhamîd neşri, Kahire 1369/1950.
24 — Çankı, Mustafa Namık : *Büyük Felsefe Lügatı; İstanbul* 1954.
25 — Çubukçu, Doç. Dr. İbrâhim Agâh : *Gazzali ve Şüphecilik,* Anra 1964.
26 — Çubukçu, Doç. Dr. İbrâhim Agâh : *Mu'tezile ve Akıl Meselesi,* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. XII, Ankara 1964.
27 — ed-Demîrî, eş-Şeyh Kemâluddîn : *Hayâtu'l-Hayavâni'l-Kubrâ,* Kahire 1324/1906.
28 — Dwelshauvers, G. : *Psikoloji,* Mustafa şekip Tunç çevirisi, İstanbul 1938.
29 — Ebû Azba : *er-Ravdatu'l-Behiyye fîmâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâturîdiyye,* Haydarâbâd 1322.
30 — Ebû Dâvud : Sunen, Kesteliye baskısı, (trz.).
31 — Ebû Hanîfe : *el-Âlim ve'l-Muteâllim,* Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1368.
32 — Ebû'l-Munteһâ : *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber,* İstanbul (trz).
33 — Ebû Zahra, Muhammed : *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye,* Kahire (trz).
34 — Ebû Zahra, Muhammed : *el-Mezâhibu'l-İslâmiyye,* Kahire (trz).
35 — Efendi, Âsım : *Kamus Tercümesi,* İstanbul 1304-1305.
36 — Emîn, Ahmed : *Duhâ'l-İslâm,* Kahire 1357/1938, 1368/1949.
37 — Emîn, Ahmed : *Fecru'l-İslâm,* Kahire 1370/1950.
38 — Emîn, Ahmed : *Zuhru'l-İslâm,* Kahire 1365/1946.
39 — *Encyclopaedia Britannica,* 1953.
40 — el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâîl : *Kitâbu'l-İbâne an Usûli'd-Diyâne,* Kahire (trz) ve Haydarâbâd 1367/1948.
41 — el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl : *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida',* Mc. Carthy neşri, Beyrut 1953, Mısır 1955.

42 — el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İmâîl : *Makâlâtu' l-İslâmiyyîn,* Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1369/1950.
43 — el-Fâhûrî, Hannâ ve Halîlu'l-Cerr : *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye,* Beyrut 1957.
44 — Fuzûlî, Muhammed b. Suleymân : *Matlau'l-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l Mebdei ve'l-Maâd,* Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî neşri ve Esad Coşan-Kemal Işık çevirisi, Ankara 1962.
45 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İhyâu Ulûmi'd-Dîn,* Kahire (trz).
46 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm,* İstanbul 1287.
47 — Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *Faysalu't-Tefrika, beyne Ehli'l-İslâm ve'z-Zandaka,* Mısır 1325/1907.
48 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd,* Dr. İbrâhim Agâh Çubukçu ve Dr. Hüseyin Atay neşri, Ankara 1962.
49 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *İtikad'da Orta Yol* (el-İktisâd fi'l-İ'tikâd), Önsöz ve notlarla çeviren : Dr. Kemal Işık, Ankara 1971.
50 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-Kavâidu'l-*Aşara, Mısır 1343.
51 — el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : *el-Madnûnu'l-Kebîr,* Mısır 1309.
52 — Gibb, H. A. R. and j. H. Kramers : «*al-Mâturîdî*» mad., *Shorter* Encyclopaedia of Islam, Leiden - London 1961.
53 — Goldziher, İgnaz : *el-Akîdetu ve'ş-Şerîatu fi'l-İslâm,* Arapçaya çevirenler : Dr. Muhammed Yûsuf Mûsâ, Dr. Alî Hasan Abdulkâdir, Abdulâzîz Abdulhakk, Kahire 1959.
54 — Goldziher, İgnaz : *Dehriye,* mad. *İslâm Ansiklopedisi,* C. III, Cüz : 26, İstanbul 1963.
55 — Gurâbe, Dr. Hamûde : *el-Eş'arî* (Ebû'l-Hasan), Kahire (trz).
56 — el-Gurâbî, Alî Mustafa : *Târîhu'l-Fıraki'l-İslâmiyye, ve Neş'etu İlmi'l-Kelâmi inde'l-Muslimîn,* Kahire 1378/1959.
57 — Hacı Halîfe, Mustafa Abdullah : *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn,* İstanbul 1360/1941.
58 — Haig, T. W. : *Saffarîler,* mad. *İslâm Ansiklopedisi,* C. X, Cüz : 100, İstanbul 1964.
59 — el-Hamevî, Yâkût : *Mu'cemu'l-Udebâ',* Kahire 1357/1938.
60 — el-Hammâdî, Muhammed b. Mâlik : *Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbâri'l-Karâmita,* Kahire 1357/1939.

61 — Hamîdullah, Prof. Dr. Muhammed : *İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri*, M. Saîd Mutlu çevirisi, İstanbul 1966.
62 — Hartmann, R. : *Cüzcân* Mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, Cüz : 23, İstanbul 1963.
63 — el-Hayyât, Ebû'l-Huseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân : *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Reddi alâ İbni'r-Râvendî el-Mulhîd*, Dr. Nyberg neşri, Kahire 1344/1925.
64 — Heffening, W. : *Şâfiî* Mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, Cüz : 113, İstanbul 1968.
65 — el-Herevî, Ebû İsmâîl Abdillah b. Muhammed b. Alî : *Kitâbu Zemmi'l-Kelâmî ve Ehlihi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Ktb. yazma No : 7614.
66 — el-Hudarî Bey, eş-Şeyh Muhammed : *Muhâdarâtu Târîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye*, Kahire 1364/1945.
67 — Huleyf, Dr. Fethullah : *A Study on Fakhr al-Din al-Râzî and his Controversies in Transoxiana*, Beyrouth 1966.
68 — Işık, Dr. Kemal : *Mu'tezile'nin Doğuşu Ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967.
69 — İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Huseyn : *Tebyînu Kezibi'l-Mufterî fîmâ Nusibe ile'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, Dımaşk 1347.
70 — İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân : *Nakdu'l-İlmi ve'l-Ulemâ' ev Telbîsu İblîs*, Kahire (trz).
71 — İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân : *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Kahire 1349/1930.
72 — İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyyâ : *Mu'cemu Mekâyîsi'l- Luğâ*, Mısır 1366.
73 — İbnu Hacari'l-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Muhammed : *Fethu'l-Bârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır 1300 - 1301.
74 — İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Ebî Bekr Muhammed : *Şifâu's-Sâil li Tehzîbi'l-Mesâil*, Önsöz ve notlarla neşreden : Prof. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, İstanbul 1958.
75 — İbn Haldûn; *el-Mukaddime* (Târîh), Mısır 1284 (Bulak Baskısı) ve Kahire 1327.
76 — İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr : *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1310-1321, 1367/1948.
77 — İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed : *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Dr. Talat Koçyiğit ve Dr. İsmâil Cerrahoğlu neşri, Ankara 1963.

78 — İbnu Kayyimi'l-Cevziyye, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekr : *İğâsetu'l-Lehfân min Masâyidi'ş-Şeytân*, Muhammed Hâmid el-Fakî neşri, Kahire 1938.
79 — İbn Hazm. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed : *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel* Ebyârî ve Abdulhafîz Şiblî neşri, Kahire 1355/1936.
80 — İbn Hişâm. : *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Mustafa es-Sakâ, İbrâhîm el-Ebyârî ve Abdulhafîz Şiblî neşri, Kahire 1355/1936.
8 — İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim : *Kitâbu Te'vîli Muhtelefi'l-Hadîs fi'r-Redd alâ A'dâi'l-Hadîs*, Kahire 1344/1925.
82 — İbn Kutlubuğa, Ebû'l-Adl Zeynuddîn Kâsım : *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdâd 1962.
83 — İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed : *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1955.
84 — İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ : *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Susanna Diwald-Wilzer neşri, Beyrut 1380/1961.
85 — İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ : *Kitâbu'l-Munye ve'l-Emel fî Şerhi Kitâbi'l-Milel ve'n-Nihal*, T. Arnold neşri, Haydarâbâd 1316/1902.
86 — İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk : *el-Fihrist*, Kahire 1348.
87 — İbn Nubâte, el-Mısrî : *Serhu'l-Uyûn Şerhu Risâleti İbn Zeydûn*, Kahire 1278/1861.
88 — İbn Sa'd : *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Kahire 1358.
89 — İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm : *Kitâbu'l-İmân*, Kahire 1325.
90 — İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm : *Mecmûatu'r-Resâil ve'l-Mesâil*, Kahire 1341/1922.
91 — el-İrâkî el-Hanefî, Ebû Muhammed Osmân b. Abdillah b. el-Hasan: *Kitâbu Târîhi'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Süleymâniye Ktb. yazma No : 791.
92 — el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn el-Fadl er-Râğıb : *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır 1324.
93 — el-İsferâyinî, Ebû'l-Muzaffer: : *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Muhammed Zâhidu'l-Kevserî neşri, Kahire 1359/1940.
94 — İzmirli, İsmâil Hakkı : *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339 - 1341, 1340 - 1343.
95 — el-Kârî, Alî : *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, Kahire 1323.
96 — Kâsım, Dr. Mahmûd : *İbn Ruşd ve Felsefetuhu'd-Dîniyye*, Kahire 1964.

97 — Kâsım, Dr. Mahmûd : *Menâhicu'l-Edille fî Akâidi'l-Mille li'bni Ruşd,* Kahire 1964.

98 — el-Kefevî, Mahmûd b. Suleymân : *Tabakâtu Ketâibi Â'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Numâni'l-Muhtâr,* Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, yazma No : 84; Süleymâniye Ktb. Cârullah Blm. No : 1580; Ayasofya No : 3401.

99 — *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl),* Ankara 1961, 1973

100 — el-Kureşî, Muhammed b. Ebî'l-Vefâ' : *el-Cevâhiru'l-Mudîe fî Tabakâti'l-Hanefiyye, Haydarâbâd* (trz).

101 — Kutluay, Doç. Dr. Yaşar : *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968.*

102 — Kutub, es Seyyid : *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* Mısır (trz).

103 — el-Laknavî, Muhammed Abdulhayy : *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye,* Kahire 1324.

104 — Macdonald, D.B. : *Allah, Mad. İslâm Ansiklopedisi,* C. I, İstanbul 1941/1950.

105 — Macdonald, D. B. : *İmân, Mad. İslâm Ansiklopedisi,* C. V/2, Cüz: 50, İstanbul 1951.

106 — Macdonald, D. B. : *Mâturîdî, Mad. İslâm Ansiklopedisi, C. VII,* Cüz : 74, İstanbul 1956.

107 — el-Makdisî, Şemsuddîn : *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâriziyye, Kahire* 1324/1326.

108 — el-Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir : *Kitâbu'l-Hıtat el-Makrıziyye,* Kahire 1324/1326.

109 — el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd : *Kitâbu't-Tevhîd,* Cambridge Üniversitesi Ktb. Add. 3651 No.; Kitâbu't-Tevhîd, Dr. Fethullah Huleyf neşri, Beyrut 1970.

110 — el-Mâturîdî : *Te'vîlâtu'l-Kur'ân,* Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktb. yazma No : 40.; *Te'vîlâtu Ehli's-Sunne,* Dr. İbrâhîm Avazayn ve es-Seyyid Avazayn neşri, C. I, Kahire 1391/1971.

111 — el-Mâturîdî : *Akâid Risâlesi,* Prof. Yusuf Ziya Yörükan çevirisi, İstanbul 1953.

112 — el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Alî b. el-Huseyn b. Alî : *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher,* Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd neşri, Kahire 1367/1948.

113 — el-Mufîd, Muhammed b. en-Nu'mân : *Evâilu'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi ve'l-Muhtârât,* eş-Şeyh Fadlullah ez-Zenzânî'nin notlarıyle, Tebriz 1371.

114 — Muhammed Abduh: *Risâletu't-Tevhîd,* Kahire 1351.

115 — Nâder, Dr. Albert Nasrî : *Felsefetu'l-Mu'tezile,* İskenderiye 1950.

116 — en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Mekhûlî : *Tabsiratu'l-Edille fi'l-Kelâm,* Süleymâniye Ktb. Fâtih Blm. yazma No : 2907, Lâleli Blm. No : 2162, Kılıç Ali Paşa No : 506 M., Serez Blm. No : 1395; Nûr-u Osmâniye Ktb. No: 2097.

117 — en-Nesefî, el-İmâm Omer : *el-Akâidu'n-Nesefiyye,* Kahire 1319/1901.

118 — Neşet Çağatay-İbrahim Agâh Çubukçu : *İslâm Mezhepleri Târihi,* Ankara 1965.

119 — en-Nîsâbûrî, Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc : *el-Câmiu's-Sahîh (Sahîhu Muslim),* İstanbul 1331-1333 ve Kahire 1375/1955.

120 — el-Pezdevî, Alî b. Muhammed : *Usûl, Keşfu'l-Esrâr* kenarında, İstanbul 1308-1310/1890-1892.

121 — er-Râzî, Fahruddîn Muhammed b. Omer : *el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn,* Haydarâbâd 1353.

122 — er-Râzî, Fahruddîn : *İ'tikâdâtu Firaki'l-Muslimîn, Kahire* 1356/1938.

123 — er-Râzî, Fahruddîn : *Esâsu't-Takdîs fi'l-Kelâm,* Mısır 1328.

124 — er-Râzî, Fahruddîn : *Muhassalu Efkâri'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulema' ve'l-Hukemâ' ve'l-Mutekellimîn,* Kahire 1323.

125 — er-Râzî, Fahruddîn : *Mefâtihu'l-Gayb,* İstanbul 1307.

126 — Reşîd Rızâ, Muhammed : *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Tefsiru'l-*Menâr),* Mısır 1954.

127 — es-Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Mahmûd : *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fî Usûli'd-Dîn,* Dr. Fethullah Huleyf neşri, Mısır 1969.

128 — es-Sem'ânî, Ebû Saîd Abdulkerîm b. Muhammed : *Kitâbu'l-Ensâb,* Leiden-London 1912.

129 — Strothmann, R. : *Seneviyye, Mad. İslâm Ansiklopedisi,* C. X, Cüz : 106, İstanbul 1965.

130 — es-Subkî, Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Takıyyuddîn : *Tabakâtu'ş-Şâfiiyye el-Kubrâ,* Mısır 1324.

131 — Sweetman, J. Windrow : *Islam and Christian Theology,* London 1947.

132 — eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm : *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal,* Muhammed Seyyid Geylânî neşri, Kahire 1381/1961.

133 — eş-Şehristânî : *Nihâyetu'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, Alfred Guillaume neşri, London 1934.
134 — Şerefeddin, M. : *Kelâm Savaşları*, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 24, İstanbul 1932.
135 — Şerefeddin, M. : *Kaderiyye yahut Mu'tezile*, Darulfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 15, İstanbul 1930.
136 — Şeyh Zâde Abdurrahîm b. Alî : *Kitâbu Nazmi'l-Ferâid ve Cem'i'l-Fevâid*, Kahire 1317.
137 — et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr : *Câmiu'l-Beyân an* Te'vili'l-Kur'ân, Mısır 1374; 7 nci C. sonra 1321 baskısı.
138 — et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr : *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Kahire 1357/1939.
139 — et-Tabressî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan : *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran 1373.
140 — et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer : *Şerhu'l-Akâid en-Nesefiyye*, İstanbul 1308.
141 — et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Omer : *Şerhu'l-Makâsıd*, İstanbul 1277, 1304.
142 — et-Tancî, Prof. Muhammed b. *Tâvit : Ebû Mansûr el-Mâturîdî*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, Sayı : 1-2, Ankara 1955.
143 — Taşköprü Zâde : *Miftahu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Haydarabad 1329.
144 — et-Temîmî, Takıyyuddîn, b. Abdulkâdir : *et-Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Blm. yazma No. 3295; Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye, Târîh Halîm No. 55.
145 — Teymûr, Ahmed : *Nazratun Târîhiyye fî Hudûsi'l-Mezâhib el-Erbaa*, Kahire 1344.
146 — Thomson, William : *Kharijitism and The Kharijites*, Macdonald presentation Volume, 1933. ayrı basım.
147 — Tritton, A.S. : *An Early Work from the School of al-Maturidi*, journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Parts : 3, 4.
148 — Tritton, A. S. - M. A. - D. Litt : *Muslim Theology*, London 1947.
149 — Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya : *Felsefeye Giriş*, Ankara 1958, 1963.
150 — Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya : *İslâm Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirler*, İstanbul 1948.
151 — Watt, Montgomery : *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948.

152 — Weir, T. H. : *Muhammadanism*, Encyclopaedia of Religion and Ethics, New - York 1951.
153 — Wensinck, A. J. : *The Muslim Creed*, Cambridge 1932.
154 — Yaltkaya, M. Şerefeddin : *Türk Kelâmcıları*, Darulfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı : 23, İstanbul 1932.
155 — Yazır, Hamdi : *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Yeni Mealli Türkçe Tefsir), İstanbul 1935.
156 — Yörükan, Prof. Yusuf Ziya : *Kitâb-u Tefsîri'l-Esmâ' ve's-Sıfât Hakkında*, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Sayı : 1, İstanbul 1952.
157 — ez-Zamahşerî, Mahmûd b. Omer : *el-Keşşâf an Hakâik Gavâmid et-Tenzîl*, Kahire 1953.
158 — ez-Zamahşerî, Mahmûd b. Omer : *Esâsu'l-Belâğa*, Mısır 1882.
159 — ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî : *İthâfu'l-Sâde el-Muttakîn bi Şerhi Esrâr İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Kahire trz.
160 — ez-Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatîf : *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ahmed Naim-Prof. Kâmil Miras çevirisi, Ankara 1960-1972 .
161 — ez-Zehebî, el-Hâfız Şemsuddîn : *Duvelu'l-İslâm*, Haydarabad 1337/1918.